

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Anna Loutfi: Patriarchal legalist utopia in late nineteenth century Hungary. A discussion of processes of “national selection” at work in the 1877 law on guardianship	5
Faragó Tamás: Szolga- és cselédnépesség a történeti Magyarországon a számok tükrében az első világháború előtt	23
Elter András: Járványhalandóság, házasodás és piacodosódás Dunabogdányban a 19. században	49
Pozsgai Péter: II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében I. A forrásközlés, a forráskritika és a feldolgozás szempontjai	83
Sohajda Ferenc: Zala megye népesedéstörténetének irodalma. Hangsúlyok, hiányok, hipotézisek	157
Veres Valér: A 16–18. századi Bihar vármegye történeti demográfiai irodalmának kritikai elemzése	181
Őri Péter: Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának összefoglalása. Eredmények, lehetséges kutatási irányok	193

ISMERTETÉSEK

Az 1715. évi országos összeírás. DVD Rom. Budapest 2004. Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft. (Faragó Tamás)	243
Turai Tünde: <i>Az életút végén. Szilagyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata.</i> Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár 2004. (Buskó Tibor László)	247
Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (szerk.): <i>Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien.</i> (Házasságkötések a 18. és 19. századi Európában. Minták és stratégiák.) 2003, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen (Pakot Levente)	255
Deborah Oxley: 'The seat of death and terror': urbanization, stunting, and smallpox („A halál és rettegés székhelye.” Urbanizáció, növekedési hátrány, himlő.). <i>Economic History Review</i> , LVI, 4 (2003), 623–656. (Elter András).....	262
SZERZŐK JEGYZÉKE	273

CONTENTS

STUDIES

Anna Loutfi: Patriarchal legalist utopia in late nineteenth century Hungary. A discussion of processes of “national selection” at work in the 1877 law on guardianship	5
Tamás Faragó: Servants and farmhands in historic Hungary before the first world war, in the mirror of figures	23
András Elter: Epidemic mortality, marriages and local marketing opportunities in Dunabogdány in the 19 th century	49
Péter Pozsgai: Joseph II’s population census in Abaúj and Torna counties I. Principles of the edition, criticism and elaboration of the source	83
Ferenc Sohajda: Literature on the population history of county Zala. Tendencies, shortages, hypotheses	157
Valér Veres: A critical analysis of the historical demographic literature related to 16–18 th century Bihar county	181
Péter Óri: Literature on the population history of county Pest-Pilis-Solt. Results and perspectives of the further researches	193

REVIEWS

Az 1715. évi országos összeírás. DVD Rom. (The country-wide tax assessment in 1715. DVD Rom) Budapest 2004. Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft. (Tamás Faragó)	143
Tünde Turai: <i>Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata.</i> (At the end of life. Social conditions of old people in Szilágyborzás.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár 2004. (László Tibor Buskó)	247
Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (szerk.): <i>Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien</i> , 2003, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen (Levente Pakot)	255
Deborah Oxley: ‘The seat of death and terror’: urbanization, stunting, and smallpox. <i>Economic History Review</i> , LVI, 4 (2003), 623–656. (András Elter)	262
LIST OF THE AUTHORS	273

**PATRIARCHAL LEGALIST UTOPIA IN LATE
NINETEENTH CENTURY HUNGARY.
A DISCUSSION OF PROCESSES OF “NATIONAL SELECTION”
AT WORK IN THE 1877 LAW ON GUARDIANSHIP**

ANNA LOUTFI

Some Thoughts on the Concept of Utopia

For many of us, the concept of “utopia” brings to mind the political visions of dissident groups, whose common dreams of a better future form part of what Immanuel Wallerstein would call the “anti-systemic” movements against capitalism, against militarism, against patriarchy, against modernity.¹ Perhaps because of the importance they have had (and still have) for anti-systemic thought and practice, utopian visions are rarely explored as *systemic* realities – i.e. integral aspects of existing world historical systems. Instead sociological tradition, following in the footsteps of Frederick Engels and Karl Mannheim, has identified utopian thought with reactions against, and subversions of, systemic reality.²

Here I shall explore one aspect of *systemic* utopianism with reference to nineteenth century legal thought and legal systems. Nothing symbolises more powerfully the force of nineteenth century utopian aspirations than the universalist drive towards codification of the civil law that pushed across Europe and, eventually, across the whole world, described by Csaba Varga as a heady ideology of the new: a radical movement of “philosophers undertaking to create a new world out of the void; when philosophical rationalism, a world outlook arranged in mathematical order, the doctrine of natural law and its axiomatic conception combined to construct a unified system of views that could provide the ideology underlying the emerging theory of codification.”³

¹ For an overview of the “anti-systemic movements” of the nineteenth and twentieth centuries see Immanuel Wallerstein, *Utopistics. Or, Historical Choices of the Twenty-first Century*. The New Press (New York 1998): 1–33.

² Frederick Engels, *Socialism: Scientific and Utopian* (1880); Karl Mannheim, *Ideology and Utopia* (1928).

³ Csaba Varga, *Codification as a Socio-Historical Phenomenon*. Akadémiai Kiadó (Budapest 1991): 99, 14.

In pursuing the idea of legal codification as a *utopian systemic movement*, I wish to go beyond utopia as anti-systemic dissent or (as in Engels' work) bourgeois ideology masquerading as anti-systemic dissent, and rethink it as the systematic and systemic articulation of new forms of (expanding) state power. Late eighteenth and early nineteenth century legal systems based on the principle of "one state, one code" were utopian programmes seized upon by different administrations as a means of achieving three distinct yet interrelated objectives. Firstly, codes could facilitate the integration of diverse populations within state borders through the abolition of diverse legal sources and the imposition of a single source of law. Secondly, codes could help to establish normative models for the interpersonal relations of the mass population. Finally, codes could function as imperial devices for incorporating border or peripheral zones – in the nineteenth century this was as true for the Tsarist empire and the Habsburg Monarchy as much as it was for the French Republic.⁴ Thus the utopian aspirations of legal codification were translated into systemic programmes for imperial and national administrations. Much can (and waits to) be said about codification as a form of systemic utopia, embedded in modern, global processes of homogenisation. In this study I focus on the difficulty legal codification has had defining the proper place and function of women in modern society. Attempts to solve this "problem" resulted in the promotion of a nineteenth century national gender order I have named "patriarchal legalist utopia". I examine how this utopian solution was "sieved" through dominant legal discourses in late nineteenth century Hungary in the absence of a fully codified civil legal system there.

⁴ We cannot speak of a "legal system" for the Tsarist empire, since it produced no civil code throughout the nineteenth century and what statute books it managed to compile were far from being implemented uniformly across the whole empire. However, this did not mean that Russian code-makers were not engaged with the same utopian project as their "western" counterparts. For the attempt in the 1820s to draft a Russian civil code along French lines see William Benton Whisenhunt, *In Search of Legality. Mikhail M. Speranskii and the Codification of Russian Law*. Columbia University Press (New York 2001). In the Habsburg Monarchy, although the Austrian *bürgerliche Gesetzbuch* of 1811 failed to impose its "one code" upon all the territories of the empire, the code was certainly a tool of imperial expansion and can be treated as a product of older pushes toward socio-legal bureaucratic integration occurring during the reigns of Maria Theresa and Joseph II. See Heinrich Strakosch, *Privatrechtskodifikation und Staatsbildung in Österreich, 1753–1811*. Verlag für Geschichte und Politik (Wien 1976). Regarding the French Republic, the imperial role of the French *Code civil* (1804) in consolidating the famously ambiguous "natural frontiers" of France during the Napoleonic period is well known.

Patriarchal Legalist Utopia

An incredible amount of energy, the work of whole lifetimes, went into drafting legal codes that (it was hoped) could smooth out the contradictions of modernity. Codifiers were not dreamers and they were certainly not radicals in today's sense of the word; for the most part they were conservative legislators in state employ working to maintain and strengthen existing administrations: i.e. they were part of the system, not against it. What was innovative (and utopian) about the code-makers was their faith that certain contradictions threatening to destabilise state structures could be countered by regulation based upon a universal system of basic rules. *All* human activity could be regulated and, through regulation, stabilised and made productive for the modern state (the very messy and often tedious details of an early code such as the 1794 *Prussian Landrecht* and the clearer, more abstract style of the French and Austrian civil codes indicate the extent to which this tendency had to be modified by codifiers in the interests of clarity).⁵

One particularly tricky area of legal regulation was women's activity (recognised in social reform circles as "the Woman Question"). Since women's work in industrial or industrialising states could be classified as both productive and reproductive, women's labour could be located both inside and outside domestic spaces and it was not imagined that women could fill both functions simultaneously without serious social repercussions. The concern of Frederick Engels that industry was bad for women and the family, and his stark image of women delivering their babies "in the factory among the machinery" presented in *The Condition of the Working Class of England* (1844), was an image haunting law-makers and social dissenters alike in industrial and industrialising states.⁶ But "the Woman Question" was addressed as a basic problem by law makers long before it became a pressing social issue in transnational feminist and social democratic movements. In the late eighteenth and early nineteenth century, codifiers and legal commentators in England, Prussia, France and Austria created the basic ground plans for four national legal systems, all of which took steps (of differing degrees) towards removing marriage from church jurisdiction and placing it in state control.⁷ A movement was underway to create an

⁵ In the words of Franz Wieacker: "The lawmaker's belief that it is possible to find an absolutely correct legal solution (in a given historical situation) made him presumptuous enough to try to provide immutable prescriptions for all possible contingencies." See Wieacker, *A History of Private Law in Europe*. (Oxford 1995): 265.

⁶ F. Engels, *The Condition of the Working Class in England*. In *Marx & Engels, Collected Works*, Vol 4 (New York 1975): 452.

⁷ The ground plans were: the Prussian *Landrecht* (1794); the French *Code civil de francais* (1804); the Austrian *bürgerliche Gesetzbuch* (1811) and the rules underpinning English *Common Law*. English law differed from continental civil systems in that it was never codified and, as grand narrative would have it, was supposedly less subject to radical reform than

important branch of secular law – marriage and family law – which became a major tool in the nineteenth century for constructing the ideal of the national family. Based on a gendered division of labour between the family home (re-productive, unwaged) and the workplace (productive, waged), an idealised vision of national family life was promoted in nineteenth century legislation based on the original ground plans – the codes. This utopian vision revolved on an axis dividing married and single women. Since the codifiers did not wish to leave the potentially productive activity of single women untapped, they relaxed forms of authority that had existed over single women and instituted legal controls over all social classes of married women – making wives subordinate to, and dependent on, their husbands. Ursula Vogel describes this gender order as “the artificial, state-made order of ‘husband’ and ‘wife’.”

“[M]arriage envelops both men and women in a web of mutual rights and obligations. ... As a husband, a man has not only extensive powers but also enduring obligations towards his wife, be it in the form of maintenance, of protection of her interests towards third parties, of liabilities for her debts or of provisions for the livelihood of the widow. Conversely, a wife is not merely the subject of power in the sense of having no protected rights; she has definite, enforceable claims on her husband’s support and on his property. The point is of course, that the pattern of mutuality is not symmetrical. It is structured by a prior norm which the key article of the [French] *Code civil* states as ‘the husband owes his wife protection, the wife owes her husband obedience.’ [Article 213, in force until 1938!]”⁸

The total financial (and emotional) dependence of a wife upon her husband was intended to unite husbands across class boundaries in their new national

the systems of the continent since it was based on an evolving system of legal precedent and common law tradition. I cannot help noticing, however, that the famous *Commentaries on the Law of England* by William Blackstone (1765–1769) were compiled and published in the late eighteenth century – the period when across the rest of Europe, committee after committee was being established to codify the civil law: the first great codification wave. The emergence of an “English legal system” corresponded to the emergence of continental legal systems and shared many of their features. (In her engaging study on patterns of inheritance law in Germany, France, England and the United States, Barbara Willenbacher argues that what she calls “legal ideology” has been responsible for obscuring some of the commonalities between civil and common law systems. See Willenbacher, “Individualism and Traditionalism in Inheritance Law” in *Journal of Family History*, Vol 28, No 1 (January 2003): 208–225). Furthermore, it strikes me that as a territory bounded by the sea, “England” and the contested terrain of “the United Kingdom” had less need for codified law since codification, as I have mentioned, played an important imperial role in unifying large tracts of *contiguous* lands (hence the first codification committees were set up by sovereigns of the expansive eastern empires: Prussia, Austria and Russia). This is, however, for another study.

⁸ Ursula Vogel, “The state and the making of gender. Some historical legacies”, in Vicky Randall & Georgina Waylen (eds), *Gender, Politics and the State*. Routledge (London / New York 1998): 29–44, here 35.

function: that of maintaining the strict division of labour between husbands and wives and thereby ensuring the healthy reproduction of the national labour force. Immanuel Wallerstein notes: “what occurred in the nineteenth century was something new. It represented a serious attempt to exclude women from what would be defined arbitrarily as income-producing work. The housewife was placed in tandem with the male breadwinner of the single-wage family.”⁹

In the nineteenth century, *anti-systemic* utopians (including those who considered themselves to be critics of utopian ideas such as Frederick Engels) hoped for the “withering away” of the family as well as the state; reproductive activity within the family was regarded as a bar to the construction of productive social roles for women.¹⁰ Systemic utopians on the other hand (such as codifiers and legislators of law in the nineteenth century industrial nations) hoped to strengthen the family as an important national institution by making marriage the legal basis of the national family and bringing marriage (and the family) under state control. The legal collaboration that they imagined between states and husbands – restricting married women’s mobility, their waged activities and their financial and emotional independence – I call patriarchal legalist utopia.¹¹ As the “answer” to one of the most destabilising problems of modern times, patriarchal legalist utopianism was designed to have a stabilising function. It is in this stabilising function that laws regulating the family, emerging in different forms across the nineteenth century’s industrial and industrialising world, must be contextualised for the purposes of analysis.

Patriarchal Legalist Utopia through the “Ideological Sieve” of Hungarian Family Law

[T]he nationalist paradigm ... supplied an ideological principle of selection. It was not a dismissal of modernity but an attempt to make modernity consistent with the nationalist project.¹²

If, in the early nineteenth century, dominant nations had produced patriarchal utopian laws, two questions arise regarding Hungarian law. First, were patriarchal utopian laws considered desirable models for the Hungarian state in

⁹ Wallerstein, *Utopistics*: 23.

¹⁰ See Wendy Z. Goldman, “The origins of the Bolshevik vision: Love unfettered, women free”, in *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life 1917–1936*. Cambridge University Press (1993): 1–58.

¹¹ Ursula Vogel refers to the “intermediary power” of the husband “between the state and his wife”. Vogel, “The state and the making of gender”: 37.

¹² Partha Chatterjee, *The Nation and its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton University Press (Princeton 1993): 121.

the late nineteenth and early twentieth centuries? Second, if so, then were these laws directly transplanted, or was there an “ideological sieve”, to borrow a metaphor from Partha Chatterjee, through which Hungarian reformers put imported legal models of family law?¹³

To the first question the answer is simple: there can be no doubt that “the Western legal system” was constructed as a set of models in Hungary. Hungary had no civil legal system as such until the full codification of law along Soviet lines in 1959 and was characterised, for the duration of the nineteenth and early twentieth centuries, by a legal culture located for the most part in the courts and in legal scholarship, supported at the legislative level by a somewhat chaotic set of partial codifications and statutory laws. It is not possible to go into the multiple explanations for this situation, which characterised much of Eastern Europe. What is important for our purposes, is that in the absence of a national legal system, every partial codification of Hungarian law was seen as a step closer to Hungarian national unity, independence and the achievement of a legal state along Western European lines, with Western European codes seen as positive legal models. (The civil marriage law of 1895, for example, replaced eight previously operational matrimonial codes.)¹⁴ The idea of the Western legal model promoted an idealised vision of the West as a place where state and national borders harmonised. Dominant legal discourses in Hungary reinforced an occidentalist vision of the West as a terrain of “happy marriages” between nations and states, where national cultures had “generally matched state borders, and [were] therefore politically more stable”.¹⁵ Family law was especially suited to this narrative since in Hungary, as elsewhere, legal discourses emphasised a profound link between the family and the nation state. Hungarian legal scholars in the field of family law summarised tendencies in “dominant European legal systems” before going on to describe basic tenets (and of course “unique features”) of Hungarian law. The construct of “Hungarian family law” helped to politically stabilise Hungarian nationhood as a historic unity in need of codification, but depended for its coherence on a parallel construction –

¹³ Ibid: 117.

¹⁴ Hungarian Justice Minister Dezső Szilágyi, justifying the new civil marriage bill in 1893, wrote that “legal unity is an expression of civil equality and political and national unity”, going on to describe state control of marriage as a step towards full legal codification in tune with the codes of Austria and “the majority of Western European states”. See the justification of the civil marriage bill, Documents of the Lower House, 1892–1897 (Vol 15): 26.

¹⁵ Glenda Sluga, “Narrating Difference and Defining the Nation in Late Nineteenth and early Twentieth Century ‘Western’ Europe”, in *European Review of History*, Vol 9, No 2 (2002): 183–197, here 184.

“Western law” – of codified models (reflecting the coherence and stability of Western nation statehood).¹⁶

In answer to the second question regarding legal transplantation processes, we should refrain from concluding that just because Western law was idealised as a set of models in Hungarian judicial culture, it was therefore “received” without any defined selection process. Across nineteenth century Europe, the premises of codified law regarding the legal and financial dependence of married women and their subordination in the marital home were gradually undermined by economic uncertainties and social instabilities, leading law reformers to consider strengthening “the family” by increasing women’s legal independence: protecting poor women from “incompetent, lazy or unprincipled husbands” – as English legislators claimed to be doing with the Married Women’s Property Act of 1870 – and protecting upper class women and families from bankruptcy, a phenomenon which was described by the future Hungarian Justice Minister in 1877 as caused by “market forces” and the “personal immorality” of male heads of households.¹⁷ The second half of the nineteenth century saw a series of concerted campaigns against codified law led by women’s organisations and law reformers on behalf of married women.¹⁸ This is an important consideration when evaluating the impact of legal currents in family law

¹⁶ In 1885 a leading Hungarian legal scholar of family law, Mihály Herczegh, stated that more than any other branch of law, family and inheritance law reflected “most faithfully” the national character and the organic development of a national legal system. This discourse characterises nineteenth century scholarship in Hungarian family law. See Herczegh, *Magyar családi és öröklési jog*. (Budapest 1885): iii & 144. György Jancsó’s *Hungarian Marital Property Law* is typical of nineteenth century scholarship on family law, analysing the “dominant legal systems” of Western European nations in order to set out a distinct “Hungarian legal system”. See Jancsó, *Magyar Házassági Vagyonjog* (Budapest 1888): v–vii & 1–45.

¹⁷ For an account of concerns that working class men were ruining families in England see Mary Lyndon Shanley, *Feminism, Marriage and the Law in Victorian England*. Princeton University Press (Princeton 1993): 77. For the similar concerns of Dezső Szilágyi (opposition MP, later Hungarian Minister of Justice) regarding *property-owning* men see the debate in the Lower House of the Hungarian parliament over the bill on guardianship law: parliamentary sitting of June 15, 1877. Vol XI (1875–1878): 102.

¹⁸ In Imperial Germany of the 1890s, where a new civil code was being prepared, the German *League of Progressive Women’s Associations* attacked the assumptions of the Prussian legal system regarding married women. Organised protest against the civil law codes began in the 1830s in England and France. See Irene Stoehr, “Housework and motherhood: debates and policies in the women’s movement in Imperial Germany and the Weimar Republic”, in G. Bock & P. Thane, *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s–1950s*. Routledge (London / New York 1991): 213–232; also Karen Offen & Susan Groag Bell (eds), *Women, the Family, and Freedom. The Debate in Documents. Vol 1, 1750–1880*. Stanford University Press (1983): 143–161; Claire Goldberg Moses, *French Feminism in the 19th Century* (New York 1984): 104; Shanley, *Feminism, Marriage and the Law*: 17.

flowing from “west” to “east” since the increasing equation of married women’s partial independence with late nineteenth and early twentieth century “progress” influenced the way in which family legal models were received by “non-western” states – a process I call “national selection”.¹⁹ Between 1877 (Hungary’s first attempt to codify aspects of family law) and 1928 (the first full draft of a Hungarian civil code to become an accepted legal source in the courts), Hungarian law reformers selected aspects of Western family law perceived to meet the needs of their country in assisting its economic, social and political progress towards what they perceived to be fully united nation statehood.

Local Conditions in Hungary and Statute 1877: XX (Law on Guardianship)

When the 1877 guardianship law was promulgated in Hungary, no comprehensive legislation on the family then existed – no civil law of marriage upon which family legislation might have been based. Although the 1877 law was regarded as a significant step towards full codification of the Hungarian civil law, it concerned only one aspect of family life – guardianship – and emerged as a *temporary* solution in the absence of a comprehensive national framework for family law and other aspects of civil-legal relations, which would have provided legal guidelines for the regulation of marriage and divorce, marital property, inheritance and male and female employment, among other legal issues. When the bill on guardianship law was originally submitted to the Lower House of the Hungarian parliament in 1876, some MPs chose to oppose it (arguing for removal of guardianship-related issues from the legislative agenda) on the grounds that it made no sense to systematise aspects of family law in the absence of a national code.²⁰ Another important feature of the bill was its primary concern with propertied families. The bill did not address the family as a national ideal, but sought to avoid “unnecessary” legal intervention by the state into the family, a sphere conceived in the main with reference to

¹⁹ Partha Chatterjee has extensively theorised the process of selection with which nation-builders “outside” the core regions of Europe imagined their own national cultures into being in his celebrated work: *The Nation and its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton University Press (Princeton 1993). The expression “national selection” I have devised on the basis of Chatterjee’s thesis in order to suggest a process of nation-building outside of the European core that is seen to be in tune with general progressive developments of the time (“national selection” being, obviously, a play on words exploiting the inherent idea of progress in the Darwinian notion of “natural selection”).

²⁰ This objection opened the first debate over the bill at the parliamentary sitting of the Lower House, May 1, 1877.

families of the elite.²¹ We must bear in mind that by the late 1870s, although the recently unified capital of Budapest had begun an important social, economic, political and cultural role in the general nation-building project – absorbing large numbers of migrants from the surrounding regions of the country throughout the late nineteenth century and facilitating general integration of the population – the capital’s law-makers were not yet attempting to define “normative” laws for the nation (this trend would take off in the 1880s, in the years running up to the promulgation of the Hungarian civil marriage law).²²

The presence of these conditions makes the 1877 law on guardianship an interesting “case study” for analysing transnational legal developments in the nineteenth century, helping to identify contradictions that set up the early natural law codes of Europe as models for Hungary, while at the same time undermining them as inadequate bases for the future development of Hungarian family law. By way of illustrating the more significant aspects of the 1877 law I have chosen to tabulate legal definitions of the most important terms pertaining to gendered authority within the family in nineteenth century “Hungarian” law, before and after 1877 (see Tables 1, 2 & 3 below). The key terms are “paternal authority” (*atyai hatalom*), “parental authority” (*szülői hatalom*), “natural and legal guardianship” (*természetes és törvényes gyámság*) and “statutory guardianship” (*gyámság*).

²¹ The law’s basic objective was to define legal authorities within the family and within the state administration deemed competent to dispose of the property of legal minors and orphans. The Hungarian Prime-Minister and Minister of the Interior, Kálmán Tisza, outlined the law’s basic objectives and drew attention to the legislative reluctance to deal with the private institution of the family in his 1876 justification of the original bill. See the Documents of the Lower House 1875–1878 (Vol 10): 404–405.

²² On the relation between national development and the capital see György Ránki, “The Role of Budapest in Hungary’s Economic Development”, in Ránki (ed), *Hungary and European Civilization*, Akadémiai Kiadó (Budapest 1989): 163–180. My understanding of the term “normative” law is here based on the definition by John Eekelaar, who defines law as “normative” when it serves to spread norms “throughout a society viewed as actually or potentially an integrated whole”. See Eekelaar, “Family Law and Social Control”, in Eekelaar & Bell (eds), *Oxford Essays in Jurisprudence III*, Clarendon Press (Oxford 1987): 125–144, here 126.

1. Legal Definitions of Gendered Authority in the Family in Hungary before 1877

	Father	Mother
Tripartitum (1628–1877)*	<p><u>Paternal authority (<i>atyai hatalom</i>):</u> Authority to punish or lock up a child or claim the child back from a third party. Authority to administrate property in the male inheritance line on behalf of the child.</p> <p><u>Natural and legal guardianship (<i>természetes és törvényes gyámság</i>):</u> Authority to administrate property in the female inheritance line on behalf of the child.</p>	<p><u>Natural and legal guardianship (<i>természetes és törvényes gyámság</i>):</u> Authority to administrate property of child upon the death of the child's father, unless the father excludes the mother from holding this position in his will.</p>
	Both parents obliged to bring up, maintain and discipline the child.	

* Legal definitions existing in written law prior to 1877 are here taken from the primary source of Hungarian noble law, the *Tripartitum* by István Werbőczy: a compilation of received roman and canon law published in 1514 and translated into Hungarian in 1571 under the title of *The Triple Book of Hungarian Noble Customary Law (Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve)*. The *Tripartitum* became a primary legal source for statutory law in Hungary in 1628 and in Transylvania in 1698.

2. Legal Definitions of Gendered Authority in the 1876 Bill on Guardianship Law

	Father	Mother
<p>Draft bill on guardianship law, submitted to the Lower House on November 14, 1876 by Hungarian Interior Minister, Kálmán Tisza.</p>	<p><u>Parental authority (szülői hatalom):</u> Authority to bring up and discipline the child; to claim the child back from the illegal custody of another party. Included within the framework of the father's parental authority is:</p> <p>(i) The <i>duty</i> (as head of the household) to act as <u>natural and legal guardian (természetes és törvényes gyám)</u> – i.e. to administrate property on behalf of the child;</p> <p>(ii) The authority to exclude the mother from holding the position of natural and legal guardian;</p> <p>(iii) The authority to appoint a <u>statutory guardian (gyám)</u>.*</p> <p>* Women may not be appointed as statutory guardians.</p>	<p><u>Parental authority (szülői hatalom):</u> In the absence of a legal and natural father, the authority to bring up and discipline the child; to claim the child back from the illegal custody of another party. Included within the mother's parental authority is:</p> <p>(i) The <i>right</i> to act as <u>natural and legal guardian (természetes és törvényes gyám)</u> in the absence of the father, unless the father excludes the mother from holding this position.*</p> <p>* This right may be extended to grandparents.</p>

3. Legal Definitions of Gendered Authority in the 1877 Guardianship Law

	Father	Mother
Statute 1877: XX (Law on Guardianship)	<p><u>Paternal authority (atyai hatalom):</u> The authority to administrate property of the child (including the holding of usufructory rights over that property) and to act as the child's legal representative. Included within the framework of paternal authority is:</p> <p>(i) The authority to exclude the mother from holding the position of <u>natural and legal guardian (természetes és törvényes gyám)</u>;</p> <p>(ii) The authority to appoint a <u>statutory guardian (gyám)</u>;[*]</p> <p>* Women may not be appointed as statutory guardians.</p> <p>(iii) <u>Parental authority (szülői hatalom):</u> Covers the following areas vis-a-vis the child's welfare:</p> <ul style="list-style-type: none"> - upbringing - discipline and supervision - health - moral instruction - place of residence - occupation 	<p><u>Parental authority (szülői hatalom):</u> To discipline the child in the common family home (mother's authority here shared with the father). In the absence of the natural and legal father, parental legal authority covers the following areas vis-a-vis the child's welfare:</p> <ul style="list-style-type: none"> - upbringing - discipline and supervision - health - moral instruction - place of residence - occupation <p>Mother becomes the <u>natural and legal guardian (természetes és törvényes gyám)</u> in the absence of the father, unless the father excludes the mother from holding this position. As natural and legal guardian a mother's authority is not equivalent to paternal authority, but is subject to restrictions by other family members and / or by the state's guardianship authorities (<u>gyám hatóság</u>).</p>

A brief glance at the tables is enough to see that the 1877 law brought with it increased legal specification and an expansion of the conceptual frameworks in which both “paternal” and “parental” authority were embedded. Table 3 shows that in 1877 paternal authority became more independent than other forms of authority within the family regarding the financial and legal arrangements of minors. All forms of family authority were explicitly subordinated to paternal authority regarding the basic well-being of, and provision for, minors. On the other hand, the 1877 law emphasised joint forms of parental authority in the area of supervision and discipline of minors within the family home.²³

Tables 1 and 2 suggest forces of change pulling a legal construction of “the family” based on women’s legal and financial incapacity and a subordinated “place” in the marital home into shape. But in Hungary, where no national system of law provided a hierarchical framework for conceptualising male superiority over women *in marriage*, legal constructions of the family such as the 1876 bill on guardianship, which focussed on the rights and duties of “parents” and dispensed with the category of “paternal authority”, were fuzzy regarding differences between paternal and maternal legal status and between male-headed and female-headed households. What we see in Table 3 is the “correction” of this tendency. If we refer to the parliamentary discussion that took place over the bill it becomes apparent that the “model” codes were significant factors influencing the process of clarification. Some of the more heated parts of this long debate (March 14 – July 3, 1877) were caused by confusion over the bill’s (vague) definitions of “parental authority”, “paternal authority” and “guardian” – resulting in a bombardment of questions and need for clarification on the part of the opposition. “What is meant by ‘paternal authority’?” demanded Dezső Szilágyi, “for it must be clearly defined.”

“Through this law ‘paternal authority’ will be dispensed with and ‘parental authority’ will enter in its place; ‘parental authority’ is defined in such a way that we do not find the paternal entitlements which are in place today. What will happen to these entitlements?”²⁴

Szilágyi was clearly worried that the bill might dissolve the increasingly exclusive relationship between *male* heads of households and specific spheres of financial and legal activity. Count Albert Apponyi, whose complaint that the bill would grant paternal forms of authority to mothers of illegitimate children and who called the attention of the House to the specific gender order laid out

²³ 1877: XX. 26. §. stipulated that mothers had no parental authority while the father practiced paternal authority over the children; 1877: XX. 10. §. made discipline in the home (*házi fegyelem*) and supervision of minors (*felügyelet*) the exceptions to this rule, granting authority in these respects to both parents equally.

²⁴ Parliamentary sitting of May 3, 1877. Minutes of the Lower House, Vol X (1875–1878): 376, 360.

in the codes of the “model” states, echoed this fear. “In every codification of law in the world the transference of parental rights to an illegitimate mother is unprecedented.” A firm advocate of full codification of Hungarian civil law, Apponyi was one of the strongest critics of the bill; its lack of precision regarding paternal authority and its lack of precision in making paternal authority a *sole* form of authority was central to his justification of codification (“in codified law doubt in such matters is not permitted”). “What is a parental right?” Apponyi asked the House. “According to this bill it is nothing but many different types of legal jurisdiction, a *Protaeus* of family law.”²⁵

Apponyi’s recommendation to the House was that since the bill clearly intended to try and codify basic principles of family law, it should be carefully reviewed by a special committee appointed by the Justice Ministry.²⁶ Others like István Teleszky (who submitted the accepted modification of the bill reinstating the category of “paternal authority”) were less patient and urged that retaining the category of paternal authority was not only desirable because it was codified in European legal systems, but also because it was in tune with Hungary’s historic (and organic) development as a nation-state. According to Teleszky, the reinforcement of paternal authority within the family was a gauge of national progress, the codification of this principle in Hungarian family law could be seen as proof that Hungary was as progressive as any Western European state. Paternal authority could also, as we can see from the citation below, be exploited as an imperial tool, emphasising a historic legal union between the territories of Hungary and Transylvania.

“Why not keep to a proper system, which to the best of my knowledge is in place in the most renowned of the European civil codes and is rooted in our laws from the time of Werbőczy [compiler of the *Tripartitum* – A. L.] and is also operational in Transylvania: namely recognition, on the one hand, of the special right of the family head, the husband and the father as ‘paternal authority’ and recognition, on the other hand, of the special right of the mother as ‘natural and legal guardian’.”²⁷

Here Teleszky’s proposition takes the concept of the “Western model” of family law and filters it through what may be described as the “ideological sieve” of Hungarian national unity and progress. He claims European codes as sources of law whilst at the same time emphasising organic legal development in Hungary.²⁸ Paternal authority is thus justified as both traditional and modern, a litmus test of Hungary’s historicity and progressiveness.

²⁵ Ibid: 361.

²⁶ Ibid: 384.

²⁷ Ibid: 385.

²⁸ The approach here may also be seen as an intriguing combination of the two dominant schools of nineteenth century legal thought: the Exegetical (French) School and Savigny’s

Yet in the late nineteenth century, in the absence of a codified legal system, it was also (theoretically) possible to justify the equality of the sexes on the basis of both historical continuity and progress. Addressing the Lower House during discussion of the guardianship bill Pál Mandel turned the equality of male and female authority within the family into a critique of codification and, again, a celebration of Hungarian national tradition and progress.

What has been ‘paternal authority’ up until now will become ‘parental authority’; the mother will have some paternal authority as well. Since in our legislation the mother, the Hungarian housewife, is revered, I have no theoretical objection to this. I approve the equality of father and mother.²⁹

What is striking about Mandel’s speech is the fictional equality he claims exists in the asymmetrical gender relation contained in the 1876 bill on guardianship. Following the line of reasoning we find that the nation-building agenda served by Teleszky’s patriarchalism is served here by Mandel’s “feminism”. By filtering the bill through the “ideological sieve” of national progress, Mandel’s rhetoric exploits new transnational currents emphasising women’s rights in law in order to subvert the idea of the Western legal model, attacking codification in order to promote Hungarian national development as something unique – perhaps even more progressive than Western states! For Mandel Hungarian legal tradition was not, as for Teleszky, one based on paternal authority within the family, but one based on gender equality. “Codification processes ignore centuries of legal development and customary law ... and wish to simply dispense with our organically developed institution of the equality of the mother [*az anya egyenjogúsága*].”³⁰

Conclusion

In Hungary of the 1870s “the family” was about to become the target of national and transnational civil legal codification processes. But two obstacles hindered this process, one at a transnational level, the second at a local level. Transnationally, family law had reached a crossroads – located between married women’s dependence and independence. This meant that a specific direction for Hungarian family law was not clearly provided by Western legal models. Locally, family law could not be codified while the nation building project was still “incomplete”. In spite of these obstacles however, the 1877 law’s patriarchal division of labour between men and women within the family was a

(German) Historical School. See R. C. Van Caenegem, *An Historical Introduction to Private Law*. Cambridge University Press (1992): 142.

²⁹ Parliamentary sitting of May 1, 1877. Minutes of the Lower House, Vol X (1875–1878): 331.

³⁰ Minutes for the sittings of May 1 and 3. Ibid: 332.

step towards a national utopian vision of “breadwinner” and “housewife” in Hungary (contained in the laws of the model states), and the utopian legal assumptions of the model nations helped “correct” dangerous tendencies in Hungarian legal developments straying away from strict patriarchal legalist divisions within the family. While the nineteenth century would not see the codification of Hungarian law, the national patriarchal legalist utopian model remained a powerful influence on attitudes to gender roles in Hungarian legal thought and state policy.

Nevertheless, it is possible to argue that the patriarchal 1877 law reflected the weakness of utopian patriarchal legalism in Hungary rather than the strength of its influence, since the process of drafting the law reflected the difficulties of national codification, which was considered to belong to the distant future. Beyond the perimeters of Hungary, patriarchal utopian visions of family life became increasingly impossible to sustain due to social and economic instabilities and the impoverishment of families – factors which weakened the implementation of these ideas in Hungary, where intensive industrialisation was coupled with national administrative and legal disunity.

**PATRIARCHÁLIS TÖRVÉNYHOZÓI UTÓPIA MAGYARORSZÁGON
A 19. SZÁZAD VÉGÉN. A "NEMZETI KIVÁLASZTÁS" FOLYAMA-
TÁRÓL VALÓ VITA MŰKÖDÉS KÖZBEN AZ 1877. ÉVI GYÁMSÁGI
TÖRVÉNY PÉLDÁJÁN**

Összefoglalás

Milyen társadalomképük volt azoknak a férfiaknak, akik felelősek voltak a törvények kialakításáért és kodifikációjáért az újkori Európában? Miért írhatók le azok a társadalmak utópiaként, amelyek a szemük előtt lebegtek? Miben különböztek a kelet-európai utópiák a nyugat-európaiaktól? A szerző Partha Chatterjee³¹ érveléséből kölcsönözve feltételezi, hogy a törvényhozás tervezeteit a család utópikus felfogására alapozták, a családeúra, amelyet a nemzeti stabilitás alapjának és a társadalmi folytonosság eszközének tekintettek, és amelyet szembeállítottak a családon kívüli, változó, modernizálódó és instabil világgal. A munka nemek szerinti megosztása a házasság intézményén keresztül működött. A családok az egy keresős modellt testesítették meg: a férfiak voltak a kenyérkeresők és a feleségek pedig a háziasszonyok. Ez a felfogás „patriarchális utópia,” mivel különböző szerepeket tart fenn a férfiaknak és nőknek a nemzetállam szolgálatában oly módon, hogy felértékeli és tekintéllyel ruházza fel a férfiszerepet. A tanulmány a patriarchális törvényhozói utópiákat vizsgálja az 1877. évi „nem teljes” és kétértelműen patriarchális magyar családjogi törvény megalkotása kapcsán, amikor új törvényt hoztak a gyámságról. Magyarországon a nyugat-európai patriarchális törvényhozói utópia felfogásához való alkalmazkodás nehézségekbe ütközött, mivel 1867 után Európa-szerte változott a jogelmélet. Elmozdulás következett be, amelynek során a hangsúly a szülői (azaz apai és férji) hatalomról és tekintélyről a házasságban élő nők nagyobb függetlenségére, a gyermek érdekeire és az állam esetleges szerepére helyeződött át, amely tényezők új alternatívát jelentettek a szülői (apai) hatalommal szemben. A magyar jogi diskurzusok a következő problémát jelenítették meg: egyszerre kellett volna alkalmazniuk az új jogi paradigmát és a nyugati nemzetállamok már megszilárdult patriarchális jogi alapelveit. A következmény: a férfi kenyérkereső történeti jogi modellje összekapcsolódott a stabil nemzetállam modern utópikus felfogásával. A „Nyugat-Európán kívüli” régiók jogviszonyainak elemzése felhívja a figyelmet a nemzet mint stabil kormányzati ideál gyengeségére és egyszersmind annak patriarchális vonásaira.

³¹ Partha Chatterjee, *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1993.

Táblák:

1. *A családon belüli nemek szerinti autoritás jogi definíciói Magyarországon 1876 előtt*
2. *A nemek szerinti autoritás jogi definíciói az 1876-os gyámsági törvényjavaslatban*
3. *A nemek szerinti autoritás jogi definíciói az 1877-es gyámsági törvényben*

SZOLGA- ÉS CSELÉDNÉPESSÉG A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁGON A SZÁMOK TÜKRÉBEN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezetés. A cselédek és szolgák mint elkülöníthető népességcsoport kialakulása

Minden valószínűség szerint a cselédek és szolgák évszázadok (talán évezredek) óta hozzátartoztak a családi gazdaságok tevékenységszerkezetéhez. Ennek ellenére a népességen belül csoportként történő megkülönböztetésük igen hosszú ideig rendkívül nehéz mind fogalmilag, mind a jogszabályokat tekintve, nem is beszélve a statisztikai megközelítés lehetőségéről. Nézzük ezeket sorjában.

Mind az ősi finn-ugor eredetű „ház”, mind az ezzel rokon értelmű, szláv eredetű „család” szó a 12. századtól adathozható a magyar nyelvben írásos források alapján. Egyszerre jelenti az együtt élő csoportot és a csoport egy tagját. Ugyancsak a 12. századig vihető vissza a szintén szláv eredetű „szolga”, valamint az ezzel rokon értelmű, ótörök eredetű „béres” szó is (TESZ 1967. I. 280. 471–472. III. 837.). Mindegyikük a háznép, illetve az azzal sok tekintetben rokon értelmű családtag fogalmát írja körül, bár a „szolga” és „béres” szavakhoz társul a függőség, a csoport tagjai számára végzett szolgálat fogalma is. Vagyis úgy tűnik, mintha a középkorban a magyar nyelv a kívülálló számára nem tenne minden esetben világos különbséget egy-egy háztartás különböző eredetű, rokonsági viszonyú, feladatú tagjai között, noha mindezzel az együtt élő csoport tagjai nyilván tisztában voltak. Ha röviden áttekintjük a család/cseléd szavak fogalmi átalakulását – anélkül, hogy kiterjedt forráselemzésekbe bonyolódnánk – viszonylag jól érzékeltethetjük a vizsgálatunk célját képező népességcsoport helyzetének változását a középkort követő évszázadokban. A 19. század elejéig a magyar nyelv a „cseléd” szót megkülönböztetés nélkül azonosan, illetve felváltva használja a „család” terminussal, mégpedig négyféle jelentésben:

¹ A „Servant project” EU támogatású konferenciasorozat keretében Oslóban, 2002 júniusában tartott előadás átdolgozott és kibővített változata.

1. családtag;
2. gyermek;
3. nő (a viseletre utalva: „fehércseléd”, „vászoncseléd”);
4. szolga.

Vagyis a szópáros évszázadokon keresztül szinonim gyűjtőfogalomként működik, ténylegesen különböző státusú és eredetű, más-más tevékenységeket végző személyeket jelöl azonos vagy hasonló módon. A 19. század közepén azonban fokozatosan átalakulnak a velük kapcsolatos elnevezések, változásokat észlelhetünk a szóhasználatban, a szóikerpár szétválik egymástól. A korszak népszerű költője, Vörösmarty Mihály szóhasználatának hatására egyre inkább a korábban kissé háttérbe szorult „család” szót kezdik alkalmazni az első két jelentésre (TESZ, 1967. I. 471–472.), miközben a nőkre alkalmazott harmadik jelentés apránként eltűnik, s a „cseléd” szó jelentése fokozatosan a ma is használatos szolgálatot végző személy, szolga fogalmára egyszerűsödik le. Ugyanakkor utóbbi a 19. század közepétől tartalmilag tovább differenciálódik, jelentése lényegében már három fogalmat, illetve népességcsoportot jelöl:

1. házicseléd (többnyire nő);
2. mindkét nemhez tartozó gazdasági cseléd parasztbirtokon (szolga névvel is illetik őket);
3. szerződéses bentlakó szolga nagybirtokon.

Vagyis a „cseléd/család” szavak röviden felsorolt fogalmi változása mögött egyszerre három 19. század közepi átalakulási folyamat is felsejlik:

- a családtagok és a szolgák, cselédek egymástól történő elkülönülésének kezdete;
- az együtt élő háztartási csoporton belüli patriarchális viszonyok részbeni visszaszorulása és a cselédek és szolgák esetében annak szerződésessé váló átalakulása;
- a cseléd, illetve szolga, mint foglalkozás specializálódása, a csoportba tartozók differenciálódása.

Nézzük a fogalom körébe tartozók csoportjának jogi körülhatárolását. Noha a jogtörténeti munkákból egyértelműen kiderül, hogy az együtt élő csoportokon belül a családtagoktól megkülönböztethető szolgák, cselédek létezésével a 15. század óta számolnak a jogalkotók, a 18. század elejéig azonban mindössze csak három velük kapcsolatos kérdést szabályoznak: személyükben adómentesként határozzák meg őket (az adót a családfőjükkel reprezentált egyes családi gazdaságok, illetve együtt élő csoportok viselik), a cselédek/szolgák jogi felelőssége (jogképessége) függő helyzetüknél fogva meglehetősen korlátozott, amit az is jól mutat, hogy már igen korán megjelenik a szolgálat lejárt előtti eltávozásuk (megszökésük) tilalma.

A 18. század folyamán észlelhetők lesznek azonban bizonyos szabályozási változások, melyek egyúttal a központi hatalom szolgaviszonyokat is érintő modernizációs kísérleteinek kezdeteit jelzik. Eddig ugyanis a cselédek, szolgák

tartását, jogait, kötöttségeit, bérezését kizárólag a szokásjog szabta meg, viszont 1723-tól a törvényhozás előírja a cselédek és szolgák béreinek, valamint a szolgálatvállalás/szolgálatváltás (eltávozás, illetve új alkalmazás) időszakának törvényhatóságokéni egységesítését, majd az 1770-es évektől kezdve a bécsi udvar kísérletet tesz a cselédviszonyok külön részletes írott szabályozására. Bár II. József 1786-ban kiadott országos cselédrendtartása rövid életű, de még sem hatástalan. Ettől az időszaktól kezdve ugyanis a magyarországi törvényhatóságok többségében a szolgák helyzetét fokozatosan írott jogszabályok (statútumok) írják körül, illetve határozzák meg. A megyék és városok által megalkotott cselédrendtartásoknak azonban komoly szépséghibájuk, hogy törvényhatóságokéni külön-külön kezelik a kérdést, így érthető módon kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak, vagyis nem hoznak létre egyértelmű és egységesen szabályozott jogviszonyokat. A helyzet csak a 19. század második felében változik meg, amikor 1856-ban országosan kötelezőként bevezetik az osztrák mintájú „ideiglenes cselédrendtartást”, majd az 1860-as évek átmeneti és zavaros, a cselédviszonyokra nézve ismét nem egységes jogviszonyokat hozó időszakát véglegesen lezárja 1876-ban a cseléd-törvény (XIII. tc.) megalkotása (Sápi 1967, 1968)

A jogi szabályozásokkal párhuzamosan nagyjából azonos időrendben alakul a cselédek és szolgák statisztikai számbavételének folyamata. A 16. század elejéig még a családi gazdaságok száma is alig állapítható meg, nemhogy a bennük működő szolgáké. A 16. század közepétől azonban a nagybirtokok gazdasági eszközeiről és népességéről készített összeírások a majorsági alkalmazottak mellett időközönként már megemlítik a parasztgazdaságokban dolgozó szolgákat, majd a 18. század elejétől kezdődően ugyanezt tapasztalhatjuk a megyék által végzett adóösszeírások esetében is. Ezek az adatok azonban a szolgaréteg nagyságára, szerkezetére vonatkozó következtetések levonására még alig alkalmasak, mivel többnyire csak az egyes adózó gazdaságokat rögzítik (esetenként számszerűen jelölve az általuk alkalmazott szolgák számát), de a szolgálatot vállalók közelebbi adatait nem közlik. Ráadásul a szolgák említése mind jogi értelemben, mind térben és időben hiányos, illetve következtelen, ami annak tudható be, hogy személyükben általában továbbra sem számítanak adókötelesnek. A helyzet csak a központi rendelkezésre, nem adózási célból készített népösszeírások (Conscriptio Animarum) 1770-es évek eleji bevezetésével változik meg, melynek néhány eredményét rövidesen ismertetjük. Sajnos ezt a kezdeményezést – a szolgák adatainak külön rögzítését – sem az első népszámlálás (1785–1787), sem az azt 1804-től követő újabb országos népesség-összeírások (Conscriptio Ignobilium – nem nemesek összeírása) nem folytatják, így a szolga- és cselédnépesség további számszerű változásainak figyelemmel kísérése és statisztikai jellemzése csak a 19. század közepén újraindult, és most már rendszeressé vált népszámlálások segítségével végezhető el.

Vagyis a szolgák és cselédek, mint külön társadalmi réteget képező munkavállalói csoport önálló jogalanyként történő megfogalmazása, viszonyainak szabályozása és statisztikai számbavételének kezdete a magyar társadalomban csak a 18. század utolsó harmadában következik be, patriarchális viszonyaik, részben a szokásjoghoz való kötődésük és sajátos beágyazódásuk az alkalmazó családi-háztartási csoportjába pedig a 19. század közepén kezd átalakulni. Utóbbit egyébként nem pontosan, s talán nem is elsősorban a fent említett nyelvészeti adatok mutatják, hanem a korabeli gazdasági irodalom, amely a 19. század első harmadától kezdődően telve van a szolgák és munkaadók közötti viszonyok megváltozásával kapcsolatos panaszokkal, majd a jobbágyszabadítást követően a század közepétől ez kibővül a munkaerőhiányról és a szolgalatvállalásra való hajlandóság csökkenéséről szóló kesergéssel.²

2. A cseléd- és szolganépeség számának alakulása az 1770-es és 1910-es évek között Magyarországon a népszámlálások és népszámlálások tükrében

Az 1777–1782 között készült lélekösszeírások (Conscriptio Animarum) végeredményei alapján először rekonstruálható a cseléd és szolganépeség megközelítő száma és aránya, valamint néhány demográfiai jellemzője a történeti Magyarország Erdély és a Katonai Határőrvidék nélküli területére vonatkozóan (1. táblázat). Ennek alapján az állapítható meg, hogy a szolgák össznépeségen belüli aránya viszonylag magas, a nyugat-európai adatokhoz közel álló 6 százalékos körüli értéket mutat a 18. század utolsó harmadában. A szolgák aránya azonban 90 év múlva, a most már a teljes ország területére rendelkezésre álló 1869. évi adatok szerint sem magasabb vagy alacsonyabb, amiből két következtetés vonható le. Egyrészt a szolgák létszámának alakulása lépést tartott az össznépeség ez időben eléggé dinamikusnak nevezhető növekedésével, vagyis a munkaszervezetben és az élők munkára iránti igényben alapvető átalakulás nem következett be. Másrészt – ez utóbbi természetesen csak feltételezés – vélhetőleg a 19. század közepén a rétegen belül azért némi átrendeződés mehetett végbe. A jobbágyság, valamint kötelező és ingyenes munkajáradékának (a robotnak) megszüntetése és ennek következményeképpen a nagybirtokok munkaszervezetének alapjában bér munkára való átállítása a 19. század közepén minden bizonnyal tetemes növekedést eredményezhetett a nagybirtokokon alkalmazott gazdasági cselédek számában és arányában. Valószínű ugyanakkor, hogy ezzel párhuzamosan viszont a parasztgazdaságokban foglalkoztatott szolgák száma némileg csökkent, mivel a gazdák családjuk, háztartásuk munkaerőjét most már a robot megszűnése következtében teljes egészében saját gazdaságuk számára vehették igénybe. Szolgát csak akkor kellett alkalmazniuk, ha a

² Csak ízelítőként hivatkozunk az alábbi írásokra: Edvi 1834; Galgóczy 1855; Novák 1869.

család munkaerő-kapacitása gazdálkodási feladatainak ellátására nem volt elegendő, vagy összetétele nem felelt meg a kor és nem szerinti munkamegosztás szokásrendszerének, azt többé a kifelé szolgáltatandó munkajáradék (a földesúrnak kötelezően szolgáltatandó robot) már nem követelte meg. Az 1870-es évektől kezdve viszont országos adataink a szolgák és cselédek létszámának stagnálását, ebből következőleg a növekvő népességen belüli arányuk fokozatos csökkenését mutatják. Bár a házicselédek száma – noha igen kis mértékben – egészen az első világháborúig nő, és a gazdasági cselédeké is csak az 1890-es években kezd számszerűleg csökkenni, a szolga- és cselédnépesség összlétszámának alakulása most már messze elmarad ugyanezen korszak dinamikus népességnövekedése mögött, ami azt eredményezi, hogy teljes népességhez viszonyított arányuk 1880 és az első világháború között körülbelül 30 százalékkal (6-ról 4,3 százalékra) csökken.³

Ha külön nézzük a városi és vidéki (falusi és kisvárosi) adatokat, a kép akkor sem változik. Noha a városokban alkalmazott cselédek és szolgák száma 1778 és 1900 között több mint négyszeresére nő, a városi népesség növekedése azonban ezt az ütemet is lényegesen meghaladja. Ebből következőleg a szolgák és cselédek 18. század végi, a városi népességen belüli 8 százalékos meghaladó aránya adataink szerint a 20. század elejére számottevő mértékben csökken (2. táblázat). A tendencia még a sok szempontból az országos átlagtól eltérően fejlődő Budapest esetében is hasonló. Bár a budapesti cselédkérdés kiváló monográfusa szerint az urbanizáció és polgárosodás „roppant mértékben felduzzasztotta a személyes szolgálat körében dolgozók tömegeit” (Gyáni 1983. 14.), valójában a házicselédek létszámának növekedése itt is elmarad némileg a városi népességszám gyarapodásának üteme mögött, így arányuk Budapest lakosságához viszonyítva 8,1 százalékról 7,7-re esik vissza 1880 és 1910 között.

Természetesen a fenti adatok igazában csak a 19. század végétől nevezhetők statisztikai értelemben megbízhatónak. A 19. század közepén kialakult magyar hivatalos statisztikai szervezet Európa többi országához hasonlóan ugyanis sokat problémázott azon, hogyan mérje a társadalom szerkezetét és annak változásait, melynek során a gyakorlati szempontok és ideológiai állásfoglalások gyakran keveredtek, ütköztek egymással (Tóth 1987), s a csoportra vonatkozó statisztikai adatok időszakonként bizonytalankodóak, egymásnak esetenként ellentmondóak. A szolgák és cselédek esetében a statisztikai felméréseknek három alapvető problémával is meg kellett küzdeniük:

1. hogyan határozzák meg és különítsék el a szolga és cseléd fogalmát;
2. hova helyezték el őket a hivatalos statisztika által tükrözni kívánt társadalomszerkezetben;

³ Az adatok forrását részben az 1777–1782 közötti lélekösszeírásokon alapuló számításaink, részben a Központi Statisztikai Hivatal által készített hivatalos népszámlálások képezik. Különösen sokat használtuk az 1900. és 1910. évi adatokat (Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1910).

3. s végül hogyan végezzék el számbavételüket a gyakorlatban.

Az első 19. század közepi népszámlálás (1851) nem végez részletes háztartás- és társadalomszerkezeti összeírást. Az ezt követőek (1857, 1869) a házicselédet inkább a szokások alapján veszik fel és sorolják be. (Jellegzetesnek mondható, hogy 1869-ben adataikat, mint „személyes szolgálatot teljesítőket” a hivatalosokkal, alacsonyabb rangú csendőrökkel és rendőrökkel együttesen mutatják ki, konkrét létszámuk csak egy háztartásstatisztikai adatsorban található meg.) Az első precízebb definíciót a rétegre vonatkozóan az 1890-es népszámlálás bevezetőjében találjuk. Talán nem véletlen, hogy adatsoraink is ettől kezdve látszanak korrektnek és egymással konzisztensnek. A szóban forgó meghatározás szerint nevezettek „személyes és háztartási szolgálatot végző egyének, nem teljesítenek termelő tevékenységet s tulajdonképpen gazdájuk jövedelméből élnek”. A fogalom alatt „csak a személyi szolgálatot teljesítő és azonkívül a háztartásban segédkező női cselédszemélyzetet értjük (férfiak közül tehát csak a szakács, komornyik, inas, csatlós, parádés kocsis, urasági kapus és effélék)” sorolandók ide – írja az ismeretlen statisztikus szerző (Népszámlálás 1890. I. 8. 17.). Ezt az értelmezést a statisztikusok a későbbiekben is követik egy lényeges eltéréssel: valójában ugyanis a házicselédet az 1890. évi népszámlálás kivételével végig keresőként értelmezik. A 19. század végi – 20. század eleji népszámlálások viszont e réteget nem tudják igazán elhelyezni az általuk elképzelt társadalmi hierarchiában. A foglalkozási főcsoportok között a házicselédesség mindössze csak 1880-ban kap önálló helyet, a többi alkalommal vagy összevonták más kategóriákkal (1869), vagy a sor végére illesztik (1900, 1910). Csak az első világháború után kerülnek be külön és önállóan a foglalkozási főcsoportok közé a nyugdíjasok rovata után (1920, 1930). A szolgák másik csoportja, a gazdasági cselédek besorolásával lényegesen kevesebb a gond, a statisztikusok őket végig keresőknek és az „őstermelésbe” (a mező, erdő- és kertgazdaságba) tartozóknak tekintik. Utólag nézve mindössze annyi kifogásolhatónk lehet, hogy a két csoport, a házi- és gazdasági cselédek egymástól való elválasztása a statisztikai gyakorlatban meglehetősen mechanikusan zajlik le. Főként vidéken a szolgaszemélyzetet többnyire automatikusan kétfelé sorolják: a nőket házicselédnek, a férfiakat gazdasági cselédnek tekintik. A korszak munkaviszonyait tárgyaló néprajzi kutatások alapján azonban bizonyítható, hogy sem a 19. század végi parasztgazdaságokban, sem a nagybirtokokon a munkamegosztási rend nem ennyire leegyszerűsítve működik (Kiss 1981; Papp 1975).

3. A cselédek és szolgák demográfiai jellemzői

A 18. század végi népesség-összeírások még nem különböztetnek meg külön csoportokat a szolgákon belül. Élhetünk a gyanúperrel, hogy az összeírások

szerkezetének kitalálói a korszak mindennapi gyakorlatának megfelelően fontosnak és megörökítendőnek még főként a nemek és a korcsoportok közötti különbségeket látták. A hagyományos családi munka- és tevékenység-megosztási szervezet is ezek alapján működött. A természetes módon, a fizikai adottságokhoz igazodóan kialakult és szokássá kristályosodott munkamegosztási rend szabályainak megfelelően azonban a szolgálknak minden egy-egy gazdaságon belül adódó munkát el kellett végezniük. A parasztgazdaságokban dolgozó cselédlányok tehát részt vettek a mezei munkákban is, sőt arra is találunk adatokat, hogy még a kézművesek legényeit és inasait is bevonták a mezőgazdasági tevékenységekbe, ha a helyzet úgy kívánta. Az agrártörténeti irodalomból tudjuk továbbá, hogy a nők gazdasági szerepe a 19. század végéig még korántsem kötődött kizárólag a házi/ház körüli tevékenységekhez. A kulcsfontosságúnak mondható aratás munkafolyamatában például a sarló-kasza eszközváltás⁴ előtt – mely a 18. században, de néhol csak a 19. század második felében zajlott le – a nők kitüntetett szerepet játszottak a termés betakarításában. Vagyis a népesség többségét magában rejtő falusi-kisvárosi családi gazdaságok szintjén a házicselédség és a gazdasági cseléd (szolga) státusa ekkor még nem különíthető el világosan egymástól sem munkafeladataik, sem gazdasági jellemzőik tekintetében.

Ha összevetjük egymással a 18. század végi lélekösszeírások és a sok tekintetben legjobban sikerült első világháború előtti népszámlálás, az 1900. évi adatait (2. táblázat), akkor ebből a következő, az eltelt egy és negyed évszázad átalakulását jellemző fő tendenciák olvashatók ki:

- 1900-ban már erőteljes különbségeket találunk a nagyvárosok és a vidék között a szolgatartás tekintetében (vidéken sokkal kisebb arányban foglalkoztatnak szolgálkat a háztartásokban);
- az eltelt egy és negyed évszázad alatt a szolgálk népességen belüli aránya számottevő mértékben csökken mind a városokban, mind a vidéken;
- változik a nemek aránya (a városokban a nők arányának a szolgálk csoportján belüli növekedése – a feminizáció – figyelhető meg, vidéken viszont ennek pont ellenkezője, maszkulinizáció játszódik le);
- enyhén nő a gyermekkorú népesség szolgálként való igénybevétele (vagy pontosabbak lesznek az erre vonatkozó nyilvántartások).

Összességében a szolgatartás lassan hanyatló tendenciát mutat, de miután a csoporton belül a nők száma inkább stagnál, ez az arányok szintjén lassú csök-

⁴ A középkortól kezdve évezredek át a megérett gabona levágását egy külön erre a célra kialakított sarlóval a nők végezték, a férfiak a learatott gabona kévébe kötésével és rako-dásával foglalkoztak. A gyorsabb haladást biztosító (férfiak által használt) kasza aratóeszközként való alkalmazása – és ebből következően az aratás munkarendjének átalakulása – az Alföldet kivéve csak a 18. század vége – 19. század közepe közötti időszakban nyert teret az ország számottevő részén. Vö. Kósa 1967.

kenésként és egyúttal feminizációként jelentkeznek. E változás minden bizonnyal összefügghet azzal a jelenséggel, hogy a mezőgazdaság eszközeinek és folyamatainak lassú korszerűsödése (Balogh 1965; Barbarits 1965) csökkenti a férfiszolgák iránti munkaerőigényt. Ezzel szemben viszont a háztartási technológia esetében ugyanilyen korszerűsödés az adott időszakban még nem figyelhető meg, tehát a családi munkaerőt kiegészítő női házicselédék iránti igény nem csökken jelentős mértékben.

Nem látunk kibontakozni olyan folyamatokat sem, amelyek tömeges mértékben elcsábítanák a női munkaerőt a cselédkedéstől mint foglalkozástól. A leginkább nőket foglalkoztató textilipar Magyarországon az első világháború előtt csökevényesen alakul ki, az Osztrák-Magyar Monarchia belső munkamegosztásának megfelelően ezt az igényt nálunk főként a csehországi textilipari üzemek elégítik ki. Vagyis a családon kívül dolgozni akaró vagy kényszerülő, magasabb iskolai végzettséggel nem rendelkező nők számára a cselédkedésen kívül alig akad más munkalehetőség a 20. század elején.

A városi házicselédesség létszámának egyébként dinamikus, de a városi népesség egészének növekedésétől mégis elmaradó szaporodása elsősorban azzal magyarázható, hogy a 19. századi urbanizációs robbanás itt tömegével hozott/alakított ki olyan rétegeket és háztartásokat, melyeknek nem volt igénye és/vagy lehetősége a cselédtartásra. A fenti tendenciákat összességében jellemző számadataink azt mutatják, hogy a családon kívül munkát vállaló nők között a cselédék és szolgák aránya 1880 és 1910 között 30-ról csak 25 százalékra csökken, viszont a férfiak esetében közel 14 százalékos arányuk harmadával esik vissza (és 1910-ben mindössze 9 százalék körüli értéket mutat).

Ha a cselédék és szolgák arányának területi megoszlását tekintjük át, akkor azt látjuk, hogy a 18. század végén ez határozott regionális különbségeket mutat (1. térkép). Az ország nyugati és középső területein lényegesen magasabb a szolgák népességen belüli aránya, mint az ország déli és keleti területein – mintha csak a Hajnal-vonalat látnánk viszont kissé megdőbülve és az eredeti tézisben megjelölt Trieszt–Szentpétervár vonaltól némileg kelet felé eltolódva (Faragó 2001). Mindez világosan mutatja azt, hogy a háztartások és családi gazdaságok korabeli munkaszervezete eltérő szerkezetű volt a Magyar Királyság különböző területein.

Ha a házicselédék 1900. évi adatait visszük rá a történeti Magyarország térképére (2. térkép), akkor lényegében azt látjuk, hogy össznépességen belüli arányuk hasonló területi megoszlást mutat, mint egy és negyedszázaddal korábban: a nyugati és középső területek (tulajdonképpen az Európai Unióba most belépett szlovák és magyar régiók) szolganépessége lényegesen magasabb, mint a déli és keleti területeké (melyek a mai Horvátországhoz, Szerbiához, Romániához és Ukrajnához tartoznak). Vagyis úgy tűnik, hogy a cselédtartás eltérő mutatói – másképpen fogalmazva a családok és háztartások munkaszervezésében megmutatkozó korábbi területi különbségek – töretlenül fennmarad-

tak. (Ami azt a feltételezést is megengedi, hogy a háztartások és családi gazdaságok munkaszervezete, technológiája az eltelt több mint 100 év alatt még viszonylag keveset változhatott és e téren a területi különbségek is szinte változatlanul fennmaradtak.)

Más a helyzet viszont a szolgák másik nagy, a 18. század végén még külön nem mérhető csoportja, a gazdasági cselédek esetében. Ezek 1900 körüli területi megoszlása (3. térkép) a házicselédekétől lényegesen eltér. A legmagasabb értéket a gazdasági cselédek népességén belüli aránya tekintetében a mai Magyarország területére eső alföldi megyék mutatják – ahol a mezőgazdasági nagybirtokok aránya a legmagasabb –, míg a hegyvidékek esetében (legyenek azok akár a fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyokkal jellemezhető nyugati határszélen is) lényegesen kisebb számokat találunk. Ezek az adatok azt jelzik, hogy szemben a szinte változatlanul továbbélő házicselédséggel, a jobbágyrendszer 19. század közepi megszüntetése után modernizálódott nagybirtoküzemek munkaerőigénye alapvetően átalakította a gazdasági cselédség korábban döntően a paraszti gazdaságokra épült területi szerkezetét és összetételét.

Részletesebben megvizsgálva a különböző szolga- és cselédtípusok elérhető demográfiai mutatóit (3. táblázat) az alábbiakat látjuk. A házicselédek döntő többsége 1900-ban a városokban és a vidéken egyaránt nő, és több mint 95 százalékban hajadon. A városi és vidéki cselédek kormegoszlása főként abban különbözik egymástól, hogy az előbbieket többnyire 20 év feletti és több mint 90 százalékuk 15 évnél idősebb, míg vidéken a 20 év alatti cselédek alkotnak határozott, 60 százalékot meghaladó többséget, sőt a cselédlányok kerekén ötödrésze 14 év alatti gyermek. Vélhetőleg kormegoszlásbeli különbségükkel is összefüggésben áll az, hogy a városi cselédeknek csak 22 százaléka írástudatlan, míg a vidékiek esetében ez az arány megközelíti a 37 százalékot (ily módon jóval meghaladva a korabeli országos átlagértékeket).

Nem okoz meglepetést, visszautalva a korábban említett statisztikai adatfelvételi gyakorlatra, hogy a gazdasági cselédek kerekén 95 százaléka férfi. Kor- és családi viszonyaik ugyancsak markánsan eltérnek a házicselédekétől: több mint kétharmaduk 20 év feletti és közel felük házas (a házicselédek ide vonatkozó országos átlagértéke 44, illetve 4 százalék). Ezen belül azonban ismét markáns különbségeket találunk azok között a tájak között, ahol a gazdasági cselédek fő alkalmazói parasztgazdák, illetve ott, ahol nagybirtokok. A gazdasági cselédek között a fiatalok aránya hasonló a vidéki házicselédekéhez (közel 47 százalékuk 20 év alatti, ezen belül 17 százalék gyermekkorú) és eltérő a házasok aránya is. Míg a parasztbirtokon dolgozó cselédek többsége nem házas (véltetőleg a statisztikai adatokban kimutatható 20 százalékos sokaság túlnyomó része az e régióban is megtalálható, de statisztikailag el nem különíthető közép- és nagybirtokok cselédei közül kerül ki), addig a nagybirtokokon alkalmazott gazdasági cselédek 78 százaléka házas ember. A kor és családi állapot

szerinti adatok eltérései egyértelmű utalások arra, hogy a parasztgazdaságokban dolgozók túlnyomó többsége életciklus szolga lehet, míg a nagybirtokok cselédsége foglalkozását hosszú távon szándékozik vagy kénytelen gyakorolni. Szembetűnő és igen érdekes különbség mutatható ki a két csoport írástudásában is: a nagybirtokon élő családok írni-olvasni tudási képessége csaknem kétszerese a gazdacselédekének⁵, ami arra utal, hogy a két szolgálcsoporthoz kulturálisan is egyre inkább elkülönül egymástól.

Kísérletképpen térképre vittük a házicselédként alkalmazott gyermekkorú lányok területi megoszlását is (4. térkép). Összevetve ezt az ugyancsak főként nőkből álló teljes házicseléd-népességgel azt tapasztaljuk, hogy néhány kisebb régió (főként Horvátország) kivételével a két területi megoszlás majdnem teljesen ellentétes egymással, vagyis azokon a területeken magasabb jóval a gyermekkorú házicseléd aránya, ahol általában sokkal ritkább (és gyakorlatilag hagyomány nélküli) a cselédtartás. E különbség alapján nem teljesen alaptalanul feltételezhető, hogy e területeken a gyermekkorú házicselédnek inkább kiegészítő feladatokat látnak el, és végső soron az sem lehetetlen, hogy sokuk számára a szolgálat tulajdonképpen iskolarendszeren kívüli képzést jelent (a női munkafolyamatok megismerését és megtanulását). Fiatal koruknál és viszonylag ritka alkalmazásuknál fogva nem valószínű ugyanis, hogy e régiókban a háztartások munkaszervezetének igazán fontos részét képezhették.

4. A házicselédnek néhány társadalmi jellemzője

A hivatalos statisztika által külön rovatban kimutatott házicselédnek esetében módunk van néhány további jellemző bemutatására és vizsgálatára is, szemben az agrártársadalomba bebújtatott gazdasági cselédekével. A házicseléd-csoport tagjainak felekezeti megoszlása alapján (4. táblázat) érdekes sajátosságokat tapasztalhatunk. A főként német és szlovák etnikai csoportokból álló evangélikusok aránya a házicselédnek között nagyjából megfelel össznépességen belüli részarányuknak. Ezzel szemben a szinte kizárólag magyarokból álló reformátusok és unitáriusok, illetve a magyarokat, németeket és szlovákokat tömörítő katolikusok házicselédnek közötti aránya erősen túlreprezentált. A szerb és román görögkeletiek, a ruszin és részben román görög katolikusok, valamint a zsidók viszont igen alulreprezentáltak – a statisztikai adatok szerint közülük jóval kevesebben állnak be házicselédnek, mint ahogy azt össznépességen belüli arányukból következne. A két görög rítusú felekezet esetében ez részben azzal magyarázható, hogy jelentős részben az ország olyan keleti területein

⁵ Ez a különbség figyelemreméltó és egyúttal némileg meglepő. A nagybirtokon élő és dolgozó cselédnek életviszonyait ugyanis a 20. század első felének szociográfiai irodalma kizárólag csak a negatív jellemzőkre (rossz lakviszonyok, táplálkozás, munkaadó-alkalmazott közötti kapcsolat) koncentrálna tárgyalta.

élnék, amelyek egyrészt korábbi adataink szerint nem rendelkeznek szolga- és cseléd tartási hagyományokkal, másrészt e vidékeken a cselédek alkalmazására inkább hajló városi/középosztályi lakosság aránya is lényegesen kisebb. A zsidók esetében azonban minderről kevésbé lehet szó, mert többségük eleve város-lakó. Itt egyrészt a kedvezőbb vagyoni helyzetre, másrészt bizonyos kulturális tartózkodásra gyanakodhatunk, ami csökkentette hajlandóságukat a cselédmunka elvállalására. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy jelentős részük iskolázottabb, így amikor a munkaerőpiacra lépett, a házicselédékénél könnyebb és jobban fizető foglalkozást tudott magának találni.

Az anyanyelvi csoportok adatai az előbbi megállapításokat erősítik és pontosítják: a házicselédi munka vállalásának tekintetében a magyar lakosság kerekben egyharmaddal túlreprezentált (annak ellenére, hogy magyar anyanyelvűség következtében ide sorolták a rendkívül kevés cselédet adó zsidó felekezetűek túlnyomó részét is), míg a román, ruszin, horvát és szerb lakosság igen erősen alulreprezentált. Esetükben sem lehet teljesen kizárni bizonyos kulturális tartózkodást a szolgálatvállalástól, de valószínűleg itt is az a tényező a döntő, amit a felekezeti adatok alapján már megállapítottunk, hogy ti. jóval nagyobb arányban laknak az ország viszonylag fejletlen, eltérő munkaszervezeti hagyományokkal rendelkező keleti területein. A németek és szlovákok esetében a házicselédék aránya csak szerény mértékben haladja meg népességbeli arányukat, gazdasági fejlettségükkel, foglalkozási szerkezetükkel lényegében összhangban állónak mondható. A magyar etnokulturális csoportba tartozók ettől eltérő, kiugróan magas részaránya, erőteljes túlreprezentáltsága viszont még további kutatások tárgyát kell, hogy képezze.

Ha azt nézzük meg, hogy az 1900. évi adatok szerint mekkora a házicselédék aránya az egyes foglalkozási csoportok között, illetve mekkora részük kap alkalmazást az egyes foglalkozási főcsoportokba tartozó munkaadóktól (5. táblázat), akkor ismét sajátos különbségeket találunk. A legmagasabb arányban az értelmiségi foglalkozásokat űző középosztályba tartozók, az ugyancsak nagyrészt ebbe a státusba tartozó nyugdíjasok⁶, valamint a kereskedők foglalkoztatnak házicselédeket. Ezen kívül viszonylag magas arányú még a közlekedéssel foglalkozók, valamint az „egyéb” kategóriákba tartozók cseléd tartása, a többieké azonban jelentéktelen.

Összességében viszont a munkáltató csoportok igen eltérő létszáma miatt szerény előnnyel ugyan, de mégis a mezőgazdaságból élő munkaadóknál dolgozó házicselédék száma a legnagyobb, csak utánuk következnek azok, akik értelmiségi, kereskedő, iparos és nyugdíjas háztartásokban szolgálnak. Vagyis a megoszlásban visszatükröződik a történeti Magyarország társadalmának 1900

⁶ Az első világháború előtti Magyarországon gyakorlatilag csak a magántisztviselők, valamint az állami foglalkoztatottak számára működött nyugdíjrendszer (közhivatalnokok, postai és vasúti alkalmazottak). A felsoroltak többsége értelmiségi foglalkozásokat űzőtt és vagyoni helyzetét tekintve jelentős részben az ún. középosztályba tartozott.

körül elég erős agrárjellege. Érdeemes felfigyelni arra is, hogy a kevés házicselédnek besorolt férfi majdnem fele ugyancsak mezőgazdasághoz sorolt munkaadók háztartásában dolgozik. E „mezőgazdasági” munkaadók többsége valószínűleg nagyobb, specializált házicseléd-csoportokat – többek között a férfi-foglalkozásnak számító komornyikot, inast, kocsiszt – foglalkoztató közép- és nagybirtokos lehet. (Sajnos statisztikáink a munkaadók társadalmi értelemben részletesebb bontását nem teszik lehetővé.)

5. Következtetések / Összefoglaló

A házicselédség történetével kapcsolatos európai kutatások szerint⁷ e társadalmi csoport története lényegében három nagy szakaszban foglalható össze: a „hagyományos”, az „átmeneti” és az „új” cselédség időszakában. Írásunk lényegében az első két szakasz magyarországi sajátosságait tárgyalja. A nemzetközi szakirodalom szerint a cselédek történetének hagyományos szakaszát az életciklushoz kötődő szolgálatvállalás (life cycle servanthood), az erős férfi részvétel, a mezőgazdasági tevékenységek dominanciája és a szolgálók, illetve alkalmazók közötti kisebb szociális távolság jellemzi. A szolgatartás átalakuló korszakában a foglalkozás feminizálódni kezd, ugyanakkor urbanizálódik (színtere egyre inkább a város lesz a vidék mellett), a szolgálók foglalkoztatók mind inkább a létszámban, társadalmi súlyban is dinamikusan növekvő középosztályból kerülnek ki, s ezzel párhuzamosan az alkalmazó és alkalmazott közötti szociális távolság egyre jobban nő. A házi- és gazdasági cselédség bizonyos mértékig kezd elkülönülni egymástól és mindkettő társadalmi értelemben fokozatosan marginalizálódik.

A magyarországi adatok e képnek a városok viszonylatában tökéletesen megfelelnek, a vidék esetében azonban ez már nem állítható. Utóbbi jelenség főként annak tudható be, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók száma és aránya Magyarországon a 20. század közepéig csak lassan csökkent, ráadásul a 19. század közepén kialakult a jelentős létszámú gazdasági cselédséget foglalkoztató nagybirtokrendszer. E változás arra vezethető vissza, hogy az ingyen jobbágyi munkaerőt (robotot) elvesztő latifundiumok többsége évtizedeken keresztül egyszerre krónikus tökeszegénységgel és munkaerőhiánnyal küszködött. Mivel a munkafolyamatok gépesítésére többnyire nem volt lehetőségük, valamilyen olcsóbb megoldást kellett találniuk. Ezt jelentette a csoportosan a nagybirtokokra telepített olcsó munkaerő, a „főfoglalkozású” gazdasági cselédség. Ez az átalakulás természetesen számottevő változásokkal járt a gazdasági cselédek kor, nem és családi állapot szerinti szerkezetében. Megnőtt, sőt dominánssá vált

⁷ A helykímélés érdekében külön felsorolás nélkül hivatkozunk azokra az előadásokra, amelyek a „Servant project” 2002. és 2003. évi öt konferenciáján e témakörben elhangzottak (l. még www.servantproject.com).

közöttük a férfiak aránya, átlagéletkoruk magasabb lett és többségük már házas emberként nyert alkalmazást. A foglalkozás esetükben életciklus tevékenységből élethosszig tartó megélhetési móddá változott át. Mindez együtt járt két további változással is. Egyrészt eltűntek a 18–19. század „mindenes” szolgálói, akiknek számottevő része némi kezdőtőke gyűjtése mellett legényként és leányként részben az önálló paraszti gazdálkodásba történő beletanulást is végezte életciklusának egy szakasza, a fiatal korban cselédi szolgálatban eltöltött évek alatt. A nagybirtokok nagyjából a 19. század közepén kifermálódott cselédsége már erőteljesen specializálódott az egyes mezőgazdasággal kapcsolatos tevékenységekre, és élethosszig való alkalmazást vállalt, ami viszonylag nagyobb létbiztonságot adott, de egyúttal elvágta a parasztgazdává válás, a felfelé mobilitás lehetőségét is. A másik következmény a cselédek és munkaadók közötti szociális távolság igen jelentős megnövekedése volt. Viszonylag gyorsan eltűntek a korábbi patriarchális viszonyok, a nagy csoportokban alkalmazott új cselédek már nem illeszkedtek be az alkalmazó háztartásába, hanem külön családdal bírtak és külön, úgynevezett „cselédházakban” fizikailag is elkülönülve éltek egészen a második világháborúig, e szolgatartási rendszer nagybirtokok megszűnésével járó felbomlásáig (Balassa 1987; Katona 2000; Varga 1980). Vagyis azt mondhatjuk, hogy míg a magyarországi városi cselédség története egyértelműen az európai utat követi, addig a magyar vidék cselédjeinek története attól külön úton jár a 19. század közepétől a 20. század közepéig.

A fenti folyamat nem független attól a ténytől sem, hogy a demográfiai átmenet során Magyarországon a 19. század végén – 20. század elején számottevő népességnövekedés és ennek következtében komoly munkaerő-felesleg keletkezett, melyet a helyi társadalom viszonylag lassú iparosodása és urbanizációja nem tudott teljes mértékben felszívni. A népességfelesleg egy része ekkoriban a tengerentúlra vándorolt ki, vagy megpróbált a városokban munkát találni. Sokan azonban nem a nagy változásokkal járó, más társadalmi közegebe, illetve távolra, ismeretlenbe történő elvándorlást, hanem a kisebb megrázkódtatással járó, és sokkal nagyobb létbiztonságot ígérő nagybirtokos-cseléddé válást választották annak minden kényelmetlen kötöttsége és (talán nem is világosan látott) szociális korlátja ellenére. Az első világháború után ezt a helyzetet csak tovább erősítette, hogy a kivándorlás feszültségoldó szelepe az Amerikai Egyesült Államok az 1920-as években Magyarország számára igen kedvezőtlenül megszabott bevándorlási kvótáival lényegében lezárta.

Vizsgálatunk döntő mértékben a magyarországi hivatalos statisztika 19. század végi – 20. század eleji adataira épült. Ez sok szempontból átmeneti korszak. Bár a vidék meghatározó részén ekkorra már kialakult a fentebb röviden jellemzett nagybirtokos-cselédrendszer, a peremvidékeken a modern statisztikák adataival nagy vonalakban nyomon követhető az eltűnő félben levő hagyományos jellegű gazdasági szolgarendszer néhány jellemzője is. Ezek a régiók ugyanis részben kevésbé fejlettek (kevésbé változtak), részben ökológiai adottságaik, birtokszerkezetük miatt eleve nem bizonyultak alkalmasnak nagybirtokok és nagybirtokos-cselédrendszer kialakítására. Sajnos adataink kevésbé részletes volta miatt következtetéseink sok tekintetben hipotetikusnak nevezhetőek. Véleményünk szerint azonban mindenképpen magukban rejtik azt a tanulságot, hogy a cselédség történetét érdemes az eddigieknél talán szorosabb összefüggésben tárgyalni egyrészt a gazdálkodási, munkaszervezeti és technológiai változásokkal, másrészt általában a szélesebb értelemben vett gazdasági és demográfiai folyamatokkal. Harmadrészt reméljük, azt is bizonyítottuk, hogy az egy-egy város, kisebb régió vagy korszak cselédviszonyait mélységében feltáró esettanulmányok mellett néha szükség van a nagy területekre vonatkozó, hosszabb távú összefoglaló adatsorok/adatcsoportok figyelemmel kísérésére is.

IRODALOM

- Balassa M. Iván 1987. Cselédházak a magyarországi nagybirtokokon. *Agria*, 23. 123–138.
- Balogh István 1965. A paraszti gazdálkodás és a termelési technika. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Akadémiai, Budapest, I. 349–428.
- Barbarits Lajos 1965. *A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon*. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- Edvi Illés Pál 1834. A cselédi rendnek romlottságáról és kevesüléséről faluhelyen. *Tudományos gyűjtemény*, 11, 3–38.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 2. 19–64.
- Galgóczy Károly 1855. *Magyarország, a Szerb vajdaság, s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája*. Emich, Pest.
- Gyáni Gábor 1983. *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest.
- Katona Imre 2000. Uradalmi és gazdacselédek (béresek és szolgák). In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*, Akadémiai K. Budapest, 174–185.
- Kiss Lajos 1981 (1939) *A szegény asszony élete*. Gondolat, Budapest.
- Kósa László 1967. Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. (Adatok a sarlókasza eszközváltáshoz.) *Ethnographia*, 78. évf. 22–40.

- Népszámlálás 1890. *A Magyar Korona Országáiban végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest, KSH, I.
- Népszámlálás 1900. *A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve*. Budapest, 1906, Magyar Statisztikai Közlemények 15.
- Népszámlálás 1910. *A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve és a föld- és házbirtokviszonyok*. Budapest, 1915, Magyar Statisztikai Közlemények 56.
- Novák Lajos 1869. *Falusi rossz szokások*. Esztergom.
- Papp Zoltán Sándor 1975. *A beregdaróci emberek élete a századfordulón*. Natura, Budapest.
- Sápi Vilmos 1967. *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*. Budapest, Akadémiai.
- Sápi Vilmos 1968. A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete Magyarországon a dualizmus korában. In Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok 2. Közgazdasági és Jogi K.* Budapest, 299–311.
- TESZ 1967. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai, Budapest.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 65. évf. 1. sz. 62–86.
- Varga Gyula 1980. Szolgalegények élete és munkája Debrecen környékén. *Ethnographia*, 1980, 91. évf. 403–422.

1. A cseléd- és szolganépeesség alakulása a történeti Magyarországon

Év	Házicseléd	Gazdasági cselédek	Cseléd összesen	Részarányuk a teljes népességhez viszonyítva %
	1000 fő			
1778 ^a	336	6,0
1857	377
1869	932 ^b	6,0
1880	430 ^c	555	985	6,1
1890	376	555	931	5,4
1900	385	550	935	4,9
1910	391	508	899	4,3

^a Erdély és a Katonai Határőrvidék nélkül.

^b A házi- és a gazdacselédek száma külön-külön nem számítható ki.

^c Valószínűleg több a tényleges számnál. Feltehetőleg 1869-hez hasonlóan más rétegeket is e csoportba osztottak be.

Forrás: Szerző számításai a népszámlálások hivatalos adatai alapján.

2. A szolganépeesség hosszú távú demográfiai változásai (%)

Arányuk a teljes népességben belül	Szolgák együttesen (1778)	Házi cselédek (1900)	Gazdasági cselédek (1900)	Összesen (1900)
Városok	8,6	5,0	0,9	5,9
Megyék	7,0	2,0	3,5	5,5

Nemek szerinti megoszlásuk	1778		1900	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Városok	31,8	68,2	16,8	83,2
Megyék	58,8	41,2	66,8	33,2

Korszerkezet	1778		1900		
	0–14	15–X	0–14	15–X	
	éves				
Városok	Férfiak	11,2	88,8
	Nők	8,7	91,3
Megyék	Férfiak	32,9	67,1	36,3	63,7
	Nők	8,0	92,0	18,0	82,0

Forrás: Conscriptio Animarum 1778 (a szerző által korigálva), 1900. évi népszámlálás.

3. A házi és gazdasági cselédek demográfiai jellemzői a történeti Magyarországon (1900)

	Házi cselédek részaránya nemek, korcsoportok és családi állapot szerint					
	Nők aránya	7–14 éves	15–19 éves	20–X éves	Házások aránya	Írni-olvasni tudók aránya
	%					
Városok	94,6	9,2	33,3	57,5	4,5	77,5
Megyék	89,5	19,4	42,7	38,8	4,2	63,2
Magyarország összesen	91,0	16,3	39,9	43,8	4,3	67,6
	Gazdasági cselédek részaránya nemek, korcsoportok és családi állapot szerint					
	Nők aránya	7–14 éves	15–19 éves	20–X éves	Házások aránya	Írni-olvasni tudók aránya
	%					
Városok	4,0	5,1	18,1	76,8	46,5	59,4
Hagyományos mezőgazdasági vidékek	15,7	17,0	29,7	53,3	20,6	32,6
Nagybirtokok régiói	1,4	5,9	16,3	77,8	60,6	57,8
Magyarország összesen	4,3	9,3	22,2	68,5	46,9	50,2

Forrás: 1900. évi népszámlálás.

4. A házi cselédség etnokulturális szerkezete a történeti Magyarországon

	Felekezeti csoportok szerint			
	Teljes népesség	Házi cselédek	A részarányok közötti különbség (a reprezentativitás különbsége)	A házi cselédek felekezet szerinti megoszlása a teljes népességéhez viszonyítva (a reprezentativitás mértéke)
Római katolikusok	51,5	63,2	+11,7	+22,7
Reformátusok	12,7	15,1	+2,4	+18,9
Evangélikusok	6,7	6,9	+0,2	+3,0
Unitáriusok	0,4	0,6	+0,2	+50,0
Görögkeletiek	9,6	7,3	-2,3	-24,0
Görög katolikusok	14,6	4,9	-9,7	-66,4
Zsidók	4,4	2,0	-2,4	-54,5
Egyéb	0,1	0,0
Összes	100,0	100,0		
Anyanyelvi csoportok szerint (%)				
Magyar	45,4	60,4	+15,0	+33,0
Német	11,1	12,3	+1,2	+10,8
Szlovák	10,5	11,9	+1,4	+13,3
Román	14,6	7,1	-7,5	-51,4
Rutén	2,2	1,2	-1,0	-45,5
Horvát	8,7	4,2	-4,5	-51,7
Szerb	5,4	1,0	-5,4	-81,5
Egyéb	2,1	1,9	-0,2	-9,5
Összes	100,0	100,0		

Forrás: 1910. évi népszámlálás.

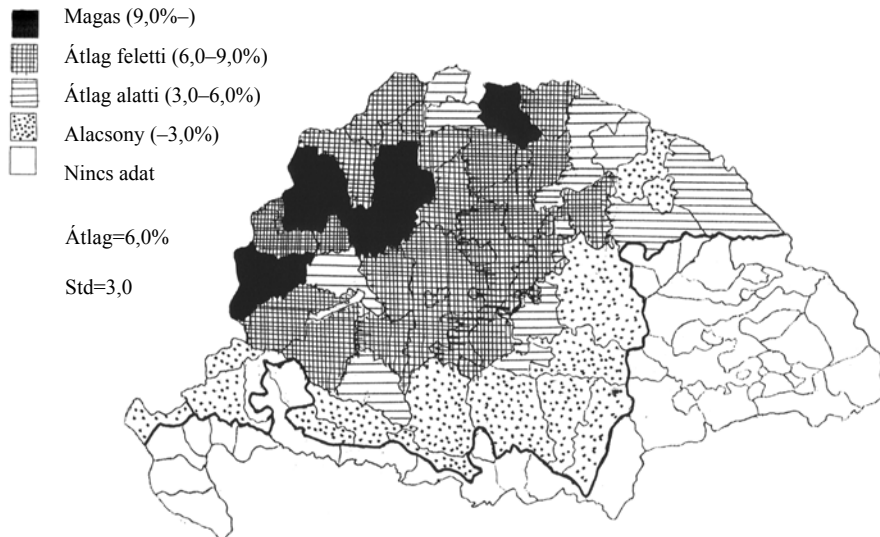
5. Házi cselédek a fő társadalmi-foglalkozási csoportokban
(1910)

Házi cseléd arányszám (100 alkalmazottra jutó házicselédék száma)			
A munkaadó foglalkozási csoportja	Férfi	Nő	Összes
Östermelés ^a	0,4	2,3	2,7
Bányászat	0,3	2,6	3,0
Ipar	0,2	4,6	4,8
Kereskedelem	0,7	29,1	29,8
Közlekedés	0,6	11,4	12,0
Értelmiségiek (közszolgálat és szabadfoglalkozásúak)	3,9	37,9	41,8
Hadsereg	0,4	3,7	4,1
Nyugdíjasok, járadékosok	2,0	25,2	27,2
Napszámosok	0,0	0,2	0,3
Egyéb és meghatározatlan	3,3	20,4	23,7

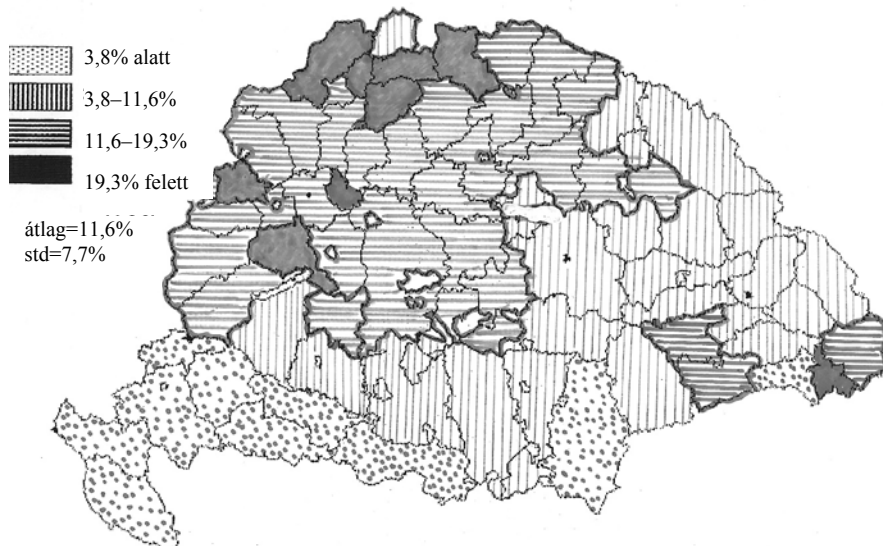
A házi cselédek megoszlása a munkaadó foglalkozási csoportja szerint				
A munkaadó foglalkozási csoportja	Megoszlás		Nemek aránya	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
%				
Östermelés ^a	47,3	25,5	15,5	84,5
Bányászat	0,6	0,4	11,6	88,4
Ipar	6,0	14,2	4,0	96,0
Kereskedelem	4,1	17,1	2,3	97,7
Közlekedés	2,2	4,4	4,8	95,2
Értelmiségiek (közszolgálat és szabadfoglalkozásúak)	23,9	23,1	9,3	90,7
Hadsereg	1,6	1,4	10,2	89,8
Nyugdíjasok, járadékosok	8,2	10,1	7,4	92,6
Napszámosok	0,1	0,2	5,8	94,2
Egyéb és meghatározatlan	5,9	3,6	14,0	86,0
Összesen	100,0	100,0	9,0	91,0

^a Mezőgazdaság, erdészet és halászat.

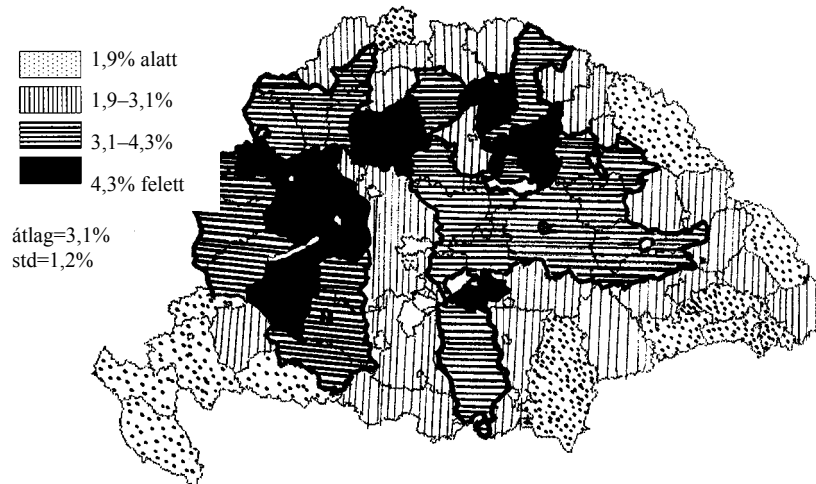
Forrás: 1910. évi népszámlálás.



I. A szolgák aránya a teljes népességben belül (1778)



II. A házi cselédek aránya a teljes népességben belül (1900)



III. A gazdasági cselédek aránya a teljes népességben belül (1900)



IV. A kiskorú (15 éven aluli) nők aránya a cselédek között (1900)

SERVANTS AND FARMHANDS IN HISTORIC HUNGARY BEFORE THE FIRST WORLD WAR, IN THE MIRROR OF FIGURES

Summary

First of all the author deals with the content and meaning of the social categories ‘servant’ and ‘farmhands’ between the 1770s and 1910. Then he examines the changes in the number of servants in the mentioned period, analyses their demographic and social characteristics on the basis of 18th century population registers (*Conscriptio Animarum*) and official population censuses carried out between 1869 and 1910.

According to the European research on the history of domestic service, the history of this population group can be essentially comprised into three large phases: the periods of ‘traditional,’ ‘transitional’ and ‘new’ domestic service. The paper mainly comments on the Hungarian characteristics of the first two phases. According to the international literature, the traditional phase of the history of domestic service is characterised by life cycle servanthood, strong male participation, the dominance of agricultural activities and a small social gap between servant and employer.

In the transitional phase of servanthood the occupation starts to become female-dominated and simultaneously urbanised (besides the country the city also becomes a scene of employment), employers come more and more from the middle classes dynamically growing in number and social weight and, in parallel with these processes, the social distance between employer and employee also begins to increase. Being a domestic servant becomes gradually marginal in the social sense.

The Hungarian data are in perfect agreement with what was outlined above in terms of the cities, but the same cannot be said of the countryside. This difference is mainly due to the fact that until the middle of the 20th century there was only a very slow decrease in the number and rate of people living on agriculture in Hungary. What is more, the middle of the 19th century saw the emergence of a comprehensive system of large estates that employed a significant number of farm hands. The latter change can be retraced to the fact that the majority of *latifundia*, which lost the opportunity of using compulsory labour, struggled with a chronic and simultaneous shortage of capital and labour force through decades. As they were usually unable to mechanise the various phases of the work process, they had to find a cheaper solution. This was offered by cheap labour force housed en masse at the estates – the masses of ‘full time’ farm hands. This transformation naturally entailed considerable changes for the

composition of the farm hand population in terms of age, gender and marital state. The rate of men grew until it became dominant and most of them gained employment when already married. In their case this occupation changed from a life cycle activity to a life long way of life. This entailed two further changes. On the one hand the 'all-round' servants of the 18th and 19th centuries vanished – the majority of such servants, whether male or female, used to use the years of servanthood for saving up some 'starting capital' as well as for learning the ins and outs of independent farming while still unmarried. The servant population of the large estate, which had more or less emerged by the mid-19th century, was strongly specialised for the various activities related to agriculture and entered life long employment. This gave them a relatively high degree of security but deprived them of the possibility of becoming independent peasant farmers. The other consequence was a significant increase in the social distance between servants and employers. Earlier patriarchal relations quite rapidly vanished– the new servants employed in large groups could no longer become integrated with the employing household. They had their own families and lived isolated in separate 'servant-houses.' This practice continued until the end of the Second World War when the disintegration of large estates brought along the end of this system of servant keeping. In other words it could be said that while the history of the urban domestic servant population in Hungary clearly followed the European route, the history of the servants of the Hungarian countryside went along a different path from the middle of the 19th century to the mid-20th century.

The above process is not independent of the fact that the demographic transition led to the emergence of a considerable population growth and the resulting labour surplus in the late 19th and early 20th centuries, which the industrialisation and urbanisation of the local society failed to absorb fully. A part of the population surplus emigrated overseas or tried their luck in the cities. However, instead of emigrating to distant and unknown lands, which entailed tremendous changes, many of them took the option that seemed to offer less of a shock and more security – they became farm hands on a large estate, despite all the discomforts and commitments that this entailed, and the social limitations that they probably could not quite foresee. After the First World War the situation on the labour market was made even worse by the fact that the United States practically put an end to the emigration process which used to serve as a mechanism for venting social tension when, in the 1920's, they introduced immigration quotas at very unfavourable levels for Hungary.

Tables:

1. *The number of servants in historical Hungary*

Heading: Year; Domestic servants (1000 persons); Farmhands (1000 persons); Total servant (1000 persons); Proportion of servants in total population (%)

Notes: a) Without Transylvania and the Military Border.

b) The proportion of the domestic servants and farmhands is unknown.

c) Looks underestimated. With all probability together with other social groups like in 1869 census.

Source: calculations by the author based on official census returns

2. *Long term demographic changes in the servant population (%)*

Heading: Proportion of the servants in the total population; All type of servants (1778); Domestic servants (1900); Farmhands (1900); Total (1900)

Lateral text: Cities; Counties

Heading: Gender proportion; 1778 (Male, Female); 1900 (Male, Female)

Lateral text: Cities; Counties

Heading: Age structure; 1778 (aged 0-14, aged 15-x); 1900 (aged 0-14, aged 15-x)

Source: *Conscriptio Animarum 1778* (corrected by the author), Census 1900

3. *Demographic characteristics of domestic servants and farmhands in historical Hungary (1900)*

Heading: Domestic servants: Proportion of females; proportion of age groups (7-14, 15-19, 20-x), Proportion of married; Literacy ratio (in percentage)

Lateral text: Cities; Counties; Hungary total

Heading: Farmhands: Proportion of females; proportion of age groups (7-14, 15-19, 20-x), Proportion of married; Literacy ratio (in percentage)

Lateral text: Cities; Traditional farming regions; Large estate regions; Hungary total

Source: Census 1900

4. *Ethnocultural structure of domestic servants in historical Hungary (%)*

Heading: Denomination groups: Total population; Domestic servants; Difference in representation related to total; Increase/decrease in representation

Lateral text: Roman catholic, Calvinist, Lutheran, Greek orthodox, Greek catholic, Jew, Other, Total

Heading: Language groups: Total population; Domestic servants; Difference in representation related to total; Increase/decrease in representation

Lateral text: Hungarian, German, Slovak, Romanian, Ruthenian, Croatian, Serbian, Other, Total

Source: Census 1910

5. *Domestic servant keeping in the main socio-occupational groups (1900)*

Heading: Domestic servant ratio (Domestic servants/100 occupied persons):

Employer group, Male, Female, Total

Lateral text: Primary production^a; Mining, Industry; Commerce; Traffic; Intellectuals; Army; Rentners; Daylabourers; Others and unspecified

Heading: Distribution of domestic servants by employer: Employer groups, Distribution of male and female domestic servants; Proportion of male and female in percentage

Lateral text: Primary production^a; Mining, Industry; Commerce; Traffic; Intellectuals; Army; Rentners; Daylabourers; Others and unspecified, Total

a) agriculture, forestry and fishing

Source: Census 1910

Maps:

I. Proportion of all servants in the total population (1778)

Explanations (from above): High, Above average, Below average, Low, No data, Average, std.

II. Proportion of domestic servants in the population (1900)

Explanations (from above): below 3,8%; 3,8–11,6%; 11,6–19,3%; Above 19,3%; Average; std.

III. Proportion of farmhands in the population (1900)

Explanations (from above): Below 1,9%, 1,9–3,1%, 3,1–4,3%, Above 4,3%, Average, std.

IV. Proportion of young (below age 15) female domestic servants (1900)

Explanations (from above): Below 12,2%, 12,2–17,6%, 17,7–23,2%, Above 23,3%, Average, std.

JÁRVÁNYHALANDÓSÁG, HÁZASODÁS ÉS PIACOSODÁS DUNABOGDÁNYBAN A 19. SZÁZADBAN

ELTER ANDRÁS

Az alábbi dolgozatban a járványhalandóság és a házasságkötések összefüggését vizsgálom egy község példáján.¹ A hazai szakirodalomban a két jelenség összefüggése kevésbé kutatott. Elsősorban a francia kutatások foglalkoznak a halandósági válság kérdéskörén belül ezzel a problémával. A házasságkötések megszokott rendjének fölborulását két tünettől, a lakodalmas elhalasztásával és a járványt követő újránházassági láz jelenségével magyarázzák.² A jelenség mikroszintű vizsgálatához rendelkezésemre állnak a dunabogdányi római katolikus anyakönyvből kigyűjtött különböző adatsorok, amelyek hozzásegítenek a probléma árnyaltabb megismeréséhez. Vizsgálati mintául azokat az időszakokat választottam, amelyekre a 19. századi nagy, településünkön is számottevő kole-rajárványok esnek.

Dunabogdány gazdasági viszonyai a 19. század második felében

Dunabogdány a Duna jobb partján, a Dunakanyarban, Visegrád és Tahitótfalu közt elhelyezkedő település. A fővárostól kb. 40 km-re fekszik. A 19. században a lakosság döntő többségét az 1723-tól kezdve betelepülő katolikus németesség alkotta.³ Plébániáján anyakönyvét 1724-től vezetik. Kisebbséget alkotott a részben kontinuos és református magyarság.⁴ A népesség száma az 1881-es népszámlálás szerint 2628 fő volt. Ebből 1756 német, 777 magyar anyanyelvű. A katolikusok száma 2442, a reformátusoké 170 volt.⁵

¹ Köszönettel tartozom Benda Gyulának számos észrevételéért és értékes tanácsáért. A település házassági demográfiájának általános kérdéseit korábbi írásomban vizsgáltam (Elter 2002).

² Benda 2000. 145; Bruneel 1989. 95; Livi-Bacci 1999. 70. Más adatok szerint egyes járványok esetében ugyan érvényesül az újránházassági tendencia, a járvány alatt viszont – szemben az éhínségekkel – nem szünetelnek a házasságkötések. (Wrigley 1973. 108–109.)

³ L. Gál 1988. 68.

⁴ L. Gál 1988. 62.

⁵ *A magyar korona országaiban az 1881... 1882.* 204.

A falu határa szűkös. A folyóparti települést a Kis Duna-ág választja el a Szentendrei-szigettől, délről pedig a Visegrádi-hegység erdőségei korlátozzák művelésre alkalmas területeit. A falu jelentős része hegyoldalakon épült. Az adottságoknak megfelelően a 19. század végéig jelentős mértékben a szőlő- és gyümölcsstermesztésre szakosodott. A szőlőkultúra virágzásának az 1880-as évek filoxerajárványa vetett véget.⁶ A 20. század elején a falu fő megélhetési forrása már a kőbányászat és kőfaragás.⁷ Ekkor minden valószínűség szerint az eddig jórészt a mezőgazdaságban dolgozó munkaerő nagy része a 19. század közepe óta működő Csódi-hegyi kőbányákba áramlott, bányászként és kőfaragóként keresve a megélhetést.⁸ A századforduló táján tetőzött a bányákban foglalkoztatottak száma, ekkor – egyes források szerint – 700–900, jórészt helyi munkás dolgozott itt.⁹ Az 1900-as népszámlálás alapján ennél alacsonyabbra tehető ez a szám. A kő, föld, agyag és üvegiparban összesen 469 keresőt regisztráltak.¹⁰

Részletesebben kell szólnunk a szőlőtermesztéséről. A szőlő- és gyümölcsstermesztés adta a 19. század jelentős részében a település fő megélhetését.¹¹ A falu határának összterülete az 1865. évi adatok szerint 3949 katasztrális hold volt. Ebből a legjelentősebb hányadot kitevő erdők a rétekekkel és legelőkkel együtt összesen 2296 holdat foglaltak el. A szántóföldek nagysága 1027, a szőlők területe pedig 418 hold volt. A településen egy nagybirtokos mellett 483 kisbirtokos gazdálkodott.¹² A szőlőterület nagysága a Budai-hegység és a Dunakanyar borvidékének települései között is tekintélyes. A helyi bortermelés igazi jelentőségét azonban az adta, hogy míg az említett vidék zömmel vörös-

⁶ Borovszky é. n. 97.

⁷ Hála 1999. 19. A kőbányászat gazdasági és társadalmi háttéréről lásd még: I. Sándor 1973.

⁸ A fent idézett két szerző nem hangsúlyozza, de – ahogy később látni fogjuk – a népszámlálási és a későbbiekben Schaffer Antaltól idézett adatok egyaránt azt sejtetik, hogy fennáll a filoxéra és a bánya munkaerő-tartalékának megugrása közti összefüggés. I. Sándor Ildikó kutatásai szerint az első világháborútól a harmincas évek közepéig akkora volt a munkaerőtöbblet a bányában, hogy a bányászok két csoportra osztva csak minden második héten dolgozhattak. Az éppen nem dolgozó munkások néha tétlenül ültek otthonukban (I. Sándor 1973. 231.). Ebből is láthatjuk, hogy nem elsősorban a kőbánya munkaigénye szippantotta el a mezőgazdaságtól a munkaerőt, hanem a munkalehetőségek radikális csökkenésekor a bánya csupán a biztonsági szelep funkcióját töltötte be.

⁹ Schaffer 1905. 41.

¹⁰ *A magyar korona országainak 1900... 1904.* 397. Mivel a továbbiakban a bányában dolgozók számát vetjük össze egy korábbi időszak mezőgazdasági munkát folytató kereső népességének létszámával, fontos megjegyeznünk, hogy I. Sándor Ildikó tévesen állítja, az 1930-as népszámlálást rosszul idézve, hogy a bányában segéd munkásként sok nőt foglalkoztattak (I. Sándor 1973. 231, 253.). A népszámlálás valódi adatai szerint 1930-ban 413 férfi és egy nő sem dolgozott a dunabogdányi kőbányákban (*Az 1930... 1934.* 272.).

¹¹ Galgóczy 1877. 100.

¹² *Magyarország művelési ágak... 1865.* 250–251.

bort adó szőlőt termesztett, addig csak Dunabogdányban és a szomszédos Tótfaluban volt jelentős mennyiségű fehérbortermelés. Közülük azonban ez csak Dunabogdányban adta a termés nagyobbik hányadát.¹³ Fényes Elek leírása szerint: „Szőlőhegye roppant és sok fejér és vörösbort terem, s ez igen becses minőségű, azért innen távoli vidékekről is vétetnek vesszők.”¹⁴ A bortermelés mellett a csemegeszőlő-, valamint a cseresznye- és kajszibarack-termesztés is jelentős volt.¹⁵ A szőlő, gyümölcs és bor az ország távoli területeire is eljutott, kihasználva a dunai hajózás adta lehetőséget. A közeli Pest piaca biztosította a termelés fő háttérét.¹⁶ A fővárosba jutást a falun végighúzó *megyeút*, valamint a *hetihajó* és az itt állomással rendelkező *gőzhajó* biztosította.¹⁷ Borovszky Samu Tótfaluvall és Pócsmegyerrel együtt Dunabogdányt emeli ki a megye települései közül, mint Pest fő gyümölcscelláit.¹⁸

A szőlő esetében ennek a virágzásnak vetett véget a filoxéra, amely az 1865-ben még 418 holdra rúgó szőlőterületet¹⁹ az 1895-ben elrendelt mezőgazdasági összeírás tanúsága szerint mindössze nyolc beültetett holdra apasztotta.²⁰ A kisbirtokosok száma 1865-ben 483,²¹ 1900-ban viszont a bérlőkkel együtt is csak 114.²² Ezzel párhuzamosan növekedhetett meg, mint azt fentebb láttuk, a bányában dolgozó munkások száma. Közvetlenül vizsgált korszakunk után, a 1880-as évek elején tehát a település gazdálkodásában és foglalkozásszerkezetében radikális változás következett be. Ugyanakkor e földrengésszerű változás előtti időszakból kevés publikált, statisztikai jellegű forrás áll rendelkezésünkre az egyes foglalkozási és művelési ágak szerinti megoszlásra vonatkozóan.²³ Az 1865-ös adatokból mindenesetre kitűnik, hogy a szőlők mellett nem elhanyagolható a gabonatermesztés aránya sem. Ha azonban az 1880-as népszámlálást és az 1865-ös szántóterület nagyságát összevetjük, egy főre két és fél katasztrális holdat kapunk. Ez, valamint az a tény, hogy – valószínűleg – közvetlenül a filoxéra után a kisbirtokosok száma ötödére csökkent, megerősíteni látszik azt,

¹³ L. Gál 1988. 90–91.

¹⁴ Fényes 1851. 145.

¹⁵ Galgóczy 1877. 100.

¹⁶ Hála 1999. 18. Ugyanakkor tudunk nagymarosi kereskedők által Berlinbe és Boroszlóba exportált dunabogdányi szőlő- és gyümölcscelláiról is. (A. P. 1874.)

¹⁷ Galgóczy 1877. 99., 101.

¹⁸ Borovszky é. n. 55.

¹⁹ *Magyarország művelési ágak...* 1865. 250–251.

²⁰ *A magyar korona országainak mezőgazdasági...* 1897. 302–303.

²¹ *Magyarország művelési ágak...* 1865. 250–251.

²² *A magyar korona országainak 1900. évi...* 1904. 395.

²³ Nem számítva a jóval korábbi, Borosy András által publikált, 1728-as vármegyei összeírást. (Borosy 1997. 35–45.) Az árnyaltabb képhez szükség lenne további források vizsgálatára a korszakból (lásd Sándor Pál Pilisborosjenő szőlőbirtoklására vonatkozó kutatásait (Sándor 1966)). Az alábbi becslések csupán az arányok érzékeltetésére szolgálnak, nem számolva azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy sem a foglalkozási, sem a művelési ágak elkülönülése nem szükségszerű az egyes személyek és gazdasági egységek esetében.

hogy a szőlőpusztulás előtt a lakosság döntő többsége élt a piaci viszonyokra mindig érzékeny szőlőtermesztésből. Ha a demográfiában szokásos ötös szorzóval következtetünk a keresők számából az összlakosságra, és levonjuk a kisbirtokosok 1895-ben regisztrált számát az 1865-ből származó adatokból, azt kapjuk, hogy a lakosság több mint háromötöde élt főleg szőlőtermesztésből és bortermelésből a század második felében a filoxéra fölbukkanásáig. A maradék két ötöd egyik felét a hagyományos iparágakat űzők alkothatták, ha az 1900-as népszámlálás adatait visszavetítjük a filoxérát megelőző évtizedekre.²⁴ Szintén visszavetítés révén becsülhető, hogy a keresők maradék egyötödét elsősorban a gyümölcsstermesztés és a szántóföldi termelés tarthatta el.²⁵

A kolerajárványok Magyarországon

A 19. század harmincas éveiben egy addig ismeretlen, hatalmas erejű járvány rázta meg Európát. Az új és félelmetes betegség Ázsiából kiindulva pusztította végig kontinensünket. A járvány neve a kolera (*cholera asiatica*), melynek őshazája Bengália mocsaras vidéke.²⁶ E területről indult útjára 1818-ban egy addig nem tapasztalt méretű, egész Indiára kiterjedő járvány. Ugyanebben az esztendőben a kór elérte Bombay-t, az év végére már elhagyva Indiát az Arab-félszigeten tombolt, és hamarosan átterjedt Afrikára is. Kelet felé 1818 és 1823 között a karavánutakon elérte Kínát, majd innen hat éves ázsiai terjeszkedése során Szibérián keresztül²⁷ Oroszország európai részeit is.²⁸ 1830-ban már Ukrajna területén szedte áldozatait. A nálunk „nagy kolera”-ként számon tartott 1831–32-es világméretű járvány Oroszország felől támadta meg kontinensünket. A betegséget a lengyel szabadságharcot vérbefojtó orosz hadsereg hurcolta be a felkelt területekre, ahonnan a hazánkkal szomszédos Galicián át Magyarországot is elérte.²⁹ A Habsburg Birodalom nem volt képes megfékezni a járványt, így az végigsöpört a kontinensen, majd az óceán túloldalán is felütötte fejét.³⁰

²⁴ Ez az iparosok és eltartottjaik számát mintegy félezer főre teszi, ami egy ekkora lélekszámú falu esetében jelentős arány (vö. Paládi-Kovács 2000. 314–315.). Bár a környék németlakta településein (beleértve Dunabogdányt is) már a 18. században magasabb az iparosok aránya, mint a Pilis-vidék más nemzetiségű településein (lásd Faragó 1979), kérdéses, hogy a 19–20. század fordulóján mért létszámukhoz nem járult-e hozzá a filoxéra okozta foglalkozási átrendeződés.

²⁵ *A magyar korona országainak 1900. évi...* 1904. 397.

²⁶ Tilkovszky 1955. 42.

²⁷ Schulteisz – Tardy 1964. 125.

²⁸ Más szerzők szerint a járvány a Perzsa-öböl vidékéről érte el a Kaszpi-tengert, majd innen terjedt át Oroszországra (Tilkovszky 1955. 42.).

²⁹ Schulteisz – Tardy 1964. 125–126.

³⁰ Tilkovszky 1955. 42.

Hazánkba sószállító rutének vagy máramarosi tutajosok hozták be 1831 nyarán a betegséget, amely minden óvintézkedés ellenére gyorsan terjedt az országban. Az első esetet június 13-án regisztrálták.³¹ A fertőzött területeket körbe vevő vesztégzárat mind szélesebbre kellett vonni. A védekezés ellenére július 14-én Pesten is elkezdődtek a kolerás megbetegedések.³² Augusztus 5-re már 333 fertőzött községet, 11 987 beteget és 4876 halottat regisztráltak az országban.³³ A megbetegedések, illetve a halálesetek száma az év végére 456 000-re, illetve 201 000-re ugrott. A járvány erejét mutatja, hogy a téli hónapokban is igen nagy erővel tombolt, áthúzódva az 1832-es év elejére.³⁴ Az év végére a járvány áldozatainak száma 250 ezerre³⁵ emelkedett.

Az első és leghevesebb járvány után a kolera többször fölbukkant hazánkban, jelentősen befolyásolva az ország 19. századi demográfiai fejlődését. Az 1831–32-es „nagy kolerát” 1835–37-ben³⁶ követte a „kis kolera”,³⁷ amely kb. 43 000 áldozatot követelt.³⁸ Az 1848–49-es járványról a szabadságharc miatt nem maradt fenn pontos kimutatás.³⁹ A kór lappangva áthúzódott 1855-re,⁴⁰ amikor is a harmadik legpusztítóbb járványt robbantotta ki mintegy 100 000 halottat követelve.⁴¹ Enyhébb, de szintén súlyos a 71 429 halálessel járó 1866-os járvány.⁴² Az első koleravészt megközelítő óriási pusztítást hajtott végre az 1872–73-as járvány, 189 017 halottat hagyva hátra.⁴³ Ezt követően az egészségügyi ellátás látványos javulása következtében az évszázad utolsó járványai már csökkent intenzitással pusztítottak.⁴⁴ A 19. század két utolsó, jóval jelentéktelenebb járványa 1886-ban és 1892–93-ban jelentkezett.⁴⁵

³¹ Vörös 1980. 475.

³² Tilkovszky 1955. 43.

³³ Schulteisz – Tardy 1964. 125.

³⁴ J. Fráter 1980. 6.

³⁵ Vörös 1980. 475. Máshol: 230 761 (J. Fráter 1980. 5.). A 19. századi kolerajárványokról szóló korszerű összefoglalás még várat magára. A szakirodalomban a járványok áldozatainak számáról, a járványok kezdő és végpontjáról különböző adatokkal találkozunk. Ennek oka az eltérő források használata, az eltérő szemléletmód és egy betegség járványos méretűvé válásának megállapításához szükséges objektív ismérvek hiánya. Mádai Lajos munkái (Mádai 1983, 1990) a legkorszerűbb áttekintő tanulmányok a hazai kolerajárványokról.

³⁶ Vörös 1980. 475. Más adatok szerint a járvány 1834–35-re tehető (J. Fráter 1980. 5.).

³⁷ Schulteisz – Tardy 1964. 126.

³⁸ Vörös 1980. 475. Más szerzők 80 000 halottról írnak (Schulteisz – Tardy 1964. 126.).

³⁹ Bálint Nagy 1928. 99.

⁴⁰ A legtöbb szerző a járvány kitörését 1854-re teszi, J. Fráter Zsuzsa azonban kimutatta, hogy ekkor még csak szórványosan fordultak elő megbetegedések az országban, járványszerűvé csak 1855 májusában vált (J. Fráter 1980. 59.).

⁴¹ J. Fráter 1980. 51.

⁴² J. Fráter 1980. 51.

⁴³ J. Fráter 1980. 14.

⁴⁴ J. Fráter 1980. 12.

⁴⁵ J. Fráter 1980. 5.

A *cholera asiatica* nevű betegséget a *vibrio cholerae* baktérium okozza.⁴⁶ A kórokozót Koch fedezte fel 1884-ben.⁴⁷ A baktérium az ürülék útján, igen változatos módon terjed. Gyakran a víz segíti terjedését, amit annak szennyezettsége és általában a rossz higiéniai körülmények, valamint a leromlott, rosszul táplált szervezet csak fokoz. Klinikai megjelenése igen változatos, gyakran csak egyes tünetei feltűnőek.⁴⁸ Ebből kifolyólag különösen óvatosnak kell lennünk az anyakönyvi adatokkal, hiszen a feltételezhetően megbízhatóbb orvosi célú összeírások is tartalmaznak a betegség természetéből fakadó tévedéseket.⁴⁹ Ez fokozottan igaz az 1831–32-es járványra, ami előtt a hazai orvosoknak semmiféle közvetlen tapasztalata nem volt a kórról.

Egy további jellegzetessége a betegségnek, amely kihat a demográfiai vizsgálódásokra, hogy az egyszer megbetegedett és meggyógyult személyek hosszú időre védettséget élveznek. Ennek egyik következménye, hogy az egymás utáni járványok során fertőzött települések száma fokozatosan csökken.⁵⁰ A másik következmény, hogy a járvány általában azokon a területeken intenzív, amelyeket az előző alkalmakkor megkímélt. Különösen jól megfigyelhető ez az 1855-ös járvány esetében.⁵¹

Országos, regionális és megyei szinten több kolerajárványról rendelkezünk különböző szempontú földolgozásokkal.⁵² Arányaiban jóval kevesebb tanulmánnyal találkozunk, melyek egy kisebb közösség: mezőváros vagy város adatait dolgozzák fel.⁵³ Még kisebb közösségek, a falvak szintjén alig végeztek hasonló vizsgálatot. A helyi szintű adatok hiánya mellett így a léptékváltás hozadékaként elvesznek sajátosan e kisebb egységeknél tanulmányozható szempontok is.

Dolgozatom terepül Dunabogdányt választottam, ahol korábban az anyakönyvek alapján a házasságkötések jellemzőit kutattam. Részben ezekre az adatokra, részben újabb vizsgálataimra támaszkodva ezúttal elsősorban a kolerajárványok házasságkötésekre gyakorolt hatását kívánom elemezni.

A két témakör „házassága” több szempontból is ideálisnak tűnik. Bár Dunabogdány anyakönyveit viszonylag korai időponttól, 1724-től vezetik, a 18. században még meglehetősen hiányosak a minket érdeklő adatok. A házasságok lakóhelye 1759-től, kora 1777-től, a halálozás oka pedig csak 1817-től szerepel rendszeresen az anyakönyvekben. Nagyrészt csak a 19. századból állnak ren-

⁴⁶ J. Fráter 1980. 3.

⁴⁷ Figyelemreméltó, hogy a betegséget lényegében annak tényleges ismerete nélkül sikerült központi – egészségügyi és higiéniai – rendeletek segítségével visszaszorítani.

⁴⁸ J. Fráter 1980. 4.

⁴⁹ J. Fráter. 1980. 49.

⁵⁰ J. Fráter 1980. 12.

⁵¹ J. Fráter 1980. 158.

⁵² Bálint Nagy 1928; Blázy 1979; J. Fráter 1980; Keleti 1875; B. Lukács 1966; Máday 1983, 1990; Nagy 1876.

⁵³ Benda 2000; Daday 1931, 1932; Halász 1870; Tormay 1856; Valló 1930.

delkezésünkre folyamatos adatsorok a házasságok és halálozások legfontosabb adatainak elemzésére. Ugyanakkor a 19. század az, amikor megjelent és számos alkalommal pusztított az utolsó nagy, középkori jellegű járvány, a kolera. Az óriási mértékű halandóság, amelyet egyik-másik járvány a településen okozott, megzavarta az élet normális menetét, és így villanófényként világítja meg azokat a rejtett összefüggéseket és mechanizmusokat, amelyek csak ezekben a krízishelyzetekben kerülnek felszínre. A szempontunkból kedvező forrásadottságok és az utolsó pusztító erejű járványos betegség virágkorának időbeli egybeesése teszi tehát lehetővé a vizsgáldást.

A kolera Dunabogdányban

Hazánk területén a 19. század folyamán nyolc jelentős kolerajárvány pusztított. Ezek mérete országos szinten többé-kevésbé ismert, megyei vagy községekre lebontott adataik részben publikálva is rendelkezésünkre állnak. A települések szintjén azonban (így Dunabogdányban is) a legtöbb esetben csak az anyakönyvi adatokra támaszkodhatunk.⁵⁴ Az országban dúló járványok erejét, mint Dunabogdány esetében is tapasztaljuk, nem mindig tükrözik a lokális adatok. Lássuk tehát az anyakönyvek alapján a dunabogdányi viszonyokat.⁵⁵

Akárcsak országos szinten az 1831–32-es járvány mutatkozott a leghevesebbnak. 1831-ben 77 áldozatot követelt, az 1832-es esztendőre azonban nem húzódott át. Az 1831-es év során 205 főre ugrott a halálozás. Összehasonlításképp az előző három év halálozásának átlaga 118 volt.⁵⁶

Az 1834–1836-ig tartó járványos időszakból csupán egy kolerahalottat regisztrál az anyakönyv, az 1836-os esztendőben.

Az 1849-es kolera helyi viszonylatban a harmadik legsúlyosabb járvány mintegy 40 áldozattal.⁵⁷ Az esztendő összesen 179 halottat hagyott hátra, ami igen magas a megelőző tíz esztendő 93-as átlagához mérten.

⁵⁴ Demográfiai szempontból csak közvetett jelentőséggel bírnak, folklorisztikai és kultúr-történeti szempontból viszont fontosak azok a tárgyi és szellemi nyomok, amelyek a kolera emlékét őrzik a településen. Az utolsó jelentős kolerajárványnak, az 1873-as vésznek, a római katolikus templom közelében álló, Szentháromságot ábrázoló fogadalmi oszlop állít emléket (Bergman é. n.). A 20. század első felében született generációk még használták a „kolerát hozza rám” szólást *megjleszt* értelemben. (A kolera folklór és népi gyógyászati vonatkozásairól lásd Grynaeus 1987; Ráduly 1997.)

⁵⁵ A következőkben csak a római katolikusok adatait vizsgáljuk. Mivel részarányuk meghaladta a 90%-ot, a reprezentativitás szempontjából a más vallásúak adatai elhanyagolhatóak.

⁵⁶ Vö. a továbbiakban is: Klinger 1972. 152–153.

⁵⁷ A kolerás megbetegedés és a halál közti idő rövidegét jól szemlélteti egy dunabogdányi példa az 1849-es járvány idejéből. Ekkor esett áldozatul a betegségnek Mihálovits Ágoston káplán. A segédlelkész augusztus 12-i temetése előtt három nappal,

Az 1855-ös járvány, amely országos szinten a harmadik helyen áll, Dunabogdányban viszonylag jelentéktelen, csupán öt halottat jegyeztek be az anyakönyvbe. Azt, hogy az 1849-es járványnak tulajdonképpen folytatása az 1855-ös, alátámasztani látszik, hogy 1850-ben és 1851-ben két-két áldozatot regisztráltak az anyakönyvben. Bár ez korántsem jelenti, hogy településünk esetében 1855-ben ne kívülről tört volna be a járvány, valamennyire vetülete lehet az országosan lappangva továbbható 1848–49-es járvány okozta viszonyoknak.

Jelentősebbnek mutatkozik az 1866-os járvány, amely 14 emberéletet követelt a településen. Ezzel helyi és országos szinten egyaránt a negyedik helyre tarthat számot a halálesetek számát illetően. Szintén az országos viszonyokat tükrözik a második legsúlyosabbnak mondható 1872–73-as járvány adatai. A kolera 1873-ban 45 áldozatot követelt, a következő évre azonban most sem húzódott át. Az év során összesen 187 fő vesztette életét, míg az előző tíz év átlaga csak 110.

Az egész országban mérsékelten jelentkezett az utolsó két kolerajárvány, az 1886-os és az 1892–93-as. E két járványnak a korábbiaktól eltérően már nyomát sem találjuk a falu halotti anyakönyvében.

Elmondható, hogy a faluban dúló három legsúlyosabb kolerajárvány, bár jelentősen megnövelte a halálozást, a megelőző időszakban tapasztalt átlag kétszeresét egy esetben sem érte el, tehát nem üti meg a *népesezési válság* kritériumát jelentő szintet.⁵⁸ Egyedül az 1849. évben közelítette meg a halandóság az előző tíz esztendő átlagának kétszeresét 192%-os értékkel. Hozzá kell tenni, hogy az 1831-es esztendőt viszonylag magas halandóságú évek előzték meg – erre még később visszatérünk –, ennek figyelembevételével kell vizsgálnunk a 74%-os növekedést.⁵⁹ Kiegyensúlyozottnak tekinthetjük viszont az 1873-at megelőző tíz esztendő adatait. Ezekkel összevetve a járvány éve 70%-os növekedést mutat.

Az 1881-es népszámlálási lélekszámadatokat ismerve megbecsülhetjük e járvány mortalitását. A 2442 katolikus vallású lakosra számítva 1,8% körüli értéket kapunk. E körül mozoghatott az 1849-es kolera mortalitása is, míg az

augusztus 9-én kézjegyének tanúsága szerint még temetett. Tehát halála előtt egy vagy két nappal még munkaképes lehetett. Hogy a papok hivatásukból kifolyólag mennyire voltak veszélyeztetve a fertőzéstől, nehéz megállapítani. Mindenesetre a helybeli plébánosok és káplánok közül más nem halt meg kolerában a század folyamán (vö. *Dunabogdány*. 1993. 726.).

Érdemes megemlíteni, hogy Mihálovits Ágoston június 29-én, tehát közel másfél hónappal halála előtt temetett utoljára kolerásnak diagnosztizált halottat Dunabogdányban, maga pedig utolsó előtti halottja volt a járványnak. (Az öt megelőző kolerás haláleset július 19-én történt.)

⁵⁸ Benda 2000. 149.

⁵⁹ A forráskiadásból fakadóan itt egyébként is csak három évet tudunk vizsgálni (vö. Klinger 1972.).

1831-es járvány – a kisebb lakosságszámot is figyelembe véve – akár a három-négy százalékot is elérhette.

Számos helyi szintű vizsgálatra lenne szükség, elsősorban a térségben, hogy biztonsággal eldönthessük, az országos helyzettől való fenti eltérések a kórokozó elleni védetté válás jelenségével függenek-e össze, vagy az egyes járványok terjedési útvonalával magyarázhatók.

A további vizsgálatok tárgyául a község három legsúlyosabb kolerajárványát választottam, az 1831-es, 1849-es és 1873-as katasztrófákat. Mielőtt ezek elemzésére rátérnénk, vessünk néhány pillantást forrásunkra és a vele kapcsolatos problémákra.

Az anyakönyv forrásértéke

Az anyakönyvi adatok megbízhatóságával kapcsolatban óvatosságnak kell lennünk.⁶⁰ A halál okának megállapítása ugyanis gyakran laikusok által történt.⁶¹ A kolera esetében, a betegség jellege miatt, egyébként is nehéz a biztos diagnózis. Így a bizonytalanság nemcsak az első járványnál van jelen, hanem – bár kisebb mértékben – a későbbiekénél is. „Olykor alaptalanul gyanakodtak kolerára, legtöbbször azonban a tényleges kolerás megbetegedést magyarázták másra”⁶² – írja Tilkovszky Lóránt. Ezzel egyezik Máдай Lajos véleménye is, aki az 1872–73-as évek adatai alapján – a kolerán felül is – mással nem magyarázható, magas mortalitást talált.⁶³ Ezen megállapítások vizsgált forrásunk esetében is valószínűsíthetők, ha az 1855-ös járvány anyakönyvi adatait összevetjük az

⁶⁰ A halotti anyakönyv forrásértékének megállapítása általános módszer szerint a gyermekhalandóságok regisztrálásának vizsgálatán keresztül történik. Ha az anyakönyvi bejegyzés tekintetében általában legmostohábban kezelt korosztály aránya az országos halandósági érték alatt marad, joggal következtethetünk az anyakönyv pontatlanságára, melynek időbeli hullámzását is megállapíthatjuk. Idő hiányában ezt a vizsgálatot nem végeztem el. A kolera jellemzőiből fakadóan ez a módszer szükséges, de nem elégséges a forrás értékének meghatározásához, hiszen itt nem csak hanyagságból, de a halál okának téves megállapítása miatt is adódhatnak hibák.

⁶¹ Somogy megyében pl. egy orvosra 8000-nél is több lakos jutott (Máдай 1990. 84.). Az 1831-es járvány alkalmával a helységek bírónak kellett jelentést tenni a felsőbb szintű hatóságoknak, a külön erre a célra a megyébe kirendelt biztosoknak. Az első járvány esetében tehát falusi bírók és plébánosok határozták meg a betegséget (Czigány 1985. 81., 87.). Az 1854–55. évi járvány idején szintén a községek bírónak feladata volt, hogy a járványkerületekbe kirendelt orvosokat tájékoztassa (Blázy 1978. 107.). Tőlük a megyei főorvosokhoz futottak be az adatok, akik heti statisztikai jelentéseikben küldték feljebb az anyagot (Máдай 1990. 66.). Keveset tudunk arról, hogy a legalsó szinten kik és hogyan végezték a halottkémi teendőket.

⁶² Tilkovszky 1955. 50.

⁶³ Máдай 1990. 84.

országos összeírás értékeivel.⁶⁴ Ez utóbbi szerint a járvány során 28 megbetegedés történt, amelyből három végződött halállal. Ezzel szemben a halotti anyakönyvben öt halálesetet regisztráltak. A központi összeírás július, augusztus és szeptember hónapokban egy-egy halottat rögzít, addig az anyakönyv júliusban hármat, augusztusban kettőt, míg szeptemberben egy esetet sem. Nem lehetünk biztosak benne, hogy a központi összeírást nagyobb hozzáértéssel végezték, ráadásul elkerülhették a figyelmet olyan esetek, amelyek az anyakönyvben rutinszerűen jelenhettek meg. A szeptemberi haláleset azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes, mindkét oldalon valószínűleg ismert eseteket is eltérő módon ítélték meg. Talán szintén a központi összeírás adatfelvételének pontatlanságaival magyarázható az alacsony letalitási arány.⁶⁵ Az anyakönyv pontatlanságára enged viszont következtetni, hogy a kolerás halálesetek levonásával is kiugróan magas marad a halálozási arány ezen évek során.

1. Kolerások részesedése a halálozásban

Év	Halottak száma			Kolera a halál oka
	Összes ⁶⁶	Kolerában elhunyt	Más okból elhunyt	%
1831	205	77	128	38
1849	179	40	139	22
1873	183	45	138	22

Ebből Tilkovszky és Máдай megállapításával összhangban az a következtetés vonható le, hogy jóval több azon esetek száma, amelyeknél a kolerás tüneteket magyarázták mással. Ha azonban megvizsgáljuk a járványos évek körül a halálozás tendenciáit, árnyaltabb képet nyerünk.⁶⁷

⁶⁴ Publikálta: J. Fráter 1980.

⁶⁵ Esetünkben lényeges kérdés lenne annak eldöntése, hogy az adatokat a lelkipásztorok, tehát az anyakönyvet is vezető személyek, vagy mások rögzítették-e. Mindkét esetben lehetséges azonban, hogy az eltérő eredményeket egyszerű elírás, vagy más, az adminisztráció menetéből fakadó pontatlanság okozta.

⁶⁶ Klinger 1972. 152–153.

⁶⁷ A 2. táblázat dunabogdányi adatait egybevetve az országos tendenciákkal meglepő hasonlóságot kapunk a halandósági trendekben (Máдай L. 1983. 346.). Ebből az következik, hogy a hatóokok vizsgálatánál országos szintű jelenségekhez is fordulhatunk.

2. Halálozás a legsúlyosabb járványok körüli években

Év	Halottak száma	
	Össz. ⁶⁸	Nem kolerás
1828		99
1829		117
1830		138
1831	205	128
1832		77
1846		106
1847		115
1848		98
1849	179	139
1850		85
1870		89
1871		127
1872		119
1873	187	138
1874		117

Az 1831-es járvány előtti években feltűnően magas és fokozatosan növekvő a halálozás. Ez valószínűleg más betegségek terjedésével magyarázható.⁶⁹ Az 1849-es és 1873-as esztendőket szintén megelőzik nagy halandóságú évek is, de nem figyelhető meg a növekedésben tendencia.⁷⁰ Ugyanakkor ezek a magas halandóságú évek is eltörpülnek a járványos év nem kolerás áldozatai mellett is.⁷¹ Az utóbbi két járvány esetében tehát felmerül a kolerás tünetek félremagyarázásának lehetősége, jóllehet éppen a legkorábbi alkalommal lenne ez különösen indokolt. Idő hiányában nem vizsgáltam, milyen betegségek szaporod-

⁶⁸ Klinger 1972. 152–153.

⁶⁹ Gyaníthatóan az országos szinten is magas halandóságot már a kolera megjelenése előtt is tomboló járványok okozták (Mádai 1990. 66.). Ez Zala megyei adatok alapján talán a vérhas és a himlő lehetett (Czigány 1985. 87.).

⁷⁰ Az országosan is kiemelkedő halandóságú 1871 és 1872 magas mortalitását egy szokatlanul súlyos maláriajárvány okozta, amely csak 1871-ben 90 ezer fős halálozási többletet eredményezett hazánkban (Mádai 1990. 82.).

⁷¹ Az 1849-es esztendő a kolerát nem számítva is magas halandóságú év az egész országban. Ennek oka a rossz termésben és a termést pusztító sáskajárásban, illetve az ezek nyomán legyengülő szervezeteket megtámadó különféle betegségekben keresendő (Mádai 1990. 72.). Az 1872–73-as kolera idején Mádai szerint nem volt más olyan járvány, ami megmagyarázná a különbséget. Ezért ez esetben téves – a nyáron gyakori és hasonló tüneteket mutató bélhurutos és dizentériás betegségek – diagnosztizálására gyanakszik (Mádai 1990. 84.). Más kutató a tifusszal való összetévesztést gyanítja (Blázy 1978. 112.). Elgondolkodtató viszont, hogy miért az időben hatodik járvány esetében ilyen nagymérvű a tévedés.

tak meg ez idő tájt halálokként az anyakönyvben. Ezek tanulmányozása hozzásegítene annak tisztázásához, hogy tüneteiben kolerához hasonló vagy eltérő betegségekről van-e szó.

Felmerül azonban egy másik lehetőség a halandóság általános növekedésének magyarázataként. Lehetséges, hogy a kolera járvánnyá terebélyesedéséhez is hozzájáruló időjárási tényezők (hőmérséklet, csapadék)⁷² más kórokozók terjedését is előmozdíthatták. Ennek megállapításához fel kellene tárnai az egyes kórokozók terjedésének éghajlati feltételeit, továbbá a vizsgált évek időjárási adatait. Mindehhez elvégzendő feladat a többi halálok kigyűjtése és elemzése.

Talán alátámaszthatja ezt a megállapítást, ha a járványokat követő esztendő adataira figyelünk. Feltűnő, hogy a két korábbi járvány utáni esztendő során erősen visszaesik a halandóság, míg az 1874-es év esetében továbbra is magas szinten marad. Az első két esetre a járványok szelekciós hatása⁷³ adhat magyarázatot, de ez még inkább homályt borít a harmadik járványt követő esztendő adataira. Tudjuk, hogy az 1831-es járvány országos szinten – erejéből kifolyólag – a hideg ellenére áthúzódott a téli hónapokra is.⁷⁴ Az 1873-as kolera viszont 1874 nyarán lángolt fel újult erővel.⁷⁵ Ez, ha feltételezzük, hogy az újabb föllobbanásnak időjárásbeli okai vannak, magyarázatot adhat a Dunabogdányban tapasztaltakra. A kolera az 1874-es esztendőben elkerülte ugyan a falut, az időjárás viszont továbbra is kedvezett azoknak a kórokozónak, amelyek a hasonló életkörülményeket kedvelik.⁷⁶

Összegezve a fentieket, teljes biztonsággal még a kontrollforrás segítségével sem állapíthatjuk meg az anyakönyvi adatok pontosságát, mivel másik kútforrással kapcsolatban is felmerülnek kételyek. Mindazonáltal leszögezhető, hogy legalább nagyságrendi eltéréssel nem kell számolnunk.

⁷² A kolerára vonatkozó meteorológiai megfigyelések szerint: „meleg eső után, ha magas léghőmérséklet következett, és viszont a betegségek gyakoribbak voltak, valamint erős szelekkel meggyérültek.” (Tormay 1856. 13.). A meleg csapadékos idő a megfigyelések szerint tehát kedvezett a kórokozó terjedésének, és minden bizonnyal más betegségek táptalaját is szolgálhatott.

⁷³ Chaunu, 1971. 135.

⁷⁴ J. Fráter 1980. 6.

⁷⁵ J. Fráter. 1980. 14.

⁷⁶ Áttekintve a korabeli időjárási adatokat Réthly Antal gyűjteményéből, érdekes eredményre jutunk. Réthly a havi középhőmérséklet értékeit az 1831–32-es és az 1872–73-as járvány időszakából közli. 1832 és 1874 adatait összehasonlítva azt kapjuk, hogy 1874 nyarának középhőmérséklete 1,2 °C-kal magasabb, mint 1832 nyaráé. Ha azonban a június-júliusi átlagokat vetjük össze, már három °C különbséget kapunk. A megoldást azonban inkább az 1874-es nyár magas csapadékmennyisége adhatja, amely – bár ezt adat híján az 1832-es viszonyokkal összevetni nem tudjuk – a megelőző, 1873-as esztendőnek több mint kétszerese, 224 mm volt (Réthly 1998. 326., 538., 539.).

A házassági robbanás

A járványokat követő házassági robbanást két okkal szokás magyarázni. Az egyik a megözvegyültek újraházasodása, a másik a járvány alatti lakodalmak elmaradása miatt a menyegzők „bepótlása”, amikor az esküvőt „az elhalasztott házasságot követő évben kötik.”⁷⁷ Ez utóbbi jelenség természetesen az első házasságokat érinti leginkább, hiszen az özvegyeknél gyakorta elmarad a lakodalom.⁷⁸

A házassági robbanás tanulmányozása több problémát is fölvet. Az özvegyek esetében – mint ahogy a következő fejezetben kitérek rá – számos tényező befolyásolja az újraházasodás időpontját. Leginkább a járvány kezdő és végpontja dönti el, hogy még az adott naptári évben történnek-e az újraházasodások, vagy a következő esztendőre tolódnak. Míg a késői lefolyású 1831-es járvány után zömmel az 1832-es év farsangjára csúsznak az újraházasodások, a korábban kezdődő és végződő másik két járvány esetében nagyrészt még az év során újrakötik őket.

Az első házasságok és mindazok a házasságok, amelyeknél a lakodalom elhalasztása feltételezhető, csak akkor érintettek, ha a járvány a lakodalmak kedvelt időszakára esik.⁷⁹ A járványok tartamát az anyakönyv alapján az első és utolsó halálozás idejével határozom meg.

3. A járványok kezdő- és végpontja

Év	Az első és utolsó kolerás halálozás dátuma*	
1831	július 31.	szeptember 24.
1849	május 23.	szeptember 6.
1873	május 28.	szeptember 6.

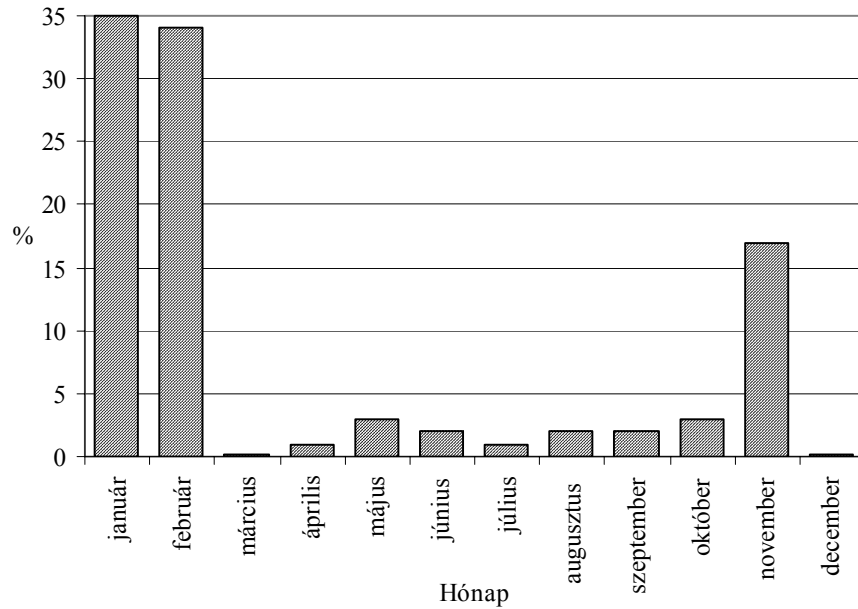
*Valójában az anyakönyvek nem a halálozás, hanem a temetés dátumát jegyzik fel (Dávid Z. 1963. 520.). A dunabogdányi anyakönyv tanúsága szerint, ahol – nem sokkal vizsgált korszakunkat követően – megkülönböztetik a két eseményt, legtöbb esetben egy-két napon belül eltemetik a halottat. Szempontunkból ez a rövid idő elhanyagolható.

Mivel látható, hogy egyik járvány sem húzódott át a nagy nyári munkák lezárulása és az újbor kiforrása miatt – a lakodalomtartás szempontjából – közkedvelt novemberre (I. diagram), elhanyagolhatónak tűnik az emiatt elhalasztott első házasságok száma.

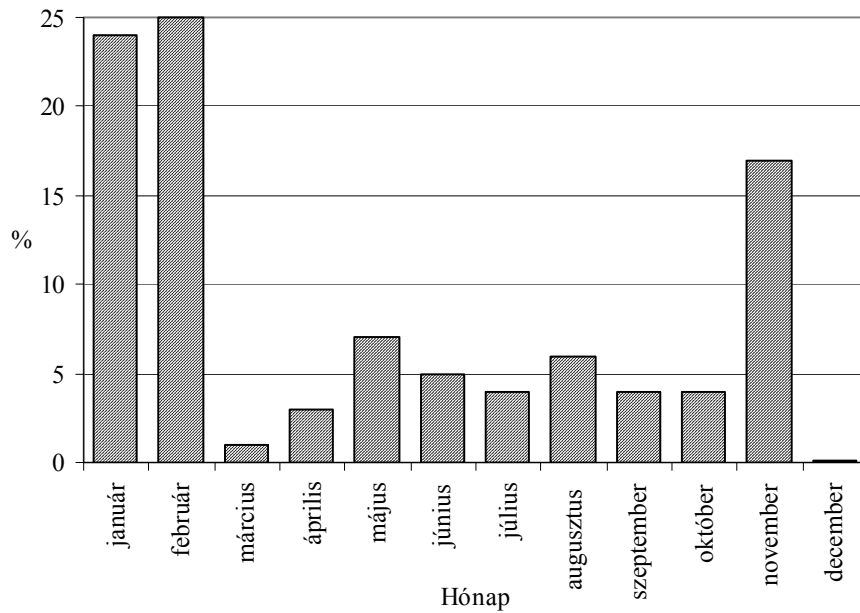
⁷⁷ Keleti 1875. 14.

⁷⁸ A második házasságkötésnek már nincs kultikus vonatkozása, megünneplése jóval szűkebb körű, nem jár „igazi” lakodalommal (Kós 1980. 480.).

⁷⁹ A házassági szezonális kérdéséről a legújabb összefoglalás: Faragó 2000. A témáról lásd még: Bencsik 1977; Faragó 1992, 1994a, 1994b; Horváth 1989; Kakuk 1983; Kós 1974, 1980; Kovács 1996; Nagy Varga 1987; Paládi-Kovács 2001; Zólyomi 1990, 1998.



I. Az első házasságok szezonaritása 1820 és 1879 között, százalékban kifejezve



II. Özvegyházasságok szezonaritása 1820 és 1879 között, százalékban

A II. diagram tanúsága szerint Dunabogdányban is jóval jelentősebb az özvegyek házassodása a nyári hónapokban, azonban még ez az érték sem túl magas. Ha figyelembe vesszük, hogy az özvegyházasságok esetében általában kisebb volumenű volt a lakodalom, vagy lakodalmat egyáltalán nem tartottak, esetleges elhalasztásuk még kevésbé merülhetett fel a nyári járványok idején.

A gyakoriság mellett további kérdés, hogy valóban gyakorolt-e közvetlen vagy közvetett hatást a kolera a lakodalmak elhalasztására. Claude Bruneel a pestisjárványokat vizsgálva a járvány népességre gyakorolt pszichológiai hatásával magyarázza a házassági mutató csökkenését és az azt követő „utolérés” jelenségét.⁸⁰

Másfelől érdemes megvizsgálni, hogy volt-e a jelenséget befolyásoló hatósági rendelkezés a járványok idején. Az 1831–32-es járvány idejéből ismerjük a Helytartótanács idevonatkozó rendelkezését, amely a lakodalmakat külön nem említve általában minden csoportosulást tilt: „*Hogy a lakósoknak özvegyülése, és a ragadó mētelynek lehetsz tovább terjedése megakadályoztassék, a csoportos emberi gyülekezetek keményen megtiltatnak, minden oskolák, csapszékek és vendégfogadók, úgyszintén a fűszeres és más boltok; kenyér és hús-székek s a t. bezáratnak; a miket mégis megvenni elkerülhetetlen szükséges, azokat, a strázsának felvigyázása alatt, melynek kötelessége a vevőket széllyel egymástól tartani, vagy a szabad utzán, vagy az ablakoknál meglehet szerezni.*”⁸¹ Csanád vármegyéből hasonló rendelkezést ismerünk az iskolák és templomok bezárását illetően.⁸² Hasonló tartalmú rendeletek valószínűleg a többi érintett vármegyében is születtek. Az 1872–73-as járvány idején – talán a korábbi rendelkezések betarthatatlanságán okulva – nem született hasonló tartalmú minisztériumi rendelet.⁸³ Nem zárható azonban ki, hogy egy-egy súlyosabban érintett területen alkothattak hasonló értelmű előírást.⁸⁴

A tilalom kérdésének jobb megvilágításához érdemes megvizsgálni a járványok alatt történt házasságkötéseket. 1831-ben és 1849-ben nem esett erre az időszakra egyetlen esküvő sem. Ezek az adatok azonban még nem jelentenek sokat, hiszen megvizsgálva mindkét járványt követő évet, azt találtam, hogy 1832-ben mindössze egy, 1850-ben pedig egy házasság sem kötöttet a megelőző évi járvány idejének megfelelő időszakban (vö. I–II. diagram). 1873-ban azonban hat esetet is találunk a kérdéses periódusban.

⁸⁰ Bruneel, 1989. 95.

⁸¹ Részlet a Helytartótanács 14151/1831-es rendeletéből (Linzbauer 1860. 481–482.).

⁸² Bálint Nagy 1928. 25.

⁸³ *A Magyar Kir...* 1873, 1875.

⁸⁴ Lakodalom vagy esküvő megvetkezében föllángoló vagy súlyosbodó kolerajárványról konkrét adatunk nincs, de a Dunántúlról ismerünk esetet, ahol a község egy papszentelési szertartás miatt vált koleragóccá (Blázy 1978. 112.).

4. Az 1873-as járvány alatti kolerahalálozások és házasságkötések időbeli megoszlása

1873	Kolerában meghalt	Esküvő
	szám	
május 28–június 7.	6	1
június 8–június 17.	1	1
június 18–június 27.	2	1
június 28–július 7.	4	–
július 8–július 17.	16	–
július 18–július 27.	8	1
július 28–augusztus 6.	5	1
augusztus 7–augusztus 16.	–	–
augusztus 17–augusztus 26.	–	1
augusztus 27–szeptember 6.	1	–

A fenti házasságkötéseknél a nők mindegyike hajadon volt, a férfiak pedig egy kivételével özvegyek. Időben a második házasságkötés az, amely mindkét fél számára első házasság volt, tehát majdnem biztos, hogy tartottak lakodalmat. Ez a többi esetben sem zárható ki, bár az egyik fél özvegy lévén, lehet, hogy elmaradt, vagy kisebb volumenű volt. Mindenesetre látható, hogy még a járvány tetőpontjának számító júliusban is előfordul házasságkötés. Bár az első két járvánnyal szemben jóval többet megtudunk ezen adatok alapján az 1873-as viszonyokról – az egyetlen első házasságon kívül –, csak találgathatunk, hogy valóban tartottak-e lakodalmat ezen házasságkötések alkalmával. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a fenti táblázat utolsó házasságát egy, a járvány során megözvegyült férfi kötötte, mialatt még nem szűnt meg teljesen a járvány. A bizonytalansághoz persze hozzátartozik, hogy a fenti halálozási adatok nem tájékoztatnak a járványveszély hatóságilag megítélt kezdő és végpontjáról. Nem tudhatjuk, a falu népe egyáltalán hírt kapott-e egy esetleges tiltó rendelkezésről.

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy egy feltételezhető házassági robbanásba kevésbé szóltak bele az esetleges lakodalmat tiltó rendelkezések vagy a járvány pszichológiai hatása miatt elhalasztott, pótlólagos házasságkötések, mivel a járványok általában nem a kedvelt házassági időszakokra estek. A nyári és kora őszi házasságokat kötők jelentős részét alkotó özvegyek pedig nem mindig tartottak lakodalmat. Egyébként is kétséges lehet az esetleges tiltalmak fogantatja.

A robbanás valódi résztvevői a járvány során megözvegyült férfiak, akik viszont a járvány korai vagy késői lefolyásától függően a járvány vagy az azt követő naptári év házasságainak számát növelték. Mivel a járvány során megözvegyült és egy éven belül újravezényesített férfiak száma az összes járványban elhunytak számának mintegy hatoda-tizede (lásd 5. táblázat), nem találkozunk szembeszökő méretű „robbanással”.

Újraházasodás és piacosodás

Fentebb vizsgáltuk Dunabogdány gazdaságát, foglalkozási és nemzetiségi összetételét. A 19. század második felében az 1870-es évek végéig a szőlőtermesztés adta a lakosság mintegy háromötödének legfőbb megélhetését. A lakosság többi része piacorientált gyümölcsstermesztéssel és iparos tevékenységgel tartotta fenn magát. Joggal feltételezhetjük, hogy a 19. század folyamán a kiváló kereskedelmi utat biztosító Duna és az ország legnépesebb városának közelsége folytán az általános piacosodási tendencia Dunabogdányban is érezte hatását.

Andrásfalvy Bertalan foglalkozott a hegyháti németiséggel és magyarsággal kapcsolatban azokkal a mentalitásbeli és gazdálkodásbeli jegyekkel, amelyek e két népcsoport gondolkodását és viselkedését markánsan megkülönböztetik egymástól.⁸⁵ A szerző a németek piacorientált magatartását még a betelepedésük előtti időszakból eredezteti.⁸⁶ E jelenségről az ország más, németlakta vidékeire vonatkozóan is meggyőző adatokkal szolgál Csoma Zsigmond tanulmánya.⁸⁷ A szerző a 19. század közepén föllendülő Duna-menti csemegezőlő-kultúrát is a piacentrikus gazdálkodás és mentalitás példajaként említi.⁸⁸ Lehetséges magyarázatként, az alábbi jelenségegyüttes okaként éppen ezt a piaci föllendülést és az erre rugalmasan reagáló német paraszti mentalitást sejthetjük, amelynek háttérében a növekvő fogyasztású Pest piacának erősödő vonzóhatása áll.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a járványok során elhunytak özvegyei milyen arányban házasodtak újra egy éven (365 napon) belül. Mivel az év során a házasságkötések nem egyenletesen oszlanak meg, hanem január-februárban és novemberben két nagyobb hullámcsúcsban – illetve az özvegyek esetében egy kisebb májusiban is – koncentrálódnak – és ezek mindhárom járvány esetében egyformán beleesnek az általam vizsgált periódusba –, elhanyagolható az a torzító tényező, amely a járványok eltérő kezdő és végpontjaiból származik. Ugyancsak beleesnek a vizsgált intervallumba a tiltott időszakok, az advent és a nagybőjt is.

Lássuk családi állapot és újraházasodás szempontjából a halottakat.

⁸⁵ Andrásfalvy 1973, 1974.

⁸⁶ Andrásfalvy 1973. 107.

⁸⁷ Csoma 1991.

⁸⁸ Csoma 1991. 282.

5. A járványhalottak családi állapota és özvegyeik újraházasodásának aránya

A vizsgált járvány	Meghalt					Egy éven belül újraházasodott			Az egy éven belül újraházasodottak részaránya		
	házas	aszszony/özvegyen maradt férfi	házas férfi/özvegyen maradt nő	nőtlen és hajadon	özvegy	össz.	férfi	nő	összes özvegy-nél	férfiaknál	nőknél
év	szám			szám**		szám			%		
1831	41	23	18	25–26	4–6	8	7	1	20	30	6
1849	17	15	2	15	1–8	6	6	–	35	40	–
1873	17	8	9	23	2–3	7	6	1	41	75	11

* A számok nem tartalmazzák azokat a házaspárokat, ahol mindkét fél áldozatul esett a járványnak. 1831-ben két, 1873-ban pedig egy ilyen házaspár volt.

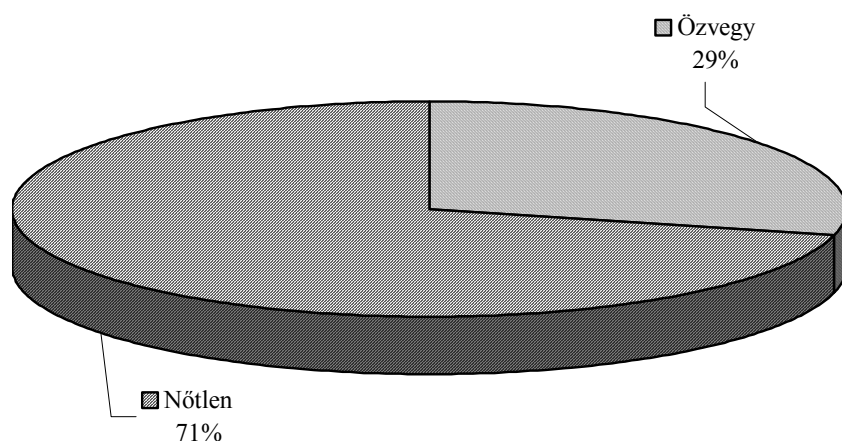
**Az anyakönyv vezetésének pontatlanságából ered, hogy a halottak nevénél néha nem szerepel családi állapotuk. Ez – úgy tűnik – gyakoribb az özvegyek és a hajadonok esetében, bár házasoknál is előfordul. A kötőjel utáni szám a kor alapján valószínűsíthetőleg az özvegyek vagy a hajadonok közé sorolható személyek számával bővített adat. Kiskorúak esetében, ha ezt az anyakönyv külön nem is jelzi, egyértelmű a besorolás, így a hajadonoknál ezek a kötőjel előtti értékbe tartoznak.

A táblázatból kitűnik, hogy a házasok változó, de jelentős arányban képviseltetik magukat a járványok áldozatai között. 1831-ben kiugróan magas az arányuk, 1849-ben is vezetnek, míg 1873-ban a nőtlenek és hajadonok (köztük a gyerekek) veszik át a vezetést. Az özvegyek részesedése mindhárom esetben alacsony.

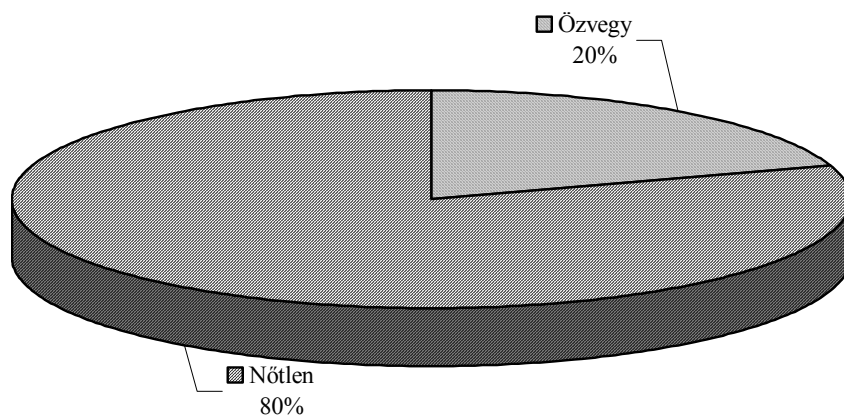
Az újraházasodás arányaival kapcsolatban egy kis kitérőt kell tennünk. A fenti arányok valószínűleg nem tükrözik a teljes valóságot. Az eddigi vizsgálatok elfedik előlünk azokat az eseteket, amelyeknél a megözvegyült házaspár ugyan túlélte a kolerát, de csakhamar valamely más betegségnek esett áldozatul. Ezek száma valószínűleg nem túl nagy, az anyakönyvekből a későbbiekben esetleg kideríthető. Valószínűleg jóval jelentősebb azoknak az eseteknek a száma, ahol a megözvegyült férfi más falubelit vett feleségül, és mint az általában lenni szokott, a feleség lakóhelyén jegyezték be az anyakönyvbe a házasságkötést.⁸⁹ Ezen esetek kiderítése már jóval nagyobb feladatnak tűnik, amely-

⁸⁹ Előfordul azonban számos esetben, hogy a dunabogdányi házassági anyakönyvben dunabogdányi férfi és idegen nő található bejegyzve. A pontosabb képalkotást megnehezíti, hogy 1824 és 1852 között nincs lakóhelyre utaló bejegyzés a házassági anyakönyvben. Így csak az 1873-as járvány környékén vizsgálható a probléma. 1870 és 1879 között 25 exogám házasságot jegyezték be az anyakönyvbe. Ebből mindössze egy bejegyzés van – 1871-ben –, amely helybeli férfit jelöl. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy az 1873-as járvány alatt is elhanyagolható a más településeken bejegyzett dunabogdányi nők száma.

nek hozadékát meghaladná a ráfordított munka mennyisége.⁹⁰ Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az életben maradt özvegyek egy éven belüli újraházasodási aránya valószínűleg némileg magasabb az 5. táblázatban közölteknél. Az eltérést csak tovább fokozza az a jelenség, hogy az exogám házasságokon belül magasabb az özvegyek aránya, mint az összes házasság esetében.



III. Családi állapot a férfiaknál az exogám házasságokon belül 1760 és 1895 között



IV. Családi állapot a férfiaknál az összes házasságon belül 1760 és 1895 között

⁹⁰ A dunabogdányi anyakönyv alapján 35 településsel mutatható ki házassági kapcsolat, bár az intenzívebb kapcsolatok száma ennél kisebb.

A III–IV. diagramon látható, hogy Dunabogdány esetében is érvényes ez a tétel. Az exogám házasságok között mintegy 50%-kal magasabb az özvegyek részesedése.⁹¹

Egy további szempontot nyerünk az arányok értelmezéséhez, ha megvizsgáljuk a vizsgált egy éves periódusban megházasodottak és meg nem házasodottak életkorát. Joggal feltételezhetjük, hogy a megözvegyültek közül a vizsgált intervallum után sem mindenki házasodott újra. Az önként vagy kényszerűségből vállalt végleges özvegyiség fő oka valószínűleg a magas kor lehetett. Az újránházasodottak aránya azonban mindenképpen magasabbra tehető az 5. táblázatban látottaknál, hiszen itt csak az egy esztendőn belül újránházasodók részarányáról értesülünk. Adataim alapján nem áll módomban kimutatni, hogy e két sokaság mérete mennyire tér el egymástól, de a probléma érzékeltetésére közlöm a vizsgált időszakaszban házasságot kötött férfiak és házasságot nem kötött férfiak meghalt feleségeinek átlagéletkorát.

⁹¹ Le kell szögezni, hogy ezek többnyire nem dunabogdányi férfiak adatai, hiszen exogám házasság esetén rendszerint a menyasszony plébániáján jegyzik be a házasságot. Ugyanakkor feltételezhető, hogy hasonló arányt találnánk, ha a környező anyakönyvekből a dunabogdányi illetőségű férfiak adatait gyűjtenénk össze. Megtaláljuk továbbá a dunabogdányi anyakönyvben olyan exogám házasságok bejegyzéseit is, amelyekben a férfi a helybeli. Ezen esetek száma 1760 és 1895 között 37. Ha ezeken belül vizsgáljuk a kérdéses arányt, és összevetjük a III. diagrammal, még jelentősebb elmozdulást találunk az özvegyek irányába, ugyanis körükben az először házasodó férfiak aránya csupán 65%, míg az újránházasodóké 35%.

6. Az egy éven belül újránházasodott és újra nem házasodott férfiak életkora

A vizsgált járvány éve	Az egy éven belül házasságot kötött özvegy férfiak átlagéletkora	Az egy éven belül házasságot nem kötött özvegy férfiak meghalt feleségeinek átlagéletkora és férjeik kikövetkeztetett átlagéletkora kerekítve ⁹²	
1831	30	48	50
1849	39	50	53
1873	40	46	49

Szembeötlő a különbség az egy éven belül újránházasodók és a többi férfi kikövetkeztetett átlagéletkora között. Joggal feltételezhető, ezekkel az értékekkel most már meg is támogatva, hogy az özvegyen maradás egyik oka a magas kor lehetett. Mint később azonban látni fogjuk, e számok mögött más okok is meghúzódhatnak.

E forráskritikai kitérő után térjünk vissza az 5. táblázat elemzésére. Megállapítható, hogy a megözvegyült felek nemenként máshogy viselkednek az újránházasodás szempontjából. A férfiak jelentős része újránházasodik, míg a nőknek csak elenyésző százaléka. Ez a biológiai és mentalitásbeli okokon túl az öröklési szabályokkal magyarázható, ugyanis a férj halála után a feleség legtöbb eset-

⁹² A táblázat harmadik oszlopának adatait az anyakönyvből vettem, ahol azonban csak az elhunyt életkora szerepel, házastársának viszont csak a neve. Az újránházasodott férfiak életkorával szemben, akiknek korát a házassági anyakönyv már közli, itt csak következtetésre támaszkodhatunk. Közelítésképp rendelkezésemre állnak a nem özvegyek közötti házasodási életkorra, illetve korkülönbségre vonatkozó adatok, melyek segítségével a 6. táblázat 4. oszlopának adatait képeztem.

7. Az első házások életkora és korkülönbsége

Év	Átlagéletkor		Korkülönbség év
	férfi	nő	
1820–1839	22,5	20,3	2,2
1840–1859	23,7	20,0	2,7
1860–1879	24,5	21,7	2,8

Esetünkben azonban figyelembe kell venni, hogy a meghalt nők valószínűleg nem elhanyagolható hányadának nem az első házasságát szakította meg a halál, vagy özvegyen maradt férjük már az ő házasságuk előtt is özvegy volt. Mindazonáltal pontosabb adatok híján ezek segítségével következtetjük ki a férfiak valószínű életkorát, hozzáadva a korkülönbséget az elhunyt nők korához.

ben nem örökölte férje vagyonát, illetve az öröklés feltételeként volt szabva, hogy az özvegyasszony ne házasodjon újra.⁹³

Szintén feltűnő az újraházasodás arányának nagymértékű növekedése az idővel. E fellendülést jórészt a férfiak újraházasodási kedvének növekedése eredményezi. Az adatokból nem derül ki, hogy maga az újraházasodás vált-e szélesebb körűvé, vagy időpontja került-e közelebb a megözvegyüléshez. Az utóbbi esetben kell utalni először a fejezet elején fölvezetett körülményekre, melyek szerint az előrehaladt piacosodás gyakorolt fokozott ösztönzést a családi gazdaságok egységének mielőbbi visszaállítására.⁹⁴

Ezt látszik erősíteni az is, hogy a vizsgált intervallumon belül fokozatosan csökken az özvegyi állapot fennmaradásának időtartama. A férfiak esetében 1831-ben 153, 1849-ben 146, 1873-ban már csupán 129 nap az átlagosan eltelt idő a megözvegyülés és az újraházasodás között.⁹⁵

Ez utóbbi eredményt azonban befolyásolhatja az is, hogy a járvány, illetve a halálesetek korán vagy későn zajlanak-e le, pontosabban, milyen közel esnek a tiltott és preferált időszakokhoz. Ha ugyanis a házasságkötések által kedvelt novemberhez és farsanghoz közelebb esnek a megözvegyülések, ez csökkentheti az özvegyiség időtartamát. Ezzel szemben, ha túl közel esnek egy tilalmi időszakhoz, esetünkben az adventhez, ez inkább az időtartam hosszabbodására fog hatni. Így elméletben – ha számos más tényező nem befolyásolná egy házasság létrejöttét – létezne az özvegyiség kezdetére vonatkozóan egy olyan dátum, ami előtt és után egyaránt növekszik az özvegyi állapot időtartama.

Ez ellen szól viszont az a tény, hogy az özvegyházasságok gyakrabban jelennek meg más házasságok által nem kedvelt időszakokban is, vagyis az özvegyekre kevésbé vannak hatással azok a tényezők, amelyek általában a házasságoknál létrehozzák a kitüntetett időszakokat.

Ha azonban megvizsgáljuk a 100 napnál rövidebb időtartamú özvegyiségeket, kiderül, hogy az ezeket lezáró házasságkötések szinte teljesen egybeesnek azokkal a házasságokkal, amelyek nem a preferált időszakokra esnek. Úgy tűnik tehát, hogyha nem a fent jellemzett és természetesen meghatározhatatlan „optimális időponthoz” esnek közel a megözvegyülések, az új házasság időpontjának megválasztása döntés elé állítja az özvegy férfiakat: a gyors újraházasodást, vagy a preferált időszak adta előnyöket válasszák-e. Mindezeket fi-

⁹³ Az özvegy nőknek a házra és bizonyos jövedelmekre vonatkozó haszonélvezeti joga, az *özvegyi jog*, meghalt férjük nevének viseléséig, illetve házában való lakásáig illette meg őket (Tárkány-Szücs 1981. 750–751.). A móringszerződésekből is gyakori feltétel a nő jogainak érvényesüléséhez az újra nem házasodás (Tárkány-Szücs 1981. 360.).

⁹⁴ A férfiak újraházasodását motiváló tényezők között említhető még a nemek közti munkamegosztás kulturálisan szabályozott gyakorlata (vö. Szilágyi 1999. 269.), valamint az anya nélkül maradt gyerekek nevelése is. Ezeket a tényezőket azonban korszakunkban állandónak tetelezzük fel.

⁹⁵ Az időhasználat változásairól az utóbbi két évszázad folyamán lásd Paládi-Kovács 2001; Dobszay – Fónagy 1998. 71–74.

gyelembe véve, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a járvány kezdetének és végének időpontja pontosan mikor, melyik irányba módosítja a megözvegyülés és az újraházasodás távolságát. Ennek fényében tehát nincs okunk elvetni az özvegységi időtartam fentebb jelzett csökkenését.

Az újraházasodási aránynak a 19. század folyamán történő növekedésével kapcsolatban egy további szempont int óvatosságra. Országos viszonylatban kimutatható egy trend a települések endogámiájával kapcsolatban. Eszerint településeink a 18. század folyamán viszonylag nyitottak, majd egyre inkább főlerősödnek az endogám tendenciák. Ez valamikor a 19. század második felében tetőzik, majd napjainkig újra az exogám folyamatok erősödnek fel.⁹⁶ Ha esetünkben is érvényesek ezek a folyamatok, akkor az 1870-es években valószínűleg nagyobb zártság jellemezte a települést, mint a másik két korábbi járvány időszakában. Ez esetben számolnunk kell azzal, hogy az 1831-es és 1849-es járvány alkalmával megözvegyült és más településeken párt választó (így csak az ottani házassági anyakönyvben bejegyzett) férfiak nagyobb arányban tűnnek el statisztikánk optikája elől, mint az 1873-as kolera alkalmával. Tehát elképzelhető, hogy a növekvő tendencia másról (is) szól, mint az elsőre vélhető volt.⁹⁷ Az exogám házasságok aránya a dunabogdányi anyakönyvben 1760 és 1779 között 10% volt, míg 1860 és 1879 között ez az érték 13%-ra emelkedett. Mindazonáltal ez a növekedés jóval kisebb mérvű, semhogy egymaga magyarázná az egy éven belüli újraházasodások arányának növekedését. Így ezáltal is megerősítve látjuk elméletünket a piacosodás újraházasodásra való hatásával kapcsolatban.

Ha megtekintjük a 6. táblázatot, észrevehetünk még egy adatsort, ami ismét csak a piacosodás hatását feltételező sejtésünket látszik alátámasztani. Ez pedig az újraházasodó férfiak átlagéletkorának növekedése. A jelenségnek többféle magyarázata is lehet. Mindkettő megerősíteni látszik alapvető feltételezésünket. Az egyik lehetséges ok az, hogy az újraházasodás szélesebb körűvé válik, kitolva az újraházasodók felső életkorát. Ekkor persze az özvegyházasságok számának növekedését tapasztalnánk. A másik lehetséges ok azon a feltételezésen alapul, hogy az idősebbeknek kisebb az esélyük a (gyors) újraházasodásra, ezért ha újra meg is házasodnak, ezt később teszik. Az előrehaladt piacosodás azonban nagyobb sietségre ösztönözheti őket (is) a csonka családi gazdaság helyreállításában.

Az első lehetőséget cáfolni látszanak azok az adatok, amelyek az özvegyházasságok részarányát mutatják az összes házasságkötés viszonylatában.

⁹⁶ Őrsi 1983.

⁹⁷ Mint láttuk, sajnos nem állnak rendelkezésünkre a házasfelek lakóhelyi adatai 1824 és 1852 között. Ezért a folyamatot 100 éves eltéréssel próbáljuk megragadni.

8. Az özvegyházasságok típusainak részaránya 1820 és 1879 között

Év	Özvegy férfi és hajadon nő között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Özvegy nő és legény között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Két özvegy között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Az özvegyházasságok részaránya az összes házasságon belül
	%			
1820–1839	32	30	38	26
1840–1859	39	31	30	31
1860–1879	40	29	31	27

Kitűnik, hogy nincs lényeges elmozdulás sem a özvegyházasságok és első házasságok között az előbbieik javára, csak az özvegyházasságokon belül az özvegy férfiak által kötött házasságok irányába az özvegy nők által kötött házasságokhoz képest. Biztatóbb eredményt kapunk, ha a következő másfél évtized adatait tekintjük meg.

9. Az özvegyházasságok típusainak részaránya 1880 és 1895 között

Év	Özvegy férfi és hajadon nő között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Özvegy nő és legény között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Két özvegy között kötött házasságok részaránya az összes özvegyházasságon belül	Az özvegyházasságok részaránya az összes házasságon belül
	%			
1880–1895	44	16	40	24

Ezek az adatok már részben kielégítik várakozásunkat. Az özvegyeken belül erősen a férfiak javára tolódott el az arány, viszont az összes özvegyházasság részaránya az első házasságokhoz képest csökkent. Ez utóbbi adat akár az egészségügyi viszonyok javulását és az életkor növekedését is jelezheti, ugyanakkor az újránházasságok szélesebb körűvé válására nem ad megnyugtató választ.

Mindazonáltal, ha el is fogadnánk a szélesebb körűvé válást magyarázatként a 6. táblázatban tapasztalt tendenciára, ezt csak a nyolcvanas-kilencvenes évek-

re vonatkozóan tudnánk hasznosítani.⁹⁸ Vizsgált korszakunkban még nem állnak rendelkezésünkre ilyen támpontok. Ha fel is tételezzük, hogy a jelenség csírájában már ekkor is létezett, inkább a másik feltevésünkre kell hagyatkoznunk, tehát az újránházasodás szélesebb körűvé válása helyett annak sürgetőbbé válására kell gyanakodnunk.

Feltételezhetjük, hogy az „újránházasodási versenyben” az özvegy férfiak által is elsősorban a fiatal és hajadon nők „keresettek”. A menyasszony, illetve családja oldaláról pedig a nem túl idős férfiak. Ezt az alapesetet persze módosíthatja a vagyonosság, a család, a gyerekek száma, a kapcsolatok, érzelmek stb. Ha azonban ragaszkodunk ezen alapfeltevésünkhöz, ebből az következik, hogy először a fiatalabb férfiak nősülnek meg, elsősorban hajadonokat vagy fiatalabb özvegyeket választva, majd az idősebbek gyakran inkább idősebb özvegyekkel házasodva. Ez esetben előfordulhat, hogy egy új házastárs személyének mérlegelése közben újabb lehetséges feleségjelöltek özvegyülnek meg, újabb hajadonok kerülnek eladó sorba, valamint a nagyobb eséllyel rendelkező fiatal férfiak megnősülése után a másik fél számára is tárgyalóképesebbé válnak az idősebbek. Mivel a „házasodási piac” teljes mértékben soha sem telítődik, bizonyos kompromisszumokkal az idősebb férfiak is lerövidíthetik özvegyiségük időtartamát, fölálldozva persze a várakozás adta előnyöket a gyorsaság oltárán. Éppen erre a lépésre ösztönzik őket a piaci termelés fokozottabban érvényesülő előnyei. Ebben az esetben az özvegyházasságok részarányában nem szükséges növekedést feltételeznünk, csupán az özvegyiségben töltött idő rövidülne meg. A menyasszonyok családi állapota összetételének változása ezt a feltételezést erősíti meg.

10. A kolerajárvány során megözvegyült és új házasságot kötő férfiak menyasszonyainak családi állapota

A megelőző járvány éve	Hajadon	Özvegy
	nők száma	
1831	7	1
1849	3	2
1873	2*	4

* Míg a hajadonok az átlagos házasodási kor környékén mennek férjhez, az 1873-as év egyik adata egy 36 esztendőes hajadon menyasszonyról tudósít. Ez is erősíteni látszik az alapvető tendenciát.

⁹⁸ E korszakban a szőlő jelentős piacra termelésének már véget vetett a filoxéra. Helyébe a kőfaragás, kőbányászat, valamint a megnövekedett jelentőségű és ugyancsak piaciorientált gyümölcsstermesztés lépett.

Lássuk a menyasszonyok életkorának változását, illetve a házaspárok közötti korkülönbséget:

11. A kolerajárvány során megözvegyült és új házasságot kötő férfiak és menyasszonyaik életkora

A megelőző járvány éve	Átlagéletkor		Korkülönbség
	vőlegény	menyasszony	év
1831	30	23	7
1849	39	32	7
1873	40	35	5

Bár a korkülönbség csak kis mértékben csökken, mindez legalábbis nem mond ellent feltételezésünknek.⁹⁹

Összegzés

A dunabogdányi kolerajárványok eltérő módon tükrözik az országos halandósági mutatókat. Kérdéses, hogy ez a védetté válás vagy a terjedési irányok sajátosságaiból fakad-e. A három legpusztítóbb járvány a településen az 1831-es, az 1849-es és az 1873-as volt. A járványokat követő házassági robbanást vizsgálva kiderült, hogy ebben elsősorban az özvegyek újraházasodása játszik szerepet. A lakodalomtartás elhalasztásából adódó „pótlások” részesedése az esetleges tilalmak be nem tartása (a pszichológiai tényező gyengése), illetve a járványoknak a házasságkötésekben szegény hónapokkal való egybeesése miatt jelentéktelen. Az özvegyek egy éven belüli újraházasodásának vizsgálata során kiderült, hogy a férfiak rendkívül magas arányban választják a gyors újraházasodást, míg a nők esetében erre csak ritkán kerül sor. Az is fölsejlik az adatokból, hogy a század folyamán ez a tendencia erősödik. Más adatok, mint az egy éven belül újraházasodók átlagéletkorának növekedése, az özvegység napjai számának csökkenése, valamint az újraházasodott férfiak feleségei családi állapotának elmozdulása a hajadontól az özvegy felé, mind azt mutatják, hogy bizonyos körülmények a csonkává vált családi gazdaság mielőbbi helyre-

⁹⁹ A házassági szezonális alakulására vonatkozó korábbi vizsgálataim során feltűnt, hogy a század végére az özvegyeknél megnő a nagy nyári munkákat megelőző május hónap kedveltsége a házasságkötéseket illetően. Ez a jelenség is a piac szerepének növekedésére utal, bár inkább az 1880-as években válik szembeötlővé.

A mezőköbölküti vizsgálatok tanulságai megerősítik feltételezésünket. Itt a tavaszi házasságok számának növekedését az ekkorra eső kapálás munkaerő-szükséglete, illetve a kapásnövények megnövekedett részaránya ösztönözte (Kós 1980. 475., 478.). Ez az adat ugyanakkor alátámasztja, hogy a családi gazdaság munkaerőigénye akár egy éven belül is befolyásolhatja a lakodalom időpontjának megválasztását.

állítására ösztönzik az özvegyeket. E jelenség háttérében a fokozódó piacra termelés gyanítható, amellyel a település túlnyomórészt szőlőtermesztő és bortermelő lakossága a gyarapodó lakosságú Pest növekvő fogyasztását szolgálta ki.

IRODALOM

- A. P. 1874. c. n. *Borászati Lapok* I. 17. sz. 203.
- Andrásfalvy Bertalan 1973. Ellentétes értékrendek és polgárosodás. *Tiszatáj* XXVII. 8. sz. 105–110.
- Andrásfalvy Bertalan 1974. Hagyomány és alkalmazkodás baranyai német és magyar falvakban. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században I. Faluk*. Budapest–Szolnok, 141–148.
- Bálint Nagy István 1928. *Kolerajárványok Csanád vármegyében*. Makó.
- Bencsik János 1977. Csege szabadmenetelű jobbágyfalu társadalomnéprajza a 18–19. század fordulóján. *A Hajdúsági Múzeumok Évkönyve* III. 63–149.
- Benda Gyula 2000. Halálozások és halandóság Keszthelyen 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, 1.* 122–165.
- Bergman Ferenc é. n. *Plébániatörténet*. Kézirat, Dunabogdány, Római Katolikus Plébánia.
- Borosy András 1997. *Pest-Pilis-Solt vármegye regnicoláris összeírása I.* (Pest megye múltjából 8/1.)
- Borovszky Samu (szerk.) é. n. Magyarország megyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II. *Budapest*.
- Blázy Árpád 1979. Az 1855. évi kolerajárvány hatása Zala megye lakosságára. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúli településtörténete 1848–1867*. III. 105–113. Székesfehérvár. (MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője)
- Bruneel, Claude 1989. Éhínség vagy járvány? A halandóság egykori „szállító”. *Demográfia* 32. 1–2. sz. 89–102.
- Chaunu, Pierre 1971. *A klasszikus Európa*. Gondolat, Budapest.
- Czigány László 1985. Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból* 1984–1985. Zalaegerszeg. (Zalai Gyűjtemény 21.)
- Csoma Zsigmond 1991. Etnikai és mentalitásbeli sajátosságok a dunántúli németek szőlő- és bortermelésében a XVII–XX. században. Gazdasági integráció egy művelési ágon belül. In Halász Péter (szerk.): *A Duna-menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 277–287.
- Daday András 1931. *A Pest megyei első kolerajárvány története*. Budapest.
- Daday András 1932. Adatok a pápai első cholerajárvány történetéhez. *Budapesti Orvosi Újság* XXX. 7. sz. 165–168.
- Dávid Zoltán 1963. A történeti demográfiai források értelmezésének kérdései. *Demográfia* 6. 4. sz. 515–525.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 1998. A rendi társadalom felbomlása. In Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem. 1790–1918*. Korona K. Budapest, 57–125.
- Dunabogdány 1993. In Diós István (főszerk.): *Magyar katolikus lexikon* II. 726.

- Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. In *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 143–184.
- Faragó Tamás 1979. Falusi iparosok a Pilisben és Buda környékén a XVIII. században. In Éri István et al. (szerk.): *III. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Konferencia*. Veszprém, 181–188. (Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II.)
- Faragó Tamás 1992. Hagyományok elmúlása. (A szokások és értékrend változásának vizsgálata a házassági szezonálitáson keresztül.) In Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. Esztergom, 239–256.
- Faragó Tamás 1994a Házassági szezonálitás Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII. 239–256.
- Faragó Tamás 1994b A házasságkötés kalendáriuma a 18. században. In Faragó Tamás (szerk.): *Város és társadalom a 16–18. században*. Miskolc, 61–87. (Studia Miskolciensia 1.)
- Faragó Tamás 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest, 391–483.
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára* I. Pesten.
- J. Fráter Zsuzsanna 1980. *Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon*. Budapest. (Történeti Statisztikai Füzetek 5.)
- Galgóczy Károly 1877. *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája*. III. Budapesten.
- L. Gál Éva 1988. *Az Óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Akadémiai, Budapest.
- Grynaeus Tamás 1987. Kolera. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 3. Budapest, 240.
- Hála József 1999. Kőbányászat és kőfaragás Dunabogdányban. In Papp Gábor (szerk.): *A dunabogdányi Csódi-hegy ásványai*. Miskolc, 15–38. (Topographia Mineralogica Hungariae VI.)
- Halász Gejza 1870. *A Budapesten uralgott járványos betegségek története, különös tekintettel a choleraára*. Budapest.
- Horváth Sándor 1889. Házassági kapcsolatok a horvátok lakta Nardán. *Vasi Szemle* LXIII. 185–203.
- Kakuk Mátyás 1983. A házasságkötés időpontja Kunszentmártonban a XVIII–XIX. században. In Novák László – Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom*. Debrecen, 55–79.
- Keleti Károly 1875. *Magyarország népesedési mozgalmá 1864–73-ban és a kolera*. Budapest.
- Klinger András 1972. *A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900*. V. Budapest.
- Kós Károly 1974. Hagyomány és anyagi élet. A „lakodalmás nap” vizsgálata Mezőköbölkúton. *Korunk* XXXIII. 745–752.
- Kós Károly 1980. Munka, életmód és hagyomány egy rítuselem változása tükrében. In Kós Károly (szerk.): *Eszköz, munka, néphagyomány*. Bukarest. 472–486.
- Kovács Béla 1996. *Bélapátfalva története*. Bélapátfalva.
- Linzbauer Ferenc Xavér 1860. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tomus III. Sectio III. Budae.
- Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- B. Lukács Ágnes 1966. Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Orvostörténeti Közlemények* 40. sz. 71–137.

- Mádai Lajos 1983. Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában. *Demográfia* 26. 2–3. sz. 330–349.
- Mádai Lajos 1990. Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia* 33. 1–2. sz. 58–95.
- Az 1930. évi népszámlálás. II. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok.* 1934 Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86.)
- A Magyar Kir. Ministerium Rendeleteinek Gyűjteménye.* 1873. folyam. 1873. Budapest.
- A Magyar Kir. Ministerium Rendeleteinek Gyűjteménye.* 1874. évi folyam. 1875. Budapest.
- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve II.* 1882. Budapest.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása II.* 1904. Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 2.)
- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként.* 1897. Budapest.
- Magyarországi művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme.* 1865. Budapest.
- Nagy József 1876. *A cholera Nyitra megyében 1831–1874-ben.* Nyitra.
- Nagy Varga Vera 1987. A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723–1810). Szentendre, (*Studia Comitatus* 18.) 99–121.
- Örsi Julianna 1983. Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XIX. században. In Novák László – Ujváry Zoltán (szerk.): *Lakodalom.* Debrecen, 31–54.
- Paládi-Kovács Attila 2000. Kisiparosok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, 310–362.
- Paládi-Kovács Attila 2001. Hagyományos közösségek időhasználatának eltérő vonásai. In Barna Gábor (szerk.): *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére.* Karcag–Szeged–Szolnok, 139–150.
- Ráduly János 1997. Az 1873. évi kolerajárvány a népi tudatban. In Ráduly János: *Vetetem gyöngyöt. Népköltészeti tanulmányok, közlések.* Székelyudvarhely, 105–116.
- Réthy Antal 1998. *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig I.* Budapest.
- I. Sándor Ildikó 1973. A dunabogdányi kőbányászat és kőfaragás néprajzi vonatkozásai. A kőbányászat társadalmi, gazdasági háttere. Szentendre, (*Studia Comitatus* 2.) 229–255.
- Sándor Pál 1966. A parasztbirtokok Borosjenőn, különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851). *Agrártörténeti Szemle* VIII. 547–552.
- Schaffer Antal 1905. *A Duna és nagyobb mellékfolyói mentén feltárt kőfejtő telepek és művelésük leírása.* Budapest.
- Schulteisz Emil – Tardy Lajos 1964. A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 1964. 3. sz. 111–156.
- Szilágyi Miklós 1999. A tanyás. In Ujváry Zoltán (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére.* Debrecen, 267–276.
- Tárkány-Szücs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások.* Gondolat, Budapest.
- Tilkovszky Lőránt 1955. *Az 1831. évi parasztfelkelés.* Budapest.
- Tormay Károly 1856. *Adalékok az 1854/55-ben Pest város és környékében dühöngött cholera járvány statisztikájához.* Pest.

- Valló István 1930. *A kolera története Győrött*. Győr. (A Győri Szemle könyvtára 2.)
- Vörös Károly 1980. A népesség. In Mérei Gyula (főszerk.): *Magyarország története 1790–1848*. 1. Akadémiai, Budapest. 473–484.
- Wrigley, Edward Anthony 1973. *Népesedés és történelem*. Kossuth K., Budapest.
- Zólyomi József 1990. Egy Nógrád megyei német település (Berkenye) az anyakönyvek tükrében. *Nógrád megyei Múzeumi Évkönyv* 16. 75–124.
- Zólyomi József 1998. *Órhalom története*. Órhalom.

EPIDEMIC MORTALITY, MARRIAGES AND LOCAL MARKETING OPPORTUNITIES IN DUNABOGDÁNY IN THE 19TH CENTURY*Summary*

This paper examines the connection between epidemic mortality and marriages in a Roman Catholic local community (Dunabogdány) in the 19th century. The source of the micro-analysis is the Roman Catholic parish register on the basis of which the author can examine the influence of epidemic mortality on the timing and intensity of marriages. That influence can be described by two phenomena: by the postponement of marriages in the period of epidemics and by the peak of remarriages after the epidemics. The examined period is the time of the great cholera epidemics in the 19th century.

In 19th century Dunabogdány the three most serious mortality crises were the cholera epidemics in 1831, 1849 and 1873. Examining the marriage peaks after the epidemics the author demonstrates that the remarriages of the widows and widowers had a decisive role in those changes. The postponement of marriages in the epidemic periods was not significant because of the weakness of prohibitions and the coincidence of epidemics and the periods poor in marriages. As for remarriages a high proportion of widowers got remarried in a relatively short time (in a year after the death of their partners) while this seldom occurred in the case of widows. This tendency got stronger in the course of the century. Other data (increase of the mean age of people remarrying within a year, decrease of the length of widowhood, changes in the marital status of remarrying men's brides that can be characterised by the increasing proportion of widows at spinsters' expense) prove that certain circumstances drove the widowers and widows to restore their incomplete households as quickly as they could. In the author's opinion the main cause of this process must be the increasing manpower demand of the farms in consequence of the favouring marketing opportunities since the population of the settlement that mainly consisted of wine-growers had a very good market in the dynamically developing capital.

Tables:

1. Number of cholera deaths comparing to all deaths

Heading: Year; Number of deaths (Total, Cholera deaths, Other death causes); Cholera as the cause of death (%)

2. *Mortality in the years around the most serious epidemics*
Heading: Year; Number of deaths (Total, Non-cholera)
3. *First and last days of the epidemics*
Heading: Year; Date of the first and last cholera death
4. *Distribution of cholera deaths and marriages by date during the cholera epidemic in 1873*
Heading: Period; Number of cholera deaths; Number of marriages
5. *Marital status of the cholera dead and the proportion of their widows' remarriages*
Heading: Year of the epidemic; Marital status of the dead (married, wife/widower; husband/widow; bachelor/spinster; widow/widower); Persons remarrying within a year (Total, male, female); Proportion of persons remarrying within a year (Comparing to the number of all the widows/widowers; to the number of widowers; to the number of widows)
6. *Age of the widowers remarrying and not remarrying within a year*
Heading: Year of the epidemic; Mean age of widowers remarrying within a year; Mean age at death of the wives of those who remained widowers within a year; Mean estimated and rounded age of those widowers
7. *Mean age at first marriage and the age difference between spouses*
Heading: Year; Mean age at first marriage (male, female); Age difference
8. *Proportion of the types of remarriages, 1820–1879*
Heading: Year; Number of marriages of widowers and spinsters per 100 remarriages; Number of marriages of widows and bachelors per 100 widow marriages; Number of marriages between widowers and widows per 100 remarriages; Number of widow marriages per 100 marriages
9. *Proportion of the types of remarriages, 1880–1895*
Heading: Year; Number of marriages of widowers and spinsters per 100 remarriages; Number of marriages of widows and bachelors per 100 widow marriages; Number of marriages between widowers and widows per 100 remarriages; Number of widow marriages per 100 marriages
10. *Marital status of the brides of remarrying cholera widowers*
Heading: Year of the previous epidemic; Number of the spinsters; Number of the widows
11. *Mean age of remarrying cholera widowers and that of their brides*
Heading: Year of the previous epidemic; Mean age of bridegrooms; Mean age of brides; Age difference

Figures:

I. Seasonal distribution of first marriages between 1820 and 1879 (%)

- II. Seasonal distribution of the marriages of widows and widowers between 1820 and 1879 (%)*
- III. Marital status of bridegrooms, 1760-1895 (exogamous marriages)*
Bachelor: 71%; Widower: 29%
- IV. Marital status of bridegrooms, 1760-1895 (all the marriages)*
Bachelor: 80%; Widower: 20%

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ ÉS TORNA MEGYÉBEN I. A FORRÁSKÖZLÉS, A FORRÁSKRITIKA ÉS A FELDOLGOZÁS SZEMPONTJAI

POZSGAI PÉTER

A Kassai Állami Körzeti Levéltárban (Štátny Oblastný Archív v Košiciach) őrzik a II. József korában végrehajtott népszámlálás Abaúj és Torna vármegyei főösszesítéseit, a községi szintű összeíróíveket.¹ A józsefi intencióknak megfelelően egyesített két megyéről csak 1787-ből maradtak fenn a két megye minden településére kiterjedő járásonkénti községsoros összesítő ívek,² a Torna megyei településekről azonban 1785-ből is megvannak a községi összesítők.³ Az első magyarországi népszámlálás Abaúj-Torna megyei településenkénti eredményei nem lelhetők fel Magyarországon, s mindeddig csak a tornai településekre vonatkozó adatok jelentek meg nyomtatásban.⁴

¹ A népszámlálási ívekre 1995-ben találtam rá, és 1996 április elején sikerült másolatot készíteni róluk. A kutatás elindítását az MTA TKI, valamint az MTA és a Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) közötti kutatási csereegyezmények, befejezését pedig az OTKA F 26359. sz. támogatása tette lehetővé. Kiemelt köszönettel tartozom a Kassai Állami Körzeti Levéltár munkatársának, *Kleščinský Zsuzsának*, aki a kutatómunkát a kezdetektől hathatósan és önzetlenül támogatta, *Milena Ostrolucká* igazgatóasszonynak a kiemelkedő munkafeltételek biztosításáért és a Levéltár dolgozóinak segítőkészségükért.

² Kassai Állami Körzeti Levéltár (a továbbiakban: ŠOBA KE), Abaúj-Torna megye levéltára (a továbbiakban: ATŽ I.), *Všeobecno Správne Spisy, Súpis obyvatel'ov*, 2159–2173: 1787/8. csomó (21. d.). A 8-as iratcsomón belül 2 külön kisebb csomóban található az 1787-as abaúj-tornai népszámlálás eredményei járásonkénti csoportosításban (lásd az I. Függelékét).

³ *Summarium Processus Superioris* és *Summarium Processus Inferioris*: ŠOBA KE, TŽ I. (Torna megye levéltára), Rôzne, 403: M56/1784 (176. d.)

⁴ Az abaúji és tornai községsoros népszámlálási eredmények hiányoznak mind Dányi Dezső és Dávid Zoltán kötetéből (Dányi – Dávid 1960.), mind a későbbi pótlásokból (Dávid – Faragó – Fügedi 1975., Dányi – Faragó – László 1996.). Csorba Csaba Abaúj-Torna megye 1787. évi népszámlálásból néhány rovatot kigyűjtött (házak száma, lakosság, nemesek, papok és zsidók), s ezek eredményeit közreadta (Csorba 1993. 147–154.). A népszámlálás Torna megyei eredményeit (1785, 1787) Rémiás Tibor közölte (Rémiás 2002. 242–249.).

1. A népszámlálás fennmaradt forrásanyagának jellemzése

A két iratcsomó közül az egyik lapjai össze vannak fűzve, míg a másikban az ívek különállnak.⁵ Ezekén kívül az iratcsomók több, a népszámlálásra vonatkozó iratot, elsősorban a helytartótanács körleveleit és utasításait tartalmazzák.⁶

Szembetűnő, hogy az Abaúj-Torna vármegyei fűzvényeket,⁷ melyekben járásonkénti csoportosításban minden településnek egy-egy sora volt, nem a vármegyei összesítő ívekre írták, hanem a községi összesítő ívekre vezették be (*Minden Házakat és Familiákat egyben foglaló Tábla, Zusammengezogener Häuser und Familienbogen*).⁸ Miután ebben a mintában (*B*) a vármegyét és a helység nevét a táblafej fölött kellett eredetileg feltüntetni, s az első oszlopban *A Földes Uraságoknak nevei* álltak, némileg módosítva a szerkezetet, most a földesurak nevei helyett az egyes települések nevei kerültek az első oszlopba.⁹ Jóllehet a községi és a vármegyei összesítők között csak négy rovatnyi eltérés volt (a vármegyei ívet bővítették a városok, mezővárosok, falvak és a puszták nyilvántartására szolgáló rovatokkal), Abaúj és Torna megye települései esetében azonban e rovatok hiánya azt eredményezte, hogy csak két járásban tüntették fel a mezővárosok és a falvak státusát, a puszták pedig nem is kerültek fel az ívekre (lásd a III. Függelék).

Abaúj vármegye négy járásából kettőnek az összesítését magyar nyelvű ívekre írták (Kassai, Csereháti), a Füzéri járás települései szlovák, a Szikszói járásai pedig német nyelvű íveken maradtak fenn. Torna vármegye két járásáról (Felső és Alsó), illetve az egyesített Abaúj és Torna megye Tornai járásáról az eredeti népszámlálás (1784/85) és annak továbbvezetése, „revíziója” (1787) is fennmaradt: 1785-ből magyar nyelvű, 1787-ben magyar és német nyelvű íven.¹⁰ Az 1784/85-ös népszámlálás eredményeinek továbbvezetése alapján

⁵ A népességkönyvek formai sajátosságaira lásd Thirring 1931. 119. A józsefi népszámlálás történetének újabb levéltári forrásokon nyugvó alapos feldolgozását Őri Péter végezte el, aki a népszámlálás rovatainak beható, problémaközpontú bemutatására is vállalkozott. (Őri 2002., 2003.)

⁶ ŠOBA KE, ATŽ I. 2159–2173.

⁷ A továbbiakban, az egyszerűség kedvéért az Abaúj-Torna megye elnevezést használom, amikor mindkét megyéről szó van.

⁸ A Kassai járás egyik példánya, a Füzéri járás mindkét példánya, valamint a Tornai járás egyik összesítő példánya már *Bb* jelzetű ívekkel kezdődik, melyekről hiányzik a tábla nyomtatott megnevezése, s eredetileg az első ív után folytatólagosan következő – azonos járáshoz tartozó – települések összesítésére szolgáltak.

⁹ A népszámlálási ívek szerkezetére lásd Thirring 1931. 119–120, 1938. 148–149. A földbirtokosok adatainak hiányára lásd még Faragó 2002. 8. (2. lábjegyzet). A földbirtokosok elemzésbe való bevonásának hozadékára lásd Vörös Károly Bars megyéről szóló forrásközlését és tanulmányát. (Vörös 1962.)

¹⁰ Az íveket a katonai hatóság képviselői és a vármegyei tisztviselők (alszolgabírák, ülnökök) is aláírták.

elkészített 1787-es összeírások járási összesítéseinek fennmaradt egy megyei összesítője is (*Bevölkerungs Summarium – Abaujvarer mit Torner vereinigten Komitat bey den Evident-haltung pro Anno 1787.*). Ebből kitűnik, hogy Abaúj-Torna megye 5 járásában 1 várost (*Stadt*), 11 mezővárost (*Markt*), 263 falut (*Dorf*) és 6 pusztát (*Praedium*) írtak össze.¹¹ Az 1. táblázatban mutatjuk be a járásokban található települések számát és jogállás szerinti megoszlását.

1. Abaúj-Torna megye településeinek jogállás szerinti megoszlása a népszámlálás összesítő íve alapján (1787)

A vármegye járásai (1787)	Szabad királyi város	Mezőváros	Falu	Puszta	Az összesítő ív dátuma
1. Kassai járás ¹²	1	1	49	–	1787. június 12.
2. Füzéri járás ¹³	–	–	71	–	1787 –
3. Csereháti járás ¹⁴	–	4	52	6	1787 –
4. Szikszói járás ¹⁵	–	5	50	–	1787. június 12.
5. Tornai járás ¹⁶	–	1	41	–	1787. május 1.

2. A források közlésének alapelvei

A források közlésénél az eredeti forrásban szereplő minden lényegi információ megőrzésére törekedtünk, de a vármegyei összesítések közreadásakor (I. Függelék) bizonyos fokú egységesítésre mégis szükség volt. Az egyszerűség kedvéért elhagytunk két rovatot a népszámlálási ív (B. minta) táblafejéből: a keresztény és a zsidó familiák summája rovatokat, mert ezek az adatközlésnél funkció nélkül maradtak, jóllehet eredetileg ezeket a rovatokat töltötték ki a keresztény és a zsidó háztartások községenkénti számával, s a keresztény és a zsidó familiák „numerussait” hagyták üresen. A korábbi feldolgozások szempontjait is felhasználva egyszerűsítettük az egyes rovatok nevét. A

¹¹ ŠOBA KE, ATŽ I., Všeobecno Správne Spisy, Súpis obyvateľ'ov, 1787/8. cs. (21. d.).

¹² Csak az első példány van aláírva, ezen viszont nincs pontos dátum, csak az 1787-es évszám van feltüntetve az ív kézzel írott címzésében, melyben tévesen a Füzéri járás (!) neve szerepel. A vármegye részéről Demeczky Ferenc ülnök írta alá az ívet.

¹³ A pontos dátum nem szerepel az íveken. A vármegye részéről Vajda István alszolgabíró írta alá az ívet.

¹⁴ A pontos dátum nem szerepel az íveken. A vármegye részéről Basó Pál alszolgabíró írta alá az ívet.

¹⁵ A vármegye részéről Naményi Konecz Sámuel ülnök írta alá az ívet.

¹⁶ A katonai biztos és a vármegyei ülnök által is aláírt ív Tornaánadaskán kelt 1787. április 28-án. A másodpéldányon azonban csak Alattyányi Mihály ülnök aláírása szerepel, és a dátum különbözik az előzőtől (május 1.). Az 1785. évi íveket érdekes módon csak a vármegyei közigazgatás képviselői írták alá (szolgabíró, alszolgabíró és ülnök).

Nevedékenyek (Sarjadék) rovatban az „1 Esztendősöktől fogva 12-ig” alrovatnak pedig a „0–12 éves” megjelölést adtuk a pontosság és az érthetőség kedvéért. Az egyszerűsített elnevezések azonban tartalmilag fedik az eredeti ívek terjedősebb, a mai nyelvhasználatától távolabb álló rovatkategóriáit. A rovatok eredeti elnevezését már közölték, így azokat nem tartottuk szükségesnek újra közreadni.¹⁷

A járások és a települések sorszámainak a házszámozáshoz hasonló kitüntetett szerepe volt a népszámlálás lebonyolítása és a népességekönyvek felállításának során.¹⁸ Éppen ezért mind a járásoknál, mind a településeknél megtartottuk az adatfelvételek eredeti folyó számozását. Az eredeti folyó számok egyúttal a népszámlálási biztosok „bejárási” útvonalát is mutatják, s ezeket még akkor is megtartottuk, amikor a 232. és a 233. számot viselő két települést, Abaújlakot (Ujlak) és Jászóváralját (Pizendorf) a Csereháti járás utolsó sorszámozott települése, a 176. számú Rudnok után soroltak. A két települést feltehetően az 1784/85-ös első összeíráshoz képest sorolták át a Szikszói járásból a Csereháti járásba. A települések mechanikus ábécébe rendezésével, s újra sorszámozásával tehát – mely a korábbi közléseknél általános gyakorlat volt – fontos információkat veszítenénk el. Egy esetben tettünk a fentiekől eltérő kivételt az 1787. évi eredmények közlésekor: Torna megye két járását (Felső és Alsó) nem a Szikszói járás után folytatólagosan következő sorszámmal írták össze, hanem újból kezdték a települések számozását (1-től 42-ig). A vármegyei összesítők összesítő ívében („*Bevölkerungs Summarium*”) azonban Torna megyét egyértelműen az 5. járásként tüntették fel, s máshol is „*Abaúj és Torna egyesített megyék*”-ként jelölik a két korábbi megye együttesét. Az egyesítés ellenére a népszámlálás időszakában (1784–1787) Torna megye különállásának számos bizonyítéka maradt, de az 1787. évi forrás ebben a tekintetben több helyen is ellentmondásokat tartalmaz. Miután a vármegyei és az országos főösszesítésbe Abaúj-Torna megye településeinek együttes adatállománya került, ezért célszerűbbnek láttuk ezeket az ellentmondásokat az eredeti célkitűzéseknek megfelelően feloldani, s Torna megye településeit a forrásközlésnél folyamatos sorszámozással illesztettük Abaúj megye 4. járasa után.

Az egyes járások összeírásai kisebb részletekben még az egységes szerkezetű ívek ellenére is eltérhettek egymástól (a települések folyó számozásának és jogi státusának feltüntetése). A népszámlálási biztosok nyelvismereti korlátaiból adódóan az egyes járások településneveit is nagyon különböző színvonalon írták össze (lásd pl. a III. Függelékben a Csereháti járás másolati ívében szereplő nagyon súlyos tévesztéseket), mely szükségessé tette a településnevek átírását. A forrás közreadásánál a települések nevének 1913. évi alakját (az

¹⁷ A B. minta rovatainak eredeti elnevezésére lásd pl. Thirring 1938. 149.

¹⁸ Lásd pl. Thirring 1931. 119.

1913. évi Helységnévtár alapján) használtuk,¹⁹ azoknak a községeknek a kivételével, melyek addigra már beolvadtak egy másik településbe. Ez utóbbiak esetében az 1873. évi Helységnévtárban fellelhető névalakot alkalmaztuk.²⁰ Az eredeti forrásban szereplő névalakot (illetve névalakokat, amennyiben a másodpéldány névváltozata különbözött), a *Lexicon locorum* és az 1913. évi *Helységnévtár* névváltozatait, valamint a települések mai nevét az „*Abaúj-Torna megye településeinek névtára*”-ban (III. Függelék) adtuk közre.²¹

Kassát kapitálissal és félkövér szedéssel, a mezővárosokat pedig félkövér szedéssel emeltük ki és különböztettük meg a falvaktól. A települések jogállását (mezőváros, falu) azonban csak a Szikszói és bizonyos fokig a Tornai járásban (Torna megyében) jegyezte fel a települések neve mellett az összeíró.²² Ez részben a nem megfelelő összeíróívek használatából (hiányzó rovatok) következett. Az újonnan egyesített Abaúj és Torna megyék, a józsefi közigazgatási besorolás szerint Abaúj-Torna megye 5 járásra oszlott: az eredetileg is Abaúj megyét alkotó Kassai, Füzéri, Csereháti és Szikszói járásokra, valamint Torna megye Felső és Alsó járására, melyeket együttesen Tornai járásnak neveztek. Kassát mint szabad királyi várost, miután nem tartozott a vármegye joghatósága alá, nem a járások települései közé sorolva írták össze, hanem különállóan, a kerület szabad királyi városaival együtt. A Kassai járás összeírói azonban kihagyták az első sorszámot, mely Kassát illette, s csak a második sorszámotól kezdték a járás településeinek felsorolását. A teljesség kedvéért a Kassa városi népszámlálási eredményeket is közreadtuk,²³ mert a vármegye településállománya így teljesebb, s így lehet valóban kielégítő áttekintést szerezni a települések demográfiai, háztartás- és társadalomszerkezeti vizsgálatokor.

¹⁹ *A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára*. Budapest, 1913. Ezen kívül az 1910. évi népszámlálás, Abaúj-Torna megye esetében az előzővel megegyező településnevei és közigazgatási beosztása is hasznos segédletnek bizonyult (*A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. Budapest, 1912.), valamint lásd még Jeney–Tóth 1997., Jeney 1998., Zentai 2001.

²⁰ *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára*. Budapest, 1873.

²¹ Itt köszönöm meg Kleščínsky Zsuzsának az értékes kiegészítő adatokat a szlovákiai települések legutóbbi közigazgatási változásairól és névmódosulásairól. A települések mai névváltozatára és közigazgatási besorolására lásd Sebők 1997., Seresné Szegőfi 1983., Zentai 2001.

²² A Tornai járás első helyén összeírt Torna mezővárosi státusát a magyar nyelvű példányon „Opp. Torna” bejegyzéssel jelölte az összeíró, s így különítette el a járás többi településétől, melyeknél már nincs a település státusa feltüntetve.

²³ Kassa városának 1787. évi összesített eredményeire lásd Thirring 1938. 118, 121, 124, 127, 130, 134–135, 139, 141. Kassa 1784/85. évi összeírására lásd Thirring 1938. 98., illetve a hiányzó adatokra: „Bevölkerungs-Summarium von den Königl. Frey-Städten von Anno 1784/85” (KSH Kézirattár, V B 995/1. 11.).

2. Kassa szabad királyi város népszámlálási eredményei (1784/85 és 1787)

A népszámlálás rovatai	1784/85	1787	A népszámlálás rovatai	1784/85	1787
Házak száma	927	981	Keresztények összesen	7257	7905
<i>Háztartások (Familiák) száma:</i>			<i>Zsidók:</i>		
Keresztény	1330	1619	Házias férfiak	–	–
Zsidó	–	–	Nőtlen és özvegy férfiak	–	–
<i>A keresztény férfiak közül:</i>			Nők	–	–
Papok	113	81	Zsidók összesen	–	–
Nemesek	128	189	Népesség összesen	7257	7905
Tisztviselők és honoráciorok	57	57	<i>Keresztények:</i>		
Polgárok és mesteremberek	461	450	Házások	1183	1283
Parasztok	13	13	Nőtlenek és özvegyek	1980	2140
Polgárok és parasztok örökösei	181	326	<i>Távollevők:</i>		
Zsellérek	976	1016	az országban	66	61
<i>Szabadságolt katonák:</i>			az országon kívül	12	24
ezredektől	12	10	ismeretlen helyen	37	52
Hadi szekerektől	–	–	<i>Jelenlévő idegenek:</i>		
Egyéb állami szüks. alkalmasak	205	264	az országból	344	319
<i>Sarjadék:</i>			osztrák örökös tart. – férfi	58	90
0–12 éves	789	764	osztrák örökös tart. – nő	6	23
13–17 éves	228	253	más államokból – férfi	34	40
Női népesség összesen	4094	4482	más államokból – nő	6	4

A mezővárosok száma az 5 járásban együttesen 11 volt a népszámlálás időpontjában. A népszámlálási ívekből azonban csak részben deríthető ki, hogy melyek voltak ezek a mezővárosok, az összeírás már fent említett hiányossága miatt. Az Abaúj-Torna megyei járások már említett összesítőjében, ahol minden járásnak egy sora volt, a következő adatokat kapjuk a vármegye település-állományának megoszlására nézve: 1 szabad királyi város, 11 mezőváros, 263 falu, 6 pusztá. A mezővárosként összeírt 11 település közül 6-nál a járásonkénti íveken is szerepel az *Oppidum* megjelölés, a Kassai és a Csereháti járásban a *Lexicon locorum*, a korabeli országleírások és egyéb kiegészítő források is kijelölték a „hiányzó” mezővárosokat.²⁴ Ezek szerint a Kassai járásban Enyicke (25), a Csereháti járásban pedig Szepsi (170), Jászó (172), Mecenzéf (Alsó-Mecenzéf, 173) és Felsőmecenzéf (174) rendelkezett még mezővárosi kiváltsággal.²⁵

A puszták behatárolása már bonyolultabb, a feltárt levéltári források alapján valójában megoldhatatlan feladatnak bizonyult. A 275 település között pusztát nem írtak össze (I. Függelék), az említett 6 pusztát tehát nem vezették rá az ívekre. További kérdéseket vet fel, hogy miért csak a Csereháti járásban tüntettek fel a vármegyei összesítésben pusztákat, amikor a korabeli katonai felmérés

²⁴ *Lexicon locorum*...1920., Korabinsky, 1786., Vályi 1796–1799., Illéssy 1898, 1900.

²⁵ A mezővárosok és a falvak számának ellenőrzéséhez a kiegészítő forrásokkal történő összevetésre lásd Faragó Tamás Borsod megyei vizsgálatát. (Faragó 2003a. 38–41.) A puszták problematikájára uő. 2003a. 39. skk.

(1782–1785) térképanyaga és az országleírások (Korabinsky, Vályi) alapján is bizonyosnak tűnik, hogy nem csak ebben a járásban voltak lakott puszták. A Barsi János szerkesztette Abaúj és Torna megye történeti helységnévtárában 44 abaúji településnél szerepel egy vagy több puszták.²⁶ Ezeknek mintegy a fele előfordul az 1789-es birtokos-összeírásban is.²⁷ A Csereháti járás egyedül „ki-tüntetett” helyét tehát nem erősítik meg a források, jóllehet az összes puszták majdnem fele (19) ebben a járásban volt. Ezek közül azonban csak 4 fordult elő a Curiai Levéltár említett birtokos-összeírásában (Lyuba/Luba, Papi, Karácsond és Horváti), egynél pedig (Hetény) Vályi említi meg a Jászói Premontrei Konventet birtokosként. Ha valószínűsíthetjük is, hogy az említett öt puszták részét képezte az eredeti összeírásnak, még mindig kérdéses, hogy melyik lehet a hiányzó hatodik? Erre nem tudunk megalapozott választ adni. Lehetséges azonban, hogy a Vályinál „Szállás”-ként meghatározott Szanticska („Szantiska”) is részét képezte a 6 pusztának,²⁸ mert annak semmi jele, hogy Abaújlakkal (Újlak, 232) együtt írták volna össze. A fentiek alapján azonban nyilvánvaló, hogy a különböző, pusztának minősített településrészeknek, illetve településeknek a későbbi elemzésbe való bevonására a népszámlálási ívek alapján nem nyílik lehetőség.

3. A népszámlálás számszaki megbízhatósága

A népszámlálás végrehajtóinak, az összeíróknak az alaposságát és az adatfelvétel megbízhatóságát néha csak az ugyanabban az időszakban készített egyéb összeírásokkal történő összevetéssel lehetséges megállapítani.²⁹ Ez a lehetőség általában rendelkezésre áll a települési szintű *dicalis* adóösszeírások (*conscriptio possessionis*) tekintetében, melyek a józsefi népszámlálás időszakától a 19. század közepéig sok településen teljes sorozatban maradtak fenn.³⁰ Az adóösszeírások nyilvánvalóan nem alkalmasak a teljes népességszám kontrolljára, de jó alapot adnak például a *parasztok* – az adóösszeírásokban *jobbágyok (Coloni)* – számának kontrolljára, és némi támpontot nyújtanak a népszámlálás *zsellérek* rovata „tartalmi” arányainak feltárásához az adózó házas és

²⁶ Barsi 2004. 20–143. Az itt kimutatott pusztáknak csak kisebb része lehetett lakott.

²⁷ Az összeírás a Curiai Levéltárban található: MOL O 64, Tabula Provincialis, 2. cs. (1789), lásd Barsi 2004. 13.

²⁸ Vályi 1799. 312–313. Szanticska lakott pusztának, vagy különálló településnek minősítése az első katonai térképfelvétel (1782–85) alapján is lehetséges. A térképszelvényen Szanticska neve mellett 10 lakóház látható, melyet egy hegyhát választ el Újlaktól. A felmérés közreadott *leírásában* pedig Szanticska különálló településként szerepel (lásd Csorba 1993. 32.).

²⁹ Lásd Thirring 1901, 1938.; Taba 1975.; Faragó 2003a.; Őri 2001. 199–200.

³⁰ A Borsod megyei települések forráskritikai elemzésekor ezt a forráscsoportot hasznosította Faragó Tamás is (Faragó 2003a. 38.).

háztartásos zsellérek kimutatásával. Nagy jelentőségű minden olyan forráscsoport, amely a népszámlálásokat egy-egy szempontból ellenőrzi: ilyenek pl. a vármegyei nemesség összeírásai, a zsidóösszeírások, a házak és adózó háztartások összeírásai, kézműves-összeírások stb. Hasznos lehet a népszámlálás községsoros adatfelvételeinek ellenőrzése szempontjából az is, ha a népszámlálás községsoros adatai – egy vagy több vármegyére kiterjedően – több időmetszetben állnak rendelkezésünkre, azaz az eredeti adatfelvétel továbbvezetései is fennmaradtak (1786, 1787), és így szerencsés esetben mindhárom időpontból felhasználhatjuk az adatokat az összehasonlító vizsgálatra, mely bizonyos fokig az adatfelvételek kontrollvizsgálatát is jelentheti.³¹ A legmagasabb szintű és demográfiai szempontból a legmegbízhatóbb kontrollvizsgálatot az egyházi anyakönyveken alapuló családrekonstrukció lenne képes szolgáltatni. Ezzel a rendkívül időigényes módszerrel azonban jelenleg még jobbra csak egy-egy település szinkronvizsgálata végezhető el, vármegyei vagy országos szintű kontrollra nem alkalmazható. Mindenképpen sokat ígérő lehetőség azonban a már elvégzett, és a jelenleg folyamatban lévő települési családrekonstrukciók eredményeit bevonni, s ebből a szempontból az adott települések népszámlálási íveit megvizsgálni. Jóllehet ez a legfeljebb néhány tucatra rúgó településszám nem képes reprezentatív mintát szolgáltatni, de e vizsgálatok mindenképpen megerősíthetnének bizonyos állításokat, s felhívhatnák a figyelmet a jelentősebb lokális torzítások, tévedések okaira, jellegére.³²

E kiegészítő források hiányában is alapvető követelmény azonban az eredeti összeíróívek járási összegeinek rovatonkénti (oszloponkénti) ellenőrzése, mert a népszámlálási utasítás szerint az összesítésnél már csak az egyes ívek összegzését (*Latus*) kellett átvinni és összeadni, azaz a népszámlálási ívek soronkénti (legyenek ezek *familiák* vagy *községek*) adatainak összesítését már nem feltétlenül ellenőrizték le.³³ Kiemelten fontos annak ellenőrzése, hogy a keresztény férfiak közül a „házasok” és a „nőtlenek, özvegyek” rovatában szereplő összegek együttesen megegyeznek-e a keresztény férfiak foglalkozási csoportjai-

³¹ Erre vonatkozóan lásd Faragó Tamás Borsod megyei összehasonlító elemzését: Faragó 2003a 33–87. különösen 45–78.

³² Az említetteken kívül fontos kiegészítő és kontrollforrásként hasznosíthatók még: a MOL UC állománya, valamint az első katonai felmérés (1782–1785) térképszelvényei és településleírása. Utóbbira a népszámlálással összefüggésben lásd Horváth 1986. 633–635.

³³ „Abba a’ Rubrikába, a’ mellyben e’ vagyon: *Summája az egész Népségnek*: nem szükséges, minden Familiának Summás számát, akár e’ Keresztény, akár ’Sidó légyen, azon meg nevezett Rubrikába által vinni, hanem csak minden Levélnek az allyán, a’ hól a’ Rubrikák egy átallyában lateráltatnak, a’ *Keresztény*, és *’Sidó Népség Summáinak* ki esendő *Látussai* is, egygyütt fognak lateráltatni, és azon: *Egész Népség Summájának* Rubrikájában bé irattatni, a’ más oldalokra által vitettetni, és végtére a’ Fő Summa ki fog tétettetni.” (Thirring 1938. 158.)

nál³⁴, valamint a sarjadék és az egyéb állami szükségletre alkalmasak rovatainál feltüntetett számok összegével (mely 12 rovat a honos keresztény férfinépességet adja).³⁵ Amennyiben a honos keresztény férfiak fenti rovatösszegei megegyeznek, még mindig maradt két lépés, melybe az összesítés során hiba csúszhatott: 1. ellenőrizni kell, hogy a honos keresztény férfinépesség összege és a női népesség együttes létszáma valóban egyezik az összeírók által a keresztények összesítő rovatába bejegyzett számmal; 2. amennyiben ez megegyezik, és volt a településnek zsidó népessége az összeírásakor, akkor a *keresztények összesen* („Summája a’ Keresztényeknek”) és a *zsidók összesen* („Summája a’ Zsidóságnak”) rovataiban szereplő összegek újbóli összeadásával kell a *népesség összesen* („Az egész Népségnek Summája”) összesítő rovatának adatait ellenőrizni. Az országos főösszesítés jelentős eltérései óvatosságra kell, hogy intsenek, így ezt az ellenőrzést az összeírások minden példányán el kell végeznünk, még akkor is, ha kettőnél több másolati példány maradt fenn.³⁶

Abaúj és Torna megyék 1787-es összeírásakor a legszembetűnőbb összeadási hibákat a Szikszói járás összesítésekor követték el, s ezek a hibák a fennmaradt Abaúj-Torna megyei főösszesítőbe (*Bevölkerungs Summarium*) is változatlanul átkerültek, így nincs okunk kételkedni afelől, hogy az országos főösszesítés megfelelő rovatait is torzították. Nagyságrendileg valóban jelentős számszaki hiba pusztán egy rovatban, a keresztény familiák (háztartások) számát kimutató oszlopban fordult elő: mindkét rendelkezésre álló népszámlálási ív tüzetes átvizsgálása (a népszámlálás 1787. évi továbbvezetésének két máso-

³⁴ A népszámlálások, s köztük a józsefi népszámlálás foglalkozási csoportosításának kategóriáira és ezek hierarchiájára lásd Tóth 1987.

³⁵ „[...] az a’ dolognak természetiből foly, hogy a’ *Házásoknak*, és *Nóteleneknek öszve adott Summái*, a’ *Férfiak Klassificációs Rubrikáinak öszve adott Summájával* meg egyezzenek, és így ezen okból is, a’ *Házásoknak*, és *Nóteleneknek* azokban a’ Rubrikáiban, tsak azoknak a’ Fejeit kellek ki tenni, a’ kik előbb a’ *Klassificációs Rubrikáknak* valamelyiképpen [sic!] fel jegyeztettek, és következésképpen az *Országbéli, és Külső Országgi Idegenek* ide nem tartoznak, hanem ezeknek *fëjenként való fel jegyzésére*, egyedül a’ Mutató-Táblának három utolsó Rubrikái rendeltettek.” (Kiemelés az eredeti szövegben, lásd Thirring 1938. 157.)

³⁶ Az eredeti célkitűzés az volt, hogy a települési összesítők két példányban – egy német és egy másik, az adott település anyanyelvén – készülnek. A vonatkozó utasítás 9. és 10. pontja erről a következőképpen rendelkezett: „Die Conscriptiions Tabellen oder sogenannten Familien Bögen, sammt der dazugehörigen Instruction und Ortschafts Summarien werden so viel das Militare betrifft durchgehends in deutscher Sprache – in Rücksicht auf das Politicum hingegen in der Muttersprache eines jeden Orts geführt. [...] Wenn in einem Orte alle Häusser, und in jedem Haus alle darin wohnenden Familien in duplo beschrieben, hiernächst auch die Häusser auf obgedachte Ort numerieret sind, so werden die Familien Bögen in arithmetischer Ordnung auf einander gelegt; und auf solche Art *entstehen über jedes Ort 2 gleich lautende Populations oder Ortschafts Bücher* von selbst, welche von dieser Zeit an, ohnunterbrochen *in gehöriger Ordnung* fortgeführt werden müssen....” (Thirring G. 1938. 162.; kiemelés tőlem – P. P.) Lásd még Thirring 1938. 7. és uo. 15. jegyzet.

lati példánya) után nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy a „*Keresztény Familiák Summája*” az eredeti ívek járási összesítésében szereplő 6751 háztartás helyett 6431 a helyes járási összeg. A 320 háztartás már igen jelentős tévesztésnek számít, hisz a 274 összeírt település (Kassa nélküli) átlagos háztartásszáma 87, azaz mintegy 3,5 településnek felel meg a torzítás.³⁷

A Kassai és a Füzéri járásban csak a bejegyzett számok első, olykor téves olvasata után adódott némi eltérés a járási összegekben, de a tüzetesebb vizsgálat mindenütt az eredeti járási összegeket „erősítette” meg, e két járás ívei számszakilag hibátlannak tekinthetők. A Csereháti járásban a „*Keresztény Familiáknak Summája*” rovat járási összege a hibásan összesített 5639-ről 5657-re módosult, illetve a fentebb említett ellenőrzési eljárás során két településnél (158: Szászfa, 169: Somodi) kellett a „nőtlenek és özvegyek” rovatában lévő összeget korigálni, Szászfa esetében 136-ról 163-ra, Somodinál pedig 272-ről 274-re. E nélkül az ellenőrzés nélkül az összeírók által korábban helyesen összeadott járási összeget – 9584-et – 9555-re kellett volna tévesen módosítani. A Szikszói járás összeírója a már fentebb említett súlyos összeadási hibán kívül (1) még a következő tévesztéseket követte el: a polgárok és parasztok örökösei rovat járási összegét tévesen 1619 főben állapította meg, mely a helyes összesítés után 1613 főre változott (2); a „*Summája a' Keresztényeknek*” az előbbiből kifolyólag nem az eredetileg bejegyzett 32449, hanem 32443 fő (3); az „*Egész Népségnek Summája*” pedig az előzőekből következően 33530 fő helyett 33524 fő (4); valamint a „nőtlenek és özvegyek” rovat 10089-ről 10083-ra változott (5). Az utóbbi összesítésnél (5) már az eredetileg bejegyzett 10089 helyett is 10091 lett volna a helyes összeg, de két esetben (184: Hernádkércs, 207: Boldogkőújfalú) a részösszegek is tévesen lettek megállapítva: Hernádkércsnél 112-ről 106-ra, Boldogkőújfalúnál 225-ről 223-ra változtattuk a nőtlenek és özvegyek számát. A Tornai járás (a Torna megyei Felső és Alsó járás) településeiről az 1784/85. évi és az 1787. évi népszámlálási ívek is fennmaradtak. Az 1787-ből származó magyar és német nyelvű mintákon kitöltött ívek adatai némileg eltérnek egymástól.³⁸ Közlésre a többihez időben közelebb eső magyar nyelvű mintaíveken szereplő adatokat választottuk (ezeken májusi dátum szerepelt), ahol a keresztény háztartások száma – az áprilisi íven található – 3151 helyett 3157 volt. A jelenlevő idegenek járási összegét az ellenőrzés után 427-ről 428-ra módosítottuk. Az 1785. évi íveken a Felső járás 21 településének összesítését hibátlanul végezték el az összeírók, a fentebb ismertetett többlépcsős ellenőrzés során csak egy helyen kellett kiegészíteni az ada-

³⁷ Mindez persze eltörpül az országos főösszesítés feltárt hibáinak nagyságrendjéhez képest, de nem szabad szem elől téveszteni, hogy itt egy (illetve két) vármegyéről van szó csupán, de az itt tapasztalt összeírói gyakorlat és a tévesztések máshol is nagy valószínűséggel bekövetkezhetnek, így akumulálva a megyei hibákat az országos összesítésekbe. (Lásd erre Thirring 1938. 7. különösen a 15. lábjegyzet; Őri 2003. 119–120.)

³⁸ Lásd a 2., 3., 10. és a 16. jegyzetekben írottakat.

tokat: a zsarnói zsidó háztartások (*Familiák*) számát nem tüntette fel az összeíró, s miután ezt csak valószínűsíteni lehetett az egyesített megye zsidó háztartásaira eső átlagos családmagok száma alapján, ezért itt zárójelbe tettük az összezet.

Az Alsó járásnál viszont többféle tévesztést is felszínre hozott a kontrollvizsgálat: 1. A polgárok és parasztok örökösei és a sarjadék (0–12 éves) rovatoknál tévesen határozták meg a járási összeget (az előbbinél a helyes összeg 502 helyett 495, az utóbbinál pedig 996 helyett 986); 2. A II. József-féle magyarországi népszámlálások községsoros eredményeinek ellenőrzésénél alapvető – korábban már említett – szempont a foglalkozási osztályozás, valamint a három életkor szerinti csoportosítás alapján kitöltött rovatok sorösszegének összevetése a keresztény házások és a nőtlenek és özvegyek rovataiba bejegyzett létszámok összegével. Ezeknek meg kell egyezniük egymással – s az összeg a honos keresztény férfi népességet adja – különben felborul a rovatok közötti „egyensúly” és az adatok további felhasználása során számszaki ellentmondásokhoz vezethet. Az Alsó járás összeírója a keresztény népesség és az összes népesség megállapításakor megelégedett a házasság, valamint a nőtlen és özvegy keresztény férfiak összesítésével, s ehhez hozzáadta a női népességet, majd a teljes népességszám megállapításához a zsidó népességet. Ezzel azonban a háztartási felvételi ívek („Egy Házra és Familiára tartozó különös Tábla”, az ún. A. minta) esetleges összeírói tévesztéseit, ellentmondásait (melyeknek valóságátartalma az eredeti források hiányában nem állapítható meg) nem korrigálta, hanem összesítő ívre is továbbvitte. Tornabarakony és Szinn esetében ugyanis a házasságok és a nőtlenek/özvegyek összege eltér a foglalkozási és életkori klasszifikációs rubrikáinak összegétől (az előbbinél 81 fő 74 helyett, az utóbbinál 284 fő 297 helyett). Ezeket a helyeket az „egységet” helyreállítandó, a használhatóságot szem előtt tartva, a nőtlenek/özvegyek számát úgy módosítottuk, hogy a házasságokkal együtt a 12 klasszifikációs/életkori rovatban szereplő összeggel megegyezzen (Tornabarakonynál tehát 48-ról 41-re, Szinnél pedig 165-ről 178-ra). Ezeket a korrigált adatokat kurzíváltan adjuk közre, így jelezvén, hogy az eredeti forrásban nem ez az adat áll.³⁹ Miután arra nem volt lehetőségünk, hogy eredeti forrás fakszimiléit is és a korrigált községsoros adatokat is közzétegyük, ezért választottuk azt a megoldást, hogy a függelékben már a korrigált adatokat tesszük közzé, de minden változtatást jelzünk az eredeti forráshoz képest. A Torna megyei Alsó járás összesítő ívének adataiban a továbbiakban már csak az eddigiekből következő változtatásokat hajtottuk végre: a keresztények összesen rovat végösszegét 7207-ről 7214-re, a népesség összesen rovat végösszegét 7263-ról 7270-re, a nőtlenek és özvegyek rovatának végössze-

³⁹ A férfiak és az össznépesség adatainak ellenőrzésére és korrekciójára lásd még Faragó 2003b. 142.

szegét pedig 2228-ról 2234-re módosítottuk (a módosításokat a Függelékben kurzív szedéssel jelöltük).⁴⁰

4. A feldolgozás szempontjai

A jelen dolgozat keretében a népszámlálás abaúj-tornai eredményeinek forráskritikai észrevételeit és forrásközlési elveit próbáltuk meg felvázolni, mindazokkal a buktatókkal, melyeket az eredeti források tartogatnak a kutatók számára. A részletes, településszintű elemzést, több kiegészítő forrás bevonásával a tanulmány második részében tesszük közzé. A forráscsoport kiegészítő források nélkül is elvégezhető feldolgozására a 4. táblázat rovatai szolgáltatnak lehetséges szempontokat.⁴¹

A tényleges népesség megállapítása a távollévők honos népességből való levonásával és a jelenlévő idegeneknek a hozzáadásával valósítható meg. Ezt a műveletet a nők esetében nem kell elvégeznünk, mert a távollévő nőket az utasítás alapján csak ott kellett összeírni, ahol tartózkodtak (ha belföldiek voltak, akkor a női népesség főrovatába kerültek, ha nem magyarországi illetőségűek voltak, akkor az idegenek rovatába), így az összeírás helyétől távollévő nők száma ismeretlen, de őket nem is számították bele a honos népességbe. A jelenlévő idegenek közül csak az osztrák örökös tartományokból és külföldről jelenlévőket részletezték nemek szerint, a belföldi idegenek közül csak a férfiak vannak szám szerint kimutatva (a jelenlévő idegen nők pedig már a nők főrovatában szerepelnek), így a jelenlévő idegeneknek a hozzáadásával és a távollévők levonásával a tényleges népességet kapjuk.⁴² Szembeötlő, hogy a Szikszói és a Tornai járásban a távollévők aránya lényegesen magasabb, mint a Kassai, Füzéri vagy a Csereháti járásban. Ez alól kivételt néhány Kassa környéki település, néhány mezőváros és a zempléni határszél településeinek egy része képez, melyeket később Zemplén megyéhez csatoltak. A 275 településből 61 településnél érte el, illetve haladta meg a 2%-ot a távollévők aránya. Ebből a Kassai járásból 1, a Csereháti járásból 2, a Füzéri járásból pedig 3 település szerepel. A Szikszói járás a települések mintegy felét (30), a Tornai járás pedig súlyához képest felülreprezentálva, a települések 2/5-ét foglalta magában (25). A nyári összeírási időpontban a mezőgazdasági idénymunkások aránya az al-

⁴⁰ A kassai népszámlálási kerület egyébként is a „problémás” kerületek közé tartozott, melyekhez a helytartótanács 1788. január 22-én leiratot intézett a jelentős eltérések kivizsgálására. A kassai kerületben a következő „hiányok” mutatkoztak: polgárok és kézművesek: 249; parasztok: 348; zsellér és házatlan zsellér: 6. Ezek a „hiányok” feltehetően az előző évi vármegyei revízió összesítéseiből képest mutatkoztak, s ezek kinyomozására szólított fel a helytartótanács. (Lásd Thirring 1938. 191.)

⁴¹ Lásd a 4. Összefoglaló tábla – *Abaúj és Torna megye népességének demográfiai jellemzői (1787) c. táblázatos részt.*

⁴² Lásd Thirring kéziratosa feljegyzését (KSH Kézirattár, V B 995/1.).

földi határszél és tornai „közvetítő zóna” térségéből jelentősen felülmúlhatta az északabbra fekvő települések munkamigrációját.

A házak és háztartások száma, az egy házra jutó jelenlévő népesség, az egy házra jutó háztartások száma, valamint a háztartások átlagos nagysága a háztartásszerkezeti összehasonlító elemzés alapmutatói. A települések több mint 40%-ában az 1 házra jutó háztartások száma 1 és 1,2 között volt (116 település, Szepsi és Szikszó mezővárosokkal), ez az arány változatlan maradt az 1,2 és 1,4 közötti háztartásszám csoportjában is (116 település, Enyicke, Gönc, Forró, Torna mezővárosokkal). Lényegesen kisebb, mintegy 10%-os volt az aránya azon településeknek, ahol az egy házra jutó háztartások átlagos száma 1,4 és 1,6 között volt, az 1,6 feletti átlagot pedig éppen egy tucatnyi település haladta meg (köztük Kassával, illetve Mecenzéffel és Felsőmecenzéffel), de érdekes módon nem Kassán volt ez az átlag a legmagasabb (1,65), hanem Alsókázmárkon (2,04), melyet a két Mecenzéf (1,93, illetve 1,95) követett.

Három nagyon fontos kérdéskör van még, amely a józsefi népszámlálással foglalkozó történeti demográfiai kutatások homlokterébe került az utóbbi évtizedekben: 1. a háztartások nagysága és az egy háztartásra jutó házas férfiak aránya;⁴³ 2. a sarjadék aránya és a nőtlen férfiak kormegoszlásának kérdése, valamint 3. a vándorlás és a migráció problematikája. Az Összehasonlító táblában az 1. és a 2. helyen említett területek vizsgálatával kapcsolatos mutatókat adjuk közre községsoros kimutatásban.⁴⁴

Az egy keresztény háztartásra jutó házas férfiak átlagos száma a települések több mint negyedénél (75) alacsonyabb 1-nél, azaz itt igen jelentős a csonkacsaládok aránya. A legkisebb átlagot Kassánál találjuk (0,79), itt nemcsak az özvegyek vezette nukleáris háztartások száma lehetett lényegesen magasabb a járási átlagoknál, de a nem családháztartás típusú együttélési formáké is. A mezővárosok többségében (7) is alacsonyabb az átlag 1-nél, de csak Szikszón volt kirívóan alacsony (0,89). Figyelemreméltó, hogy a 75 település több mint fele (39) a Szikszói járásból került ki. További vizsgálatot érdemel, hogy ez összefüggésben lehet-e a távollevők fentebb említett viszonylag magas arányával. Az 1,0 és az 1,1 közé esik a települések közel egyharmada (87), melyekből a Kassai (19), a Füzéri (24) és a Csereháti (22) járasok települései nagyjából vármegyei súlyuknak megfelelően részesednek, míg a Szikszói (12) és a két Torna megyei (10) járás alulreprezentált. Az átlag 1,1 és 1,2 közötti tartománya már mindenképpen az összetettebb családháztartások kiemelt jelentőségére utal a család- és háztartásciklusok folyamán.⁴⁵ Az itt található települések száma (77) megközelíti az egyesített két vármegye községeinek a 30%-át. A Füzéri és

⁴³ Dányi 1977., Faragó 1977., Tamásy 1963.

⁴⁴ A vándorlás és a vándormozgalmak elemzésével Faragó Tamás foglalkozott az utóbbi években legmélyrehatóbban (lásd pl. Faragó 1997a., 1997b., 1998.).

⁴⁵ A család- és háztartásciklusokra lásd Heilig 2000., 2003.; Pozsgai 2000., 2001a., 2001b.

a Csereháti járásek hasonló arányban képviseltetik magukat (23, illetve 19 település), mint az előbbi csoportban, a Kassai járás némileg alulreprezentáltak mondható (14), a Szikszói járást pedig csak mindössze 3 falu és Forró mezőváros képviseli.

3. *Abauj-Torna megyei települések, ahol az egy háztartásra jutó házas férfiak aránya a legmagasabb volt ($N \geq 1,25$)*

Fsz.	J.	Település	Ház	Ker. hts.	Össz. Nép.	Jel. Nép.	Ház / Nép.	Ház / Hts.	Hts. Átl.	Hs. ffi.	Hts. / Hs. ffi.
2	k	Miszlóka	79	87	639	645	8,16	1,10	7,41	139	1,60
3	k	Baska	22	28	201	201	9,14	1,27	7,18	37	1,32
7	k	Kassahámor	71	89	544	548	7,72	1,25	6,16	113	1,27
14	k	Hatkócz	32	37	255	254	7,94	1,16	6,86	53	1,43
35	k	Csontosfalva	26	32	207	208	8,00	1,23	6,50	42	1,31
39	k	Kápolna-Bölyse	20	19	130	129	6,45	1,00	6,45	24	1,26
68	f	Bátyok	43	46	340	345	8,02	1,07	7,50	72	1,57
69	f	Zsir	18	22	128	130	7,22	1,22	5,91	28	1,27
109	f	Füzérkajata	35	37	268	266	7,60	1,09	7,00	56	1,51
133	cs	Fáj	37	40	268	270	7,30	1,11	6,59	50	1,25
141	cs	Tengerfalva	20	27	141	140	7,00	1,35	5,19	34	1,26
146	cs	Gagyapáti	30	30	222	221	7,37	1,03	7,13	39	1,30
156	cs	Gagyvendégi	24	27	167	164	6,83	1,13	6,07	35	1,30
161	cs	Perecse	28	33	248	248	8,86	1,18	7,52	49	1,48
162	cs	Kány	52	63	430	435	8,37	1,23	6,80	84	1,33
245	Tf	Derenk	40	41	261	260	6,50	1,03	6,34	55	1,34
256	Ta	Becskeháza	25	26	201	198	7,92	1,04	7,62	39	1,50
257	Ta	Tornabarakony	26	27	164	163	6,27	1,04	6,04	34	1,26
266	Ta	Tornakápolna	11	12	78	82	7,45	1,09	6,83	22	1,83
268	Ta	Szadvárborsa	46	53	339	344	7,48	1,15	6,49	79	1,49
270	Ta	Szinpetri	49	58	365	365	7,45	1,18	6,29	78	1,34

Rövidítések: Fsz.: eredeti folyó számok; J.: Járás: cs: Csereháti, f: Füzéri, k: Kassai, Ta: Torna megye Alsó, Tf: Torna megye Felső; Ház: házak száma; Ker. hts.: keresztény háztartás (*Familia*); Össz. Nép.: összes népesség; Jel. Nép.: tényleges népesség; Ház / Nép.: 1 házra jutó népesség; Ház / Hts.: 1 házra jutó háztartások száma; Hts. Átl.: háztartások átlagos nagysága; Hs. ffi.: házas férfiak száma; Hts. / Hs. ffi.: 1 háztartásra jutó házas férfi.

A két Tornai járás (9 és 8) együttesen 17 településsel jelentősen felülreprezentáltak ebben a csoportban vármegyei súlyához képest, településeinek több mint 40%-a kerül ide. Az egy házas férfit 20–25%-kal meghaladó átlagok (1,2–1,25) már csak 15 településre jellemzőek: a Szikszói járás egyáltalán nincs képviselve, a Kassai járás 1, a Csereháti 4, a Füzéri és a Tornai járásek pedig 5–5 településsel részesednek ebből a tartományból. A Torna megyei települések magas átlagát az 1,25 feletti átlagok vizsgálata is megerősíti (lásd a 3. táblázatot), ahol azonos súllyal szerepel a nagyobb településszámú Kassai és Csereháti járással, melyek az előző csoportban el is maradtak a Torna megyei települé-

sektől. Ez azt mutatja, hogy ez a régió az egyesített vármegyén belül tradicionálisan a legerősebb nagy- és törzscsaládos terület volt.⁴⁶ A vármegye abaúji része sem tekinthető azonban homogénnek, hisz az abaúji 233 településből 85-nél 1,1-et meghaladta az egy háztartásra eső házas férfiak átlagos száma (36%). Ha pedig a Szikszói járást leválasztjuk, mely szemmel láthatóan jelentősen eltér a másik három abaúji járástól e tekintetben, akkor a maradék három járás 178 településéből 81 (46%) esik az 1,1-es átlag fölé, amely mindenképpen jelentősnek mondható, s megerősíti, hogy a vármegyét nem lehet háztartásszerkezeti szempontból egyoldalúan sem nukleáris családosnak, sem összetett családosnak tételezni. A kérdés a községsoros adatok alapján nem tisztázható megnyugtatóan, s további, kiegészítő forrásokon nyugvó részletkutatásokat igényel.

A sarjadék és a háztartáson belüli gyermekszám kérdésével a dolgozat második részében foglalkozunk részletesebben.⁴⁷ Az Összefoglaló táblában kísérletet tettünk újabb mutatók bevonására a vizsgálatba. Fontos, hogy a sarjadék összes népességhez viszonyított aránya mellett – mely jelentősen torzít, hisz a nemesek és a papok gyermekei nem szerepelnek a „*Nevedékenyek*” két korcsoportjában – a „kibocsátó” társadalmi csoportokhoz (polgárok, parasztok, zsellérek) való viszonyt is meghatározzuk, mely a további, a gyermekszámra irányuló vizsgálatok alapját jelentheti. Az „*egyéb állami szükségletre alkalmas*” rovatban foglaltak bevonása az elemzésbe feltehetően a települések (falvak) nagyobb részében jelentősen nem módosítja azt a tényt, hogy itt elsősorban szintén a polgárok, parasztok és zsellérek 18 éven felüli nőtlen fiait vették számba, s a kézművesinasok, legények és a nőtlen napszámosok száma a falusias területeken nem torzítja érdemben a „*Sarjadék II. + Egyéb állami szükségletre alkalmasak*” egyesített mutató tartalmát, mely a városiasabb, iparosodottabb térségekben a háztartások férfi munkaerőalapjának körülhatárolásához szolgálhat kiindulópontul. Egy további probléma a „*Polgárok és parasztok örökösinek*” kérdése. Többek csak a nőtlen örökös lehetőségét fogadták el, de ennek részben ellentmond az utasítás, mely a vöket is a lehetséges örökösök közé számítja (nyilván fiú utód hiányában),⁴⁸ valamint az a tény, hogy a keresztény házások és a nőtlenek számának meg kell egyeznie a honos férfi népesség számával. Ebben az esetben azonban a polgárok és parasztok *házas*, de *nem háztartásfő* fiainak besorolása a központi utasítások szerint csak az *örökösök* rovatba lehetséges. Valószínűnek látszik, hogy a népszámlálási gyakorlat szerint a több házas örököst is ide sorolták be az utasítás ellenére, mely 1 főben maximalta az örökösök számát.⁴⁹ Az 52 település közül, melyben az 1-et meghaladja

⁴⁶ Ezt megerősítik a 19. századi, nominális lajstromokon alapuló vizsgálatok: Pozsgai 2000., Heilig 2000.

⁴⁷ A sarjadékra lásd behatóbban Dányi 1985.

⁴⁸ Thirring 1938. 156.

⁴⁹ Őri Péter Bars megyéből ugyanakkor olyan helytartótanácsi utasítást idéz, amely az összeírók belátására bízta, hogy melyik rovatba sorolták be a „fölső örökösöket”. Lásd Őri

az örökösök átlagos száma, 19 esik kis Torna megyére, mely összecseng az egy háztartásra jutó házas férfiak előbbiekben taglalt magas arányával. Az „örökösök” mutatójának 1,0 alatti értéke az özvegyasszonyok arányára is alkalmazható, mert ha özvegyasszony állt a háztartás élén, akkor őt nem a polgárok vagy a parasztok között mutatták ki, hanem az „*asszonyi nép*” összesítő rovatába sorolták. A fiú utódok katonai szempontú részletezése nyilván maga után vonta a lakosság településenként változó ellenállását, s a fiú utódok részleges eltítkolását a népszámlálás folyamán. Ennek az aránynak a pontosabb behatárolása többnyire már csak nominális vizsgálatokkal és mikrotörténeti módszerekkel valósítható meg. A *sarjadék belső arányának* vizsgálata (a 0–12 és a 13–17 évesek között) azonban támpontokat nyújthat ebben a kérdésben is.⁵⁰ Ez azonban már átvezet az adatok részletes társadalomtörténeti és történeti demográfiai elemzéséhez, melyet a tanulmány második részében teszünk közzé.

2002. 62. Az örökösök problematikájára lásd még uo. 59–60., illetve Őri 2003. 109–110. A magyarországi örökösödési rendszerre lásd még Heilig és Pozsgai idézett munkáit.

⁵⁰ A korviszonyok problematikájára lásd Móricz 1961–1962.

4. ÖSSZEFOGLALÓ TÁBLA
ABAÚJ ÉS TORNA MEGYE NÉPESSÉGÉNEK
DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI (1787)

Összefoglaló tábla

Folyó szám	Járás	Település	Honos népesség	Távollevő népesség	Távollevők aránya (%)	Jelenlevő idegenek	Idegenek aránya (%)	Jelenlevő /tényleges/ népesség	Honos kereszteni fífi	Jelenlevő kereszteni fífi/ő aránya	Házak száma	Kereszteni háztartások száma	Zsidó háztartások száma
1	k	KASSA	7905	137	1,73	476	6,13	8244	3423	0,83	981	1619	0
2	k	Miszlóka	639	1	0,16	7	1,10	645	311	0,96	79	87	0
3	k	Baska	201	0	–	0	–	201	99	0,97	22	28	0
4	k	Alsótökés	345	0	–	2	0,58	347	167	0,95	47	57	0
5	k	Felsőtökés	405	2	0,49	0	–	403	213	1,10	52	66	0
6	k	Kassabéla	707	2	0,28	3	0,43	708	338	0,92	93	122	0
7	k	Kassahámor	544	1	0,18	5	0,92	548	272	1,01	71	89	0
8	k	Apátka	506	5	0,99	2	0,40	503	259	1,04	62	111	0
9	k	Aranyida	602	4	0,66	0	–	598	321	1,13	67	110	0
10	k	Hilyó	580	3	0,52	1	0,17	578	288	0,98	82	98	0
11	k	Idabukócz	374	1	0,27	4	1,07	377	181	0,95	57	65	0
12	k	Kisida	347	1	0,29	2	0,58	348	160	0,86	58	64	0
13	k	Semse	495	0	–	0	–	495	233	0,89	65	81	0
14	k	Hatkócz	255	1	0,39	0	–	254	128	1,00	32	37	0
15	k	Jászóújfalu	686	2	0,29	4	0,58	688	344	1,01	96	122	0
16	k	Pány	612	4	0,65	1	0,16	609	307	1,00	89	108	0
17	k	Makrancz	702	2	0,28	0	–	700	365	1,08	83	131	0
18	k	Nagybodoló	401	2	0,50	1	0,25	400	184	0,96	52	76	5
19	k	Csécs	960	5	0,52	9	0,94	964	474	0,98	126	172	0
20	k	Szeszta	643	2	0,31	2	0,31	643	320	0,99	95	109	0
21	k	Komarócz	419	1	0,24	0	–	418	211	1,01	61	69	0
22	k	Nagyida	1807	6	0,33	17	0,94	1818	868	0,98	248	327	7
23	k	Bocsárd	227	1	0,44	2	0,88	228	114	1,06	35	38	1
24	k	Abatújszakaly	493	7	1,42	0	–	486	244	1,00	78	100	2
25	k	Enyiczke	736	4	0,54	6	0,82	738	367	1,04	109	133	2
26	k	Buzinka	482	2	0,41	4	0,83	484	214	0,85	66	89	2
27	k	Sacza	546	7	1,28	7	1,30	546	262	0,92	78	98	0
28	k	Pólyi	680	4	0,59	3	0,44	679	344	1,03	101	131	1
29	k	Bárcza	875	5	0,57	18	2,07	888	412	0,95	123	150	3
30	k	Zsebes	272	0	–	3	1,10	275	136	1,02	34	44	0
31	k	Búzafalva	210	1	0,48	0	–	209	99	1,00	32	39	2
32	k	Bernátfalva	251	0	–	4	1,59	255	110	0,88	38	43	2
33	k	Koksóbaksa	166	0	–	1	0,60	167	85	1,06	24	31	0
34	k	Kassamindszent	262	2	0,76	1	0,38	261	125	1,01	37	44	2
35	k	Csontosfalva	207	1	0,48	2	0,97	208	96	0,87	26	32	0
36	k	Hernádgece	340	4	1,18	2	0,60	338	175	1,09	52	56	1
37	k	Hernádcsány	756	3	0,40	3	0,40	756	365	1,06	109	126	8
38	k	Hernádgönyü	263	1	0,38	1	0,38	263	120	0,93	37	41	2
39	k	Kápolna-Bőlze	130	1	0,77	0	–	129	65	1,03	20	19	1
40	k	Sziget-Bőlze	152	2	1,32	1	0,67	151	82	1,31	26	28	2
41	k	Sándor-Bőlze	137	1	0,73	1	0,74	137	71	1,08	19	25	0
42	k	Abatújszina	1163	7	0,60	12	1,04	1168	528	0,94	158	203	16
43	k	Kenyhecz	559	12	2,15	5	0,91	552	272	1,07	76	99	8
44	k	Miglécznémeti	413	0	–	2	0,48	415	187	1,04	59	76	8
45	k	Tornyosnémeti	693	5	0,72	4	0,58	692	326	0,98	97	120	6
46	k	Hidasnémeti	291	4	1,37	5	1,74	292	148	1,10	40	49	1
47	k	Hernádszurdok	308	3	0,97	1	0,33	306	152	1,06	48	61	2
48	k	Perény	711	4	0,56	3	0,42	710	372	1,13	110	131	2
49	k	Hím	452	2	0,44	0	–	450	225	1,12	66	75	5
50	k	Felsőláncz	397	1	0,25	1	0,25	397	206	1,13	62	78	2
51	k	Alsóláncz	186	0	–	0	–	186	86	0,89	25	32	1
52	f	Kassaujfalva	477	3	0,63	11	2,32	485	227	0,94	64	87	0

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 101

Abauj és Torna megye népességének demográfiai jellemzői (1787)

Háztartások összesen	I házra jutó jelenlévő népesség	I házra jutó háziatársók száma	Háztartások átlagos nagysága	Keresztény házas ffi száma	Keresztény házas ffi aránya	I keresztény háztartásra jutó házas ffi	Zsidó házas ffi száma	I zsidó háztartásra jutó házas ffi	Sarjadék I.: sarjadék / honos keresztény ffi	Sarjadék II.: sarjadék polgárok, parasztszok, zsellérek	Sarjadék II. + Egyéb állami szükségletre alkalmazások	Örökösök	Örökösök (max.: I)	Sarjadék II. + Egyéb állami szüks. alk. + örökösök	Sarjadék belső aránya	Folyó szám
1619	8,40	1,65	5,09	1283	0,37	0,79	0	-	0,30	0,69	0,87	0,70	0,70	1,57	0,33	1
87	8,16	1,10	7,41	139	0,45	1,60	0	-	0,38	0,92	1,02	0,96	0,96	1,98	0,27	2
28	9,14	1,27	7,18	37	0,37	1,32	0	-	0,41	1,14	1,28	1,00	1,00	2,28	0,32	3
57	7,38	1,21	6,09	65	0,39	1,14	0	-	0,39	0,97	1,06	1,00	1,00	2,06	0,38	4
66	7,75	1,27	6,11	67	0,31	1,02	0	-	0,44	1,34	1,57	0,97	0,97	2,54	0,40	5
122	7,61	1,31	5,80	145	0,43	1,19	0	-	0,38	0,94	1,09	0,87	0,87	1,96	0,31	6
89	7,72	1,25	6,16	113	0,42	1,27	0	-	0,41	1,01	1,18	0,97	0,97	2,15	0,21	7
111	8,11	1,79	4,53	105	0,41	0,95	0	-	0,45	0,98	1,10	1,00	1,00	2,10	0,13	8
110	8,93	1,64	5,44	124	0,39	1,13	0	-	0,45	1,16	1,29	0,97	0,97	2,26	0,21	9
98	7,05	1,20	5,90	115	0,40	1,17	0	-	0,42	1,08	1,16	1,03	1,00	2,16	0,21	10
65	6,61	1,14	5,80	75	0,41	1,15	0	-	0,46	1,22	1,32	1,21	1,00	2,32	0,17	11
64	6,00	1,10	5,44	59	0,37	0,92	0	-	0,37	0,97	1,31	1,00	1,00	2,31	0,37	12
81	7,62	1,25	6,11	93	0,40	1,15	0	-	0,41	1,09	1,27	1,13	1,00	2,27	0,25	13
37	7,94	1,16	6,86	53	0,41	1,43	0	-	0,49	1,54	1,66	1,19	1,00	2,66	0,37	14
122	7,17	1,27	5,64	133	0,39	1,09	0	-	0,34	0,95	1,20	0,97	0,97	2,18	0,23	15
108	6,84	1,21	5,64	121	0,39	1,12	0	-	0,39	1,08	1,34	0,95	0,95	2,29	0,37	16
131	8,43	1,58	5,34	137	0,38	1,05	0	-	0,38	1,14	1,40	0,95	0,95	2,35	0,33	17
81	7,69	1,56	4,94	72	0,39	0,95	5	1,00	0,46	1,16	1,36	1,00	1,00	2,36	0,23	18
172	7,65	1,37	5,60	181	0,38	1,05	0	-	0,37	0,99	1,22	1,05	1,00	2,22	0,28	19
109	6,77	1,15	5,90	120	0,38	1,10	0	-	0,38	1,03	1,36	0,93	0,93	2,29	0,32	20
69	6,85	1,13	6,06	86	0,41	1,25	0	-	0,40	1,00	1,15	1,00	1,00	2,15	0,29	21
334	7,33	1,35	5,44	354	0,41	1,08	8	1,14	0,41	0,98	1,14	0,98	0,98	2,13	0,27	22
39	6,51	1,11	5,85	40	0,35	1,05	1	1,00	0,42	1,30	1,62	1,13	1,00	2,62	0,17	23
102	6,23	1,31	4,76	94	0,39	0,94	2	1,00	0,41	1,12	1,32	1,05	1,00	2,32	0,31	24
135	6,77	1,24	5,47	134	0,37	1,01	2	1,00	0,43	1,16	1,42	0,97	0,97	2,39	0,28	25
91	7,33	1,38	5,32	93	0,43	1,04	4	2,00	0,41	0,96	1,16	1,11	1,00	2,16	0,29	26
98	7,00	1,26	5,57	94	0,36	0,96	0	-	0,42	1,08	1,34	0,87	0,87	2,21	0,34	27
132	6,72	1,31	5,14	139	0,40	1,06	1	1,00	0,40	0,96	1,14	0,96	0,96	2,11	0,40	28
153	7,22	1,24	5,80	166	0,40	1,11	2	0,67	0,44	1,12	1,28	0,94	0,94	2,22	0,28	29
44	8,09	1,29	6,25	45	0,33	1,02	0	-	0,40	1,15	1,46	0,87	0,87	2,33	0,17	30
41	6,53	1,28	5,10	38	0,38	0,97	2	1,00	0,36	0,90	1,15	0,92	0,92	2,07	0,24	31
45	6,71	1,18	5,67	46	0,42	1,07	2	1,00	0,43	1,02	1,15	1,00	1,00	2,15	0,15	32
31	6,96	1,29	5,39	31	0,36	1,00	0	-	0,48	1,64	1,76	0,91	0,91	2,67	0,24	33
46	7,05	1,24	5,67	50	0,40	1,14	2	1,00	0,43	1,15	1,32	0,90	0,90	2,22	0,38	34
32	8,00	1,23	6,50	42	0,44	1,31	0	-	0,33	0,78	1,00	0,74	0,74	1,74	0,28	35
57	6,50	1,10	5,93	62	0,35	1,11	1	1,00	0,43	1,19	1,48	1,15	1,00	2,48	0,47	36
134	6,94	1,23	5,64	142	0,39	1,13	8	1,00	0,39	1,01	1,25	0,88	0,88	2,12	0,22	37
43	7,11	1,16	6,12	47	0,39	1,15	2	1,00	0,39	1,21	1,49	1,06	1,00	2,49	0,42	38
20	6,45	1,00	6,45	24	0,37	1,26	1	1,00	0,46	1,43	1,57	1,00	1,00	2,57	0,30	39
30	5,81	1,15	5,03	26	0,32	0,93	2	1,00	0,43	1,09	1,19	0,67	0,67	1,85	0,25	40
25	7,21	1,32	5,48	28	0,39	1,12	0	-	0,35	1,00	1,40	0,86	0,86	2,26	0,19	41
219	7,39	1,39	5,33	203	0,38	1,00	15	0,94	0,41	1,01	1,21	0,96	0,96	2,16	0,29	42
107	7,26	1,41	5,16	100	0,37	1,01	7	0,88	0,40	1,03	1,33	0,94	0,94	2,27	0,38	43
84	7,03	1,42	4,94	75	0,40	0,99	8	1,00	0,44	1,19	1,34	1,00	1,00	2,34	0,28	44
126	7,13	1,30	5,49	125	0,38	1,04	6	1,00	0,40	0,99	1,23	0,83	0,83	2,06	0,27	45
50	7,30	1,25	5,84	53	0,36	1,08	1	1,00	0,46	1,36	1,66	1,17	1,00	2,66	0,28	46
63	6,38	1,31	4,86	58	0,38	0,95	3	1,50	0,38	0,97	1,20	0,86	0,86	2,06	0,21	47
133	6,45	1,21	5,34	141	0,38	1,08	2	1,00	0,44	1,19	1,39	1,00	1,00	2,39	0,28	48
80	6,82	1,21	5,63	82	0,36	1,09	5	1,00	0,43	1,20	1,49	0,83	0,83	2,33	0,33	49
80	6,40	1,29	4,96	74	0,36	0,95	2	1,00	0,41	1,20	1,43	1,00	1,00	2,43	0,38	50
33	7,44	1,32	5,64	34	0,40	1,06	1	1,00	0,38	1,00	1,24	0,86	0,86	2,10	0,43	51
87	7,58	1,36	5,57	95	0,42	1,09	0	-	0,44	1,09	1,15	0,88	0,88	2,03	0,22	52

Összefoglaló tábla

Folyó szám	Járás	Település	Honos népesség	Távollevő népesség	Távollevők aránya (%)	Jelenlevő idegenek	Idegenek aránya (%)	Jelenlevő /tényleges/ népesség	Honos kereszteni fű	Jelenlevő kereszteni fű/nő aránya	Házak száma	Kereszteni háztartá- sok száma	Zsidó háztartások száma
53	f	Szilvásapáti	183	0	-	0	-	183	78	0,74	25	44	0
54	f	Széplakapáti	206	3	1,46	5	2,46	208	106	1,08	26	38	0
55	f	Abaszéplak	640	4	0,63	2	0,31	638	332	1,07	86	109	0
56	f	Izdoba	201	0	-	4	1,99	205	102	1,07	28	36	0
57	f	Rás	187	0	-	0	-	187	102	1,20	27	32	0
58	f	Benyék	190	1	0,53	1	0,53	190	90	0,97	30	30	1
59	f	Tarczavajkócz	318	1	0,31	1	0,32	318	149	0,99	48	55	4
60	f	Királynépe	421	4	0,95	9	2,16	426	218	1,15	51	69	1
61	f	Abaujharaszi	315	1	0,32	3	0,96	317	156	1,06	47	55	2
62	f	Rozgony	702	2	0,28	11	1,57	711	343	1,07	88	130	6
63	f	Felsőolcsvár	272	0	-	5	1,84	277	136	1,04	38	55	0
64	f	Alsóolcsvár	334	2	0,60	5	1,51	337	141	0,78	34	53	3
65	f	Györgyi	186	0	-	2	1,08	188	90	1,05	24	31	2
66	f	Füzérmádaska	200	1	0,50	0	-	199	95	0,93	26	36	1
67	f	Ósvacsákány	388	2	0,52	1	0,26	387	196	1,03	56	69	1
68	f	Bátyok	340	0	-	5	1,47	345	164	0,96	43	46	0
69	f	Zsir	128	0	-	2	1,56	130	65	1,06	18	22	0
70	f	Ránk	368	6	1,63	2	0,55	364	188	1,02	52	66	0
71	f	Felsőkemence	373	6	1,61	1	0,27	368	171	0,90	43	57	4
72	f	Alsókemence	416	3	0,72	3	0,73	416	223	1,19	60	72	1
73	f	Kelecsenyborda	193	5	2,59	4	2,13	192	101	1,09	25	36	0
74	f	Petőszíne	538	3	0,56	5	0,93	540	277	1,13	73	99	2
75	f	Magyarböd	458	3	0,66	3	0,66	458	243	1,16	66	74	1
76	f	Györke	575	5	0,87	6	1,05	576	300	1,13	77	94	2
77	f	Regeteruszka	410	2	0,49	5	1,23	413	220	1,17	56	70	0
78	f	Kisszaláncz	116	1	0,86	0	-	115	61	1,09	16	17	0
79	f	Szalánczújváros	265	2	0,75	5	1,90	268	142	1,18	39	44	0
80	f	Kalsa	200	5	2,50	3	1,54	198	105	1,08	30	37	0
81	f	Újszállás	323	4	1,24	0	-	319	159	0,95	48	61	0
82	f	Nagyszalancz	389	1	0,26	3	0,77	391	202	1,09	58	68	0
83	f	Abaujrákos	169	0	-	0	-	169	89	1,11	29	32	0
84	f	Garbóc	150	0	-	0	-	150	75	1,00	23	26	0
85	f	Bogdány	199	0	-	0	-	199	96	1,13	33	35	3
86	f	Balogd	296	1	0,34	2	0,68	297	160	1,18	35	54	0
87	f	Alsócsáj	235	0	-	0	-	235	110	1,07	31	42	3
88	f	Felsőcsáj	213	0	-	1	0,47	214	99	0,91	35	42	1
89	f	Ósva	454	2	0,44	1	0,22	453	226	0,99	57	82	0
90	f	Beszter	306	0	-	1	0,33	307	154	1,02	44	50	0
91	f	Lengyelfalva	451	5	1,11	2	0,45	448	236	1,13	55	76	1
92	f	Felsőhutka	241	0	-	1	0,41	242	126	1,10	37	43	0
93	f	Alsóhutka	283	0	-	0	-	283	151	1,14	39	44	0
94	f	Felsőmislye	596	0	-	0	-	596	298	1,00	59	109	0
95	f	Alsómislye	704	2	0,28	2	0,28	704	356	1,02	71	136	0
96	f	Eszkáros	487	0	-	0	-	487	221	0,94	67	87	4
97	f	Hernádsadány	519	6	1,16	1	0,19	514	237	0,92	75	93	5
98	f	Abaujnádasd	889	7	0,79	5	0,57	887	430	1,00	125	155	5
99	f	Felsőkéked	279	1	0,36	0	-	278	130	1,01	40	43	3
100	f	Alsókéked	297	3	1,01	0	-	294	151	1,08	36	47	2
101	f	Pányok	261	0	-	0	-	261	129	1,01	43	46	1
102	f	Abaujvár	651	3	0,46	1	0,15	649	290	1,07	101	96	19
103	f	Zsujta	463	7	1,51	0	-	456	206	1,03	61	84	13
104	f	Telkibánya	702	4	0,57	1	0,14	699	359	1,05	119	131	1
105	f	Nyíri	564	5	0,89	5	0,89	564	289	1,12	72	102	4

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 103

Abauj és Torna megye népességének demográfiai jellemzői (1787)

Háztartások összesen	I házra jutó jelenlévő népesség	I házra jutó háztartások száma	Háztartások átlagos nagysága	Keresztény házas fii száma	Keresztény házas fii aránya	I keresztény háztartásra jutó házas fii	Zsidó házas fii száma	I zsidó háztartásra jutó házas fii	Sarjadék I.: sarjadék / honos keresztény fii	Sarjadék II.: sarjadék polgárok, parasztok, zsellérek	Sarjadék II. + Egyéb állami szükségletre alkalmazások	Örökösök	Örökösök (max.: I)	Sarjadék II. + Egyéb állami szüks. alk. + örökösök	Sarjadék belső aránya	Folyó szám
44	7,32	1,76	4,16	38	0,49	0,86	0	-	0,37	0,69	0,79	1,00	1,00	1,79	0,38	53
38	8,00	1,46	5,47	36	0,34	0,95	0	-	0,55	1,71	1,85	-	-	1,85	0,38	54
109	7,42	1,27	5,85	120	0,36	1,10	0	-	0,47	1,37	1,51	1,00	1,00	2,51	0,41	55
36	7,32	1,29	5,69	40	0,39	1,11	0	-	0,41	1,11	1,32	1,00	1,00	2,32	0,17	56
32	6,93	1,19	5,84	37	0,36	1,16	0	-	0,46	1,27	1,32	1,00	1,00	2,32	0,18	57
31	6,33	1,03	6,13	33	0,37	1,10	1	1,00	0,44	1,25	1,47	0,83	0,83	2,30	0,29	58
59	6,63	1,23	5,39	65	0,44	1,18	4	1,00	0,41	1,07	1,21	0,91	0,91	2,12	0,20	59
70	8,35	1,37	6,09	78	0,36	1,13	2	2,00	0,48	1,33	1,49	0,81	0,81	2,30	0,14	60
57	6,74	1,21	5,56	59	0,38	1,07	2	1,00	0,40	1,05	1,20	0,89	0,89	2,10	0,27	61
136	8,08	1,55	5,23	125	0,36	0,96	7	1,17	0,44	1,14	1,33	1,04	1,00	2,33	0,19	62
55	7,29	1,45	5,04	57	0,42	1,04	0	-	0,39	0,98	1,17	0,94	0,94	2,11	0,29	63
56	9,91	1,65	6,02	59	0,42	1,11	3	1,00	0,41	1,12	1,29	0,89	0,89	2,18	0,23	64
33	7,83	1,38	5,70	34	0,38	1,10	2	1,00	0,46	1,17	1,43	1,00	1,00	2,43	0,17	65
37	7,65	1,42	5,38	40	0,42	1,11	1	1,00	0,44	1,11	1,24	1,00	1,00	2,24	0,17	66
70	6,91	1,25	5,53	86	0,44	1,25	1	1,00	0,41	1,03	1,17	0,96	0,96	2,13	0,31	67
46	8,02	1,07	7,50	72	0,44	1,57	0	-	0,37	0,88	1,01	0,96	0,96	1,98	0,28	68
22	7,22	1,22	5,91	28	0,43	1,27	0	-	0,35	0,82	0,93	0,92	0,92	1,85	0,21	69
66	7,00	1,27	5,52	75	0,40	1,14	0	-	0,43	1,18	1,41	0,92	0,92	2,33	0,21	70
61	8,56	1,42	6,03	67	0,39	1,18	4	1,00	0,36	1,00	1,23	0,81	0,81	2,04	0,27	71
73	6,93	1,22	5,70	81	0,36	1,13	1	1,00	0,41	1,10	1,18	0,84	0,84	2,02	0,33	72
36	7,68	1,44	5,33	33	0,33	0,92	0	-	0,46	1,15	1,25	1,00	1,00	2,25	0,18	73
101	7,40	1,38	5,35	109	0,39	1,10	4	2,00	0,43	1,12	1,28	0,88	0,88	2,16	0,25	74
75	6,94	1,14	6,11	87	0,36	1,18	1	1,00	0,38	1,02	1,24	0,93	0,93	2,17	0,26	75
96	7,48	1,25	6,00	115	0,38	1,22	2	1,00	0,42	1,20	1,42	0,91	0,91	2,32	0,35	76
70	7,38	1,25	5,90	79	0,36	1,13	0	-	0,45	1,22	1,54	1,08	1,00	2,54	0,30	77
17	7,19	1,06	6,76	17	0,28	1,00	0	-	0,52	1,78	2,28	2,00	1,00	3,28	0,52	78
44	6,87	1,13	6,09	50	0,35	1,14	0	-	0,49	1,40	1,56	0,87	0,87	2,43	0,46	79
37	6,60	1,23	5,35	41	0,39	1,11	0	-	0,47	1,26	1,44	0,77	0,77	2,21	0,44	80
61	6,65	1,27	5,23	60	0,38	0,98	0	-	0,50	1,31	1,44	1,00	1,00	2,44	0,45	81
68	6,74	1,17	5,75	75	0,37	1,10	0	-	0,43	1,19	1,34	0,96	0,96	2,30	0,32	82
32	5,83	1,10	5,28	33	0,37	1,03	0	-	0,48	1,34	1,50	0,90	0,90	2,40	0,23	83
26	6,52	1,13	5,77	25	0,33	0,96	0	-	0,53	1,60	1,80	0,80	0,80	2,60	0,29	84
38	6,03	1,15	5,24	35	0,36	1,00	3	1,00	0,45	1,10	1,15	0,91	0,91	2,06	0,23	85
54	8,49	1,54	5,50	58	0,36	1,07	0	-	0,49	1,36	1,53	1,18	1,00	2,53	0,32	86
45	7,58	1,45	5,22	41	0,37	0,98	3	1,00	0,45	1,14	1,42	0,86	0,86	2,28	0,44	87
43	6,11	1,23	4,98	43	0,43	1,02	1	1,00	0,42	0,98	1,07	0,83	0,83	1,90	0,31	88
82	7,95	1,44	5,52	92	0,41	1,12	0	-	0,46	1,23	1,37	1,08	1,00	2,37	0,34	89
50	6,98	1,14	6,14	54	0,35	1,08	0	-	0,42	1,21	1,45	1,00	1,00	2,45	0,39	90
77	8,15	1,40	5,82	79	0,33	1,04	2	2,00	0,51	1,56	1,78	1,11	1,00	2,78	0,22	91
43	6,54	1,16	5,63	42	0,33	0,98	0	-	0,52	1,61	1,78	1,20	1,00	2,78	0,25	92
44	7,26	1,13	6,43	51	0,34	1,16	0	-	0,52	1,66	1,85	1,00	1,00	2,85	0,34	93
109	10,10	1,85	5,47	117	0,39	1,07	0	-	0,48	1,20	1,36	0,91	0,91	2,27	0,33	94
136	9,92	1,92	5,18	142	0,40	1,04	0	-	0,44	1,11	1,36	0,79	0,79	2,15	0,31	95
91	7,27	1,36	5,35	85	0,38	0,98	5	1,25	0,45	1,13	1,28	0,83	0,83	2,12	0,38	96
98	6,85	1,31	5,24	89	0,38	0,96	5	1,00	0,43	1,15	1,34	0,89	0,89	2,23	0,44	97
160	7,10	1,28	5,54	154	0,36	0,99	5	1,00	0,49	1,33	1,54	0,86	0,86	2,40	0,27	98
46	6,95	1,15	6,04	45	0,35	1,05	3	1,00	0,45	1,38	1,48	1,00	1,00	2,48	0,21	99
49	8,17	1,36	6,00	46	0,30	0,98	3	1,50	0,44	1,43	1,91	0,89	0,89	2,80	0,29	100
47	6,07	1,09	5,55	51	0,40	1,11	1	1,00	0,43	1,25	1,36	0,86	0,86	2,23	0,20	101
115	6,43	1,14	5,64	103	0,36	1,07	17	0,89	0,40	1,19	1,37	0,98	0,98	2,35	0,20	102
97	7,48	1,59	4,70	81	0,39	0,96	14	1,08	0,32	0,92	1,21	0,71	0,71	1,92	0,38	103
132	5,87	1,11	5,30	131	0,36	1,00	1	1,00	0,38	1,17	1,35	0,94	0,94	2,28	0,21	104
106	7,83	1,47	5,32	113	0,39	1,11	4	1,00	0,33	1,08	1,25	0,92	0,92	2,17	0,25	105

Összefoglaló tábla

Folyó szám	Járás	Település	Honos népesség	Távollevő népesség	Távollevők aránya (%)	Jelenlevő idegenek	Idegenek aránya (%)	Jelenlevő /tényleges/ népesség	Honos keresztyény fű	Jelenlevő keresztyény fű/nő aránya	Házak száma	Keresztyény háztartá- sok száma	Zsidó háztartások száma
106	f	Füzérkomlós	131	1	0,76	0	-	130	64	1,03	16	21	1
107	f	Füzér	507	2	0,39	2	0,40	507	255	1,01	68	86	0
108	f	Pusztafalu	335	5	1,49	3	0,91	333	171	1,03	43	49	0
109	f	Füzérkajata	268	3	1,12	1	0,38	266	134	1,03	35	37	1
110	f	Biste	288	6	2,08	9	3,19	291	148	1,12	34	52	1
111	f	Kiskázmér	173	3	1,73	1	0,59	171	83	0,96	27	28	1
112	f	Mátyásháza	76	1	1,32	2	2,67	77	37	1,23	13	13	1
113	f	Felsőregmecz	365	5	1,37	5	1,39	365	177	1,04	47	60	3
114	f	Alsóregmecz	351	7	1,99	15	4,36	359	166	1,05	53	58	4
115	f	Mikóháza	526	8	1,52	7	1,35	525	267	1,12	69	80	4
116	f	Vily	450	3	0,67	8	1,79	455	235	1,12	62	81	0
117	f	Füzérradvány	340	3	0,88	0	-	337	189	1,23	42	54	0
118	f	Kovácsvágás	666	4	0,60	3	0,45	665	321	0,96	104	128	2
119	f	Pálháza	364	3	0,82	1	0,28	362	205	1,28	54	65	0
120	f	Filkeháza	224	2	0,89	1	0,45	223	117	1,08	30	33	0
121	f	Kisbózsza	115	0	-	1	0,87	116	57	1,00	16	20	0
122	f	Nagybózsza	167	0	-	0	-	167	85	1,09	28	31	1
123	cs	Alsónovaj	268	2	0,75	2	0,75	268	147	1,21	35	44	0
124	cs	Idrány	142	3	2,11	2	1,44	141	77	1,41	24	25	3
125	cs	Felsőnovaj	245	1	0,41	0	-	244	128	1,09	41	45	0
126	cs	Garadna	401	4	1,00	4	1,01	401	196	0,96	54	69	0
127	cs	Hernádszölled	402	3	0,75	3	0,75	402	202	1,07	57	69	2
128	cs	Hernádvécse	612	3	0,49	11	1,81	620	302	1,07	87	107	4
129	cs	Hernádpetri	341	1	0,29	4	1,18	344	176	1,13	48	75	1
130	cs	Szemere	324	2	0,62	0	-	322	170	1,14	49	52	1
131	cs	Litka	211	0	-	0	-	211	110	1,09	29	34	0
132	cs	Csenyete	456	2	0,44	4	0,88	458	228	1,05	69	77	1
133	cs	Fáj	268	0	-	2	0,75	270	129	1,01	37	40	1
134	cs	Fulókércs	464	6	1,29	9	1,97	467	222	1,06	74	77	6
135	cs	Szala	459	3	0,65	3	0,66	459	196	1,03	68	73	16
136	cs	Felsőszend	164	1	0,61	0	-	163	80	0,99	33	30	1
137	cs	Alsószend	282	4	1,42	1	0,36	279	151	1,26	44	45	2
138	cs	Abaujvecser	457	3	0,66	2	0,44	456	213	0,94	53	69	3
139	cs	Fancsal	509	3	0,59	6	1,19	512	241	0,98	63	75	3
140	cs	Detek	399	4	1,00	0	-	395	184	0,98	67	68	5
141	cs	Tengerfalva	141	1	0,71	0	-	140	74	1,09	20	27	0
142	cs	Beret	387	6	1,55	4	1,05	385	179	0,97	65	65	5
143	cs	Bakta	537	1	0,19	0	-	536	235	0,98	86	84	11
144	cs	Szárzsek	313	2	0,64	1	0,32	312	168	1,15	46	49	0
145	cs	Alsógagy	352	0	-	0	-	352	169	0,98	56	56	3
146	cs	Gagyapáti	222	1	0,45	0	-	221	116	1,14	30	30	1
147	cs	Felsőgagy	638	4	0,63	6	0,95	640	328	1,11	80	100	3
148	cs	Abaujszolnok	437	3	0,69	2	0,46	436	226	1,07	73	77	0
149	cs	Nyéssta	304	0	-	0	-	304	160	1,11	48	57	0
150	cs	Selyeb	872	13	1,49	4	0,47	863	437	1,03	133	144	5
151	cs	Kupa	508	6	1,18	3	0,60	505	240	0,99	74	90	5
152	cs	Tomor	493	8	1,62	7	1,44	492	240	0,99	64	92	3
153	cs	Felsővadász	687	5	0,73	3	0,44	685	341	1,04	107	121	3
154	cs	Gadna	470	2	0,43	1	0,21	469	234	1,02	71	73	2
155	cs	Gagybátor	772	8	1,04	1	0,13	765	371	1,01	119	134	8
156	cs	Gagyvendégi	167	3	1,80	0	-	164	84	0,98	24	27	0
157	cs	Krasznokvajda	565	6	1,06	1	0,18	560	278	1,06	66	91	5
158	cs	Szászfá	527	4	0,76	2	0,38	525	259	0,99	78	88	2

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 105

Abauj és Torna megye népességének demográfiai jellemzői (1787)

Háztartások összesen	I házra jutó jelenlévő népesség	I házra jutó háztartások száma	Háztartások átlagos nagysága	Keresztény házas fii száma	Keresztény házas fii aránya	I keresztény háztartásra jutó házas fii	Zsidó házas fii száma	I zsidó háztartásra jutó házas fii	Sarjadék I.: sarjadék / honos keresztény fii	Sarjadék II.: sarjadék polgárok, parasztok, zsellérek	Sarjadék II. + Egyéb állami szűkségletre alkalmazások	Örökösök	Örökösök (max.: I)	Sarjadék II. + Egyéb állami szűks. alk. + örökösök	Sarjadék belső aránya	Folyó szám
22	8,13	1,38	5,91	20	0,31	0,95	1	1,00	0,44	1,40	1,70	0,83	0,83	2,53	0,22	106
86	7,46	1,26	5,90	93	0,36	1,08	0	-	0,45	1,22	1,44	0,89	0,89	2,33	0,22	107
49	7,74	1,14	6,80	59	0,35	1,20	0	-	0,47	1,42	1,51	1,04	1,00	2,51	0,16	108
38	7,60	1,09	7,00	56	0,42	1,51	1	1,00	0,33	0,81	0,98	0,90	0,90	1,88	0,22	109
53	8,56	1,56	5,49	51	0,34	0,98	1	1,00	0,31	1,02	1,16	0,76	0,76	1,92	0,31	110
29	6,33	1,07	5,90	31	0,37	1,11	1	1,00	0,47	1,34	1,52	0,73	0,73	2,24	0,34	111
14	5,92	1,08	5,50	13	0,35	1,00	1	1,00	0,41	1,15	1,31	0,88	0,88	2,18	0,25	112
63	7,77	1,34	5,79	65	0,37	1,08	3	1,00	0,36	1,16	1,42	1,15	1,00	2,42	0,31	113
62	6,77	1,17	5,79	62	0,37	1,07	5	1,25	0,45	1,25	1,36	0,92	0,92	2,28	0,64	114
84	7,61	1,22	6,25	97	0,36	1,21	4	1,00	0,47	1,37	1,58	0,87	0,87	2,45	0,26	115
81	7,34	1,31	5,62	81	0,34	1,00	0	-	0,32	1,46	1,92	1,18	1,00	2,92	0,25	116
54	8,02	1,29	6,24	64	0,34	1,19	0	-	0,45	1,37	1,65	0,96	0,96	2,60	0,25	117
130	6,39	1,25	5,12	121	0,38	0,95	3	1,50	0,17	1,08	1,15	1,00	1,00	2,15	0,40	118
65	6,70	1,20	5,57	67	0,33	1,03	0	-	0,45	1,33	1,59	1,00	1,00	2,59	0,39	119
33	7,43	1,10	6,76	41	0,35	1,24	0	-	0,38	1,07	1,29	1,00	1,00	2,29	0,18	120
20	7,25	1,25	5,80	21	0,37	1,05	0	-	0,35	1,25	1,44	1,33	1,00	2,44	0,18	121
32	5,96	1,14	5,22	34	0,40	1,10	1	1,00	0,36	1,07	1,21	0,80	0,80	2,01	0,07	122
44	7,66	1,26	6,09	51	0,35	1,16	0	-	0,39	1,14	1,42	0,96	0,96	2,38	0,24	123
28	5,88	1,17	5,04	27	0,35	1,08	3	1,00	0,22	1,31	1,69	1,00	1,00	2,69	0,89	124
45	5,95	1,10	5,42	49	0,38	1,09	0	-	0,39	1,00	1,14	0,73	0,73	1,87	0,22	125
69	7,43	1,28	5,81	75	0,38	1,09	0	-	0,42	1,08	1,28	0,77	0,77	2,05	0,26	126
71	7,05	1,25	5,66	72	0,36	1,04	2	1,00	0,49	1,32	1,49	0,93	0,93	2,43	0,29	127
111	7,13	1,28	5,59	124	0,41	1,16	4	1,00	0,43	1,08	1,26	0,82	0,82	2,08	0,16	128
76	7,17	1,58	4,53	67	0,38	0,89	1	1,00	0,40	1,06	1,33	0,80	0,80	2,13	0,25	129
53	6,57	1,08	6,08	62	0,36	1,19	1	1,00	0,40	1,15	1,36	0,74	0,74	2,10	0,26	130
34	7,28	1,17	6,21	36	0,33	1,06	0	-	0,48	1,43	1,59	0,78	0,78	2,37	0,20	131
78	6,64	1,13	5,87	89	0,39	1,16	1	1,00	0,28	0,86	1,00	0,84	0,84	1,84	0,28	132
41	7,30	1,11	6,59	50	0,39	1,25	1	1,00	0,44	1,10	1,23	0,71	0,71	1,95	0,21	133
83	6,31	1,12	5,63	88	0,40	1,14	6	1,00	0,29	0,94	1,21	0,73	0,73	1,94	0,19	134
89	6,75	1,31	5,16	73	0,37	1,00	16	1,00	0,38	1,32	1,54	1,25	1,00	2,54	0,21	135
31	4,94	0,94	5,26	30	0,38	1,00	1	1,00	0,34	0,82	1,09	0,79	0,79	1,88	0,93	136
47	6,34	1,07	5,94	50	0,33	1,11	1	0,50	0,33	1,04	1,35	1,00	1,00	2,35	0,35	137
72	8,60	1,36	6,33	82	0,38	1,19	3	1,00	0,40	1,09	1,32	0,83	0,83	2,15	0,30	138
78	8,13	1,24	6,56	92	0,38	1,23	4	1,33	0,39	1,08	1,37	0,86	0,86	2,24	0,26	139
73	5,90	1,09	5,41	73	0,40	1,07	5	1,00	0,38	0,91	1,08	0,79	0,79	1,87	0,30	140
27	7,00	1,35	5,19	34	0,46	1,26	0	-	0,36	0,84	0,84	0,85	0,85	1,69	0,35	141
70	5,92	1,08	5,50	61	0,34	0,94	5	1,00	0,27	1,36	1,75	2,00	1,00	2,75	0,36	142
95	6,23	1,10	5,64	87	0,37	1,04	13	1,18	0,37	1,10	1,36	1,10	1,00	2,36	0,26	143
49	6,78	1,07	6,37	59	0,35	1,20	0	-	0,45	1,27	1,48	0,85	0,85	2,33	0,33	144
59	6,29	1,05	5,97	65	0,38	1,16	3	1,00	0,41	1,00	1,12	0,88	0,88	2,00	0,33	145
31	7,37	1,03	7,13	39	0,34	1,30	1	1,00	0,47	1,50	1,92	1,00	1,00	2,92	0,46	146
103	8,00	1,29	6,21	117	0,36	1,17	3	1,00	0,46	1,36	1,59	0,95	0,95	2,54	0,32	147
77	5,97	1,05	5,66	82	0,36	1,06	0	-	0,37	0,95	1,27	0,86	0,86	2,13	0,45	148
57	6,33	1,19	5,33	57	0,36	1,00	0	-	0,34	0,93	1,27	0,89	0,89	2,16	0,38	149
149	6,49	1,12	5,79	159	0,36	1,10	5	1,00	0,38	1,08	1,37	0,96	0,96	2,33	0,51	150
95	6,82	1,28	5,32	98	0,41	1,09	5	1,00	0,35	1,05	1,26	0,86	0,86	2,12	0,27	151
95	7,69	1,48	5,18	97	0,40	1,05	3	1,00	0,35	0,88	1,08	0,80	0,80	1,88	0,29	152
124	6,40	1,16	5,52	125	0,37	1,03	3	1,00	0,39	1,01	1,20	0,82	0,82	2,01	0,43	153
75	6,61	1,06	6,25	85	0,36	1,16	2	1,00	0,40	1,15	1,43	0,78	0,78	2,20	0,36	154
142	6,43	1,19	5,39	148	0,40	1,10	8	1,00	0,36	0,95	1,14	0,79	0,79	1,94	0,37	155
27	6,83	1,13	6,07	35	0,42	1,30	0	-	0,44	1,06	1,20	0,88	0,88	2,08	0,48	156
96	8,48	1,45	5,83	102	0,37	1,12	5	1,00	0,46	1,25	1,36	0,72	0,72	2,08	0,26	157
90	6,73	1,15	5,83	96	0,37	1,09	2	1,00	0,31	1,01	1,29	0,93	0,93	2,22	0,40	158

Összefoglaló tábla

Folyó szám	Járás	Település	Honos népesség	Távollevő népesség	Távollevők aránya (%)	Jelenlevő idegenek	Idegenek aránya (%)	Jelenlevő /tényleges/ népesség	Honos keresztyény fű	Jelenlevő keresztyény fű/nő aránya	Házak száma	Keresztyény háztartások száma	Zsidó háztartások száma
159	cs	Pamlény	344	7	2,03	1	0,30	338	180	1,11	48	53	1
160	cs	Keresztéte	170	1	0,59	1	0,59	170	86	1,10	24	26	1
161	cs	Perecse	248	1	0,40	1	0,40	248	129	1,08	28	33	0
162	cs	Kány	430	0	-	5	1,16	435	220	1,10	52	63	1
163	cs	Büttös	444	2	0,45	1	0,23	443	226	1,10	61	64	2
164	cs	Buzita	789	5	0,63	7	0,89	791	394	1,06	116	138	4
165	cs	Reste	495	4	0,81	2	0,41	493	242	0,98	76	81	2
166	cs	Jánok	612	3	0,49	2	0,33	611	305	1,01	74	118	1
167	cs	Péder	430	5	1,16	3	0,71	428	216	1,00	60	81	0
168	cs	Kisbodoló	192	1	0,52	1	0,52	192	104	1,18	29	35	0
169	cs	Somodi	885	2	0,23	5	0,57	888	436	0,98	126	149	0
170	cs	Szepsi	1654	14	0,85	52	3,17	1692	782	0,94	301	352	0
171	cs	Debröd	456	0	-	0	-	456	220	0,93	77	85	0
172	cs	Jászó	1476	15	1,02	20	1,37	1481	716	0,95	196	286	0
173	cs	Meczenzéf	3429	9	0,26	7	0,20	3427	1691	0,97	365	703	0
174	cs	Felsőmeczenzéf	2319	8	0,34	2	0,09	2313	1169	1,01	255	496	0
175	cs	Jászómindszent	979	4	0,41	2	0,21	977	502	1,05	110	169	0
176	cs	Rudnok	976	0	-	4	0,41	980	487	1,00	113	158	0
232	cs	Abaujlak	262	0	-	1	0,38	263	137	1,10	45	48	0
233	cs	Jászóváralja	262	2	0,76	10	3,85	270	142	1,25	32	40	0
177	sz	Onga	693	4	0,58	8	1,16	697	330	1,00	117	136	5
178	sz	Belsőböcs	874	5	0,57	10	1,15	879	430	0,99	152	166	1
179	sz	Szikszó	2991	75	2,51	13	0,45	2929	1436	0,92	587	645	13
180	sz	Alsóvadász	1070	17	1,59	8	0,76	1061	538	0,99	183	227	0
181	sz	Szentistvánbaksa	649	10	1,54	2	0,31	641	305	0,98	100	127	7
182	sz	Nagykinizs	283	6	2,12	2	0,72	279	126	0,84	54	59	3
183	sz	Prépost	96	2	2,08	0	-	94	49	1,18	15	19	1
184	sz	Hernádkércs	346	5	1,45	2	0,59	343	176	1,05	55	72	1
185	sz	Felsődopsza	727	9	1,24	1	0,14	719	340	0,91	115	147	5
186	sz	Pere	713	15	2,10	4	0,57	702	360	1,09	115	126	8
187	sz	Hernádbüd	376	11	2,93	2	0,55	367	178	0,91	63	71	2
188	sz	Gibárt	274	10	3,65	3	1,14	267	134	1,03	33	49	4
189	sz	Alsóczéce	255	3	1,18	2	0,79	254	116	0,93	38	41	2
190	sz	Felsőczéce	225	2	0,89	0	-	223	103	0,89	36	43	2
191	sz	Vizsoly	948	15	1,58	13	1,39	946	463	1,00	118	154	4
192	sz	Vilmány	597	16	2,68	8	1,38	589	289	0,94	83	99	1
193	sz	Vilmánykisfalu	201	2	1,00	1	0,50	200	81	0,92	36	37	6
194	sz	Gönczruszka	1316	35	2,66	9	0,70	1290	643	1,02	193	243	14
195	sz	Göncz	2072	38	1,83	18	0,88	2052	1068	1,05	351	423	2
196	sz	Hejce	865	9	1,04	7	0,82	863	458	1,12	148	167	0
197	sz	Fony	981	26	2,65	4	0,42	959	486	0,97	165	192	4
198	sz	Mogyoróska	262	6	2,29	1	0,39	257	136	1,09	39	46	2
199	sz	Regécz	281	8	2,85	0	-	273	141	0,98	44	54	1
200	sz	Háromhuta	269	2	0,74	0	-	267	148	1,21	51	54	0
201	sz	Komlóska	379	2	0,53	4	1,06	381	193	1,08	59	68	1
202	sz	Erdőhorváti	882	15	1,70	12	1,38	879	444	1,06	149	173	4
203	sz	Baskó	352	15	4,26	2	0,59	339	175	0,93	60	69	1
204	sz	Arka	293	5	1,71	0	-	288	152	1,04	46	59	0
205	sz	Korlát	775	23	2,97	8	1,06	760	343	1,02	103	130	19
206	sz	Boldogkőváralja	930	22	2,37	9	0,99	917	469	1,01	127	179	2
207	sz	Boldogkőújfalú	685	6	0,88	6	0,88	685	346	1,02	111	126	0
208	sz	Abaujalpár	359	10	2,79	3	0,86	352	173	1,02	60	69	5
209	sz	Abaujkér	969	19	1,96	6	0,63	956	465	0,97	128	184	7

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 107

Abauj és Torna megye népességének demográfiai jellemzői (1787)

Háztartások összesen	I házra jutó jelenlévő népesség	I házra jutó háziatársók száma	Háztartások átlagos nagysága	Keresztény házas fii száma	Keresztény házas fii aránya	I keresztény háztartásra jutó házas fii	Zsidó házas fii száma	I zsidó háztartásra jutó házas fii	Sarjadék I.: sarjadék / honos keresztény fii	Sarjadék II.: sarjadék polgárok, parasztok, zsellérek	Sarjadék II. + Egyéb állami szükségletre alkalmazások	Örökösök	Örökösök (max.: I)	Sarjadék II. + Egyéb állami szüks. alk. + örökösök	Sarjadék belső aránya	Folyó szám
54	7,04	1,13	6,26	63	0,35	1,19	1	1,00	0,41	1,25	1,44	0,74	0,74	2,18	0,35	159
27	7,08	1,13	6,30	27	0,31	1,04	2	2,00	0,51	1,57	1,79	0,67	0,67	2,45	0,26	160
33	8,86	1,18	7,52	49	0,38	1,48	0	-	0,43	1,22	1,58	0,81	0,81	2,39	0,22	161
64	8,37	1,23	6,80	84	0,38	1,33	1	1,00	0,40	0,99	1,17	0,85	0,85	2,02	0,32	162
66	7,26	1,08	6,71	79	0,35	1,23	2	1,00	0,40	1,15	1,46	0,74	0,74	2,20	0,22	163
142	6,82	1,22	5,57	160	0,41	1,16	4	1,00	0,41	1,04	1,23	0,77	0,77	2,00	0,22	164
83	6,49	1,09	5,94	98	0,40	1,21	2	1,00	0,37	1,00	1,21	0,85	0,85	2,06	0,32	165
119	8,26	1,61	5,13	130	0,43	1,10	1	1,00	0,38	0,96	1,13	0,88	0,88	2,01	0,18	166
81	7,13	1,35	5,28	81	0,38	1,00	0	-	0,33	0,92	1,23	0,83	0,83	2,07	0,22	167
35	6,62	1,21	5,49	38	0,37	1,09	0	-	0,43	1,29	1,69	0,90	0,90	2,59	0,29	168
149	7,05	1,18	5,96	162	0,37	1,09	0	-	0,35	0,93	1,22	0,91	0,91	2,13	0,29	169
352	5,62	1,17	4,81	358	0,46	1,02	0	-	0,19	0,49	0,65	0,57	0,57	1,21	0,25	170
85	5,92	1,10	5,36	90	0,41	1,06	0	-	0,36	0,85	0,97	0,77	0,77	1,74	0,22	171
286	7,56	1,46	5,18	286	0,40	1,00	0	-	0,29	0,72	0,95	0,63	0,63	1,59	0,29	172
703	9,39	1,93	4,87	682	0,40	0,97	0	-	0,35	0,81	0,93	0,66	0,66	1,59	0,28	173
496	9,07	1,95	4,66	493	0,42	0,99	0	-	0,37	0,80	0,98	0,74	0,74	1,72	0,21	174
169	8,88	1,54	5,78	200	0,40	1,18	0	-	0,33	0,84	1,05	0,99	0,99	2,04	0,31	175
158	8,67	1,40	6,20	182	0,37	1,15	0	-	0,39	0,99	1,21	0,97	0,97	2,18	0,23	176
48	5,84	1,07	5,48	54	0,39	1,13	0	-	0,54	1,35	1,47	-	-	1,47	0,28	232
40	8,44	1,25	6,75	39	0,27	0,98	0	-	0,32	1,02	1,27	0,64	0,64	1,92	0,22	233
141	5,96	1,21	4,94	129	0,39	0,95	5	1,00	0,43	1,13	1,34	1,00	1,00	2,34	0,28	177
167	5,78	1,10	5,26	179	0,42	1,08	1	1,00	0,32	0,91	0,97	1,02	1,00	1,97	0,30	178
658	4,99	1,12	4,45	574	0,40	0,89	12	0,92	0,29	0,93	1,10	0,79	0,79	1,89	0,26	179
227	5,80	1,24	4,67	227	0,42	1,00	0	-	0,26	0,88	1,03	0,98	0,98	2,01	0,14	180
134	6,41	1,34	4,78	124	0,41	0,98	8	1,14	0,23	0,90	1,05	0,80	0,80	1,85	0,25	181
62	5,17	1,15	4,50	58	0,46	0,98	2	0,67	0,33	0,85	0,92	0,67	0,67	1,58	0,21	182
20	6,27	1,33	4,70	20	0,41	1,05	1	1,00	0,35	0,81	0,90	0,82	0,82	1,72	0,31	183
73	6,24	1,33	4,70	70	0,40	0,97	1	1,00	0,44	1,07	1,22	0,48	0,48	1,70	0,28	184
152	6,25	1,32	4,73	134	0,39	0,91	4	0,80	0,33	0,94	1,12	0,97	0,97	2,09	0,23	185
134	6,10	1,17	5,24	134	0,37	1,06	7	0,88	0,43	1,14	1,42	0,89	0,89	2,31	0,29	186
73	5,83	1,16	5,03	68	0,38	0,96	2	1,00	0,23	0,93	1,20	1,00	1,00	2,20	0,37	187
53	8,09	1,61	5,04	48	0,36	0,98	4	1,00	0,29	0,93	1,21	0,90	0,90	2,11	0,05	188
43	6,68	1,13	5,91	49	0,42	1,20	3	1,50	0,33	0,83	1,00	0,94	0,94	1,94	0,23	189
45	6,19	1,25	4,96	38	0,37	0,88	2	1,00	0,38	0,95	1,10	0,92	0,92	2,02	0,22	190
158	8,02	1,34	5,99	169	0,37	1,10	4	1,00	0,41	1,16	1,40	0,86	0,86	2,26	0,25	191
100	7,10	1,20	5,89	102	0,35	1,03	1	1,00	0,30	1,00	1,23	0,83	0,83	2,06	0,47	192
43	5,56	1,19	4,65	34	0,42	0,92	7	1,17	0,35	0,88	1,16	1,00	1,00	2,16	0,27	193
257	6,68	1,33	5,02	227	0,35	0,93	14	1,00	0,40	1,08	1,35	0,93	0,93	2,29	0,28	194
425	5,85	1,21	4,83	412	0,39	0,97	2	1,00	0,31	0,97	1,16	0,81	0,81	1,97	0,19	195
167	5,83	1,13	5,17	164	0,36	0,98	0	-	0,33	0,93	1,18	0,87	0,87	2,05	0,22	196
196	5,81	1,19	4,89	178	0,37	0,93	4	1,00	0,27	0,94	1,10	0,83	0,83	1,93	0,31	197
48	6,59	1,23	5,35	50	0,37	1,09	2	1,00	0,28	0,66	0,93	0,76	0,76	1,69	0,41	198
55	6,20	1,25	4,96	55	0,39	1,02	1	1,00	0,28	0,85	1,00	0,93	0,93	1,93	0,26	199
54	5,24	1,06	4,94	54	0,36	1,00	0	-	0,47	1,09	1,28	1,00	1,00	2,28	0,35	200
69	6,46	1,17	5,52	74	0,38	1,09	1	1,00	0,31	0,80	1,01	0,98	0,98	1,99	0,28	201
177	5,90	1,19	4,97	165	0,37	0,95	6	1,50	0,27	1,00	1,20	0,84	0,84	2,04	0,19	202
70	5,65	1,17	4,84	58	0,33	0,84	1	1,00	0,38	1,10	1,33	1,07	1,00	2,33	0,29	203
59	6,26	1,28	4,88	55	0,36	0,93	0	-	0,33	0,82	1,02	0,93	0,93	1,95	0,11	204
149	7,38	1,45	5,10	129	0,38	0,99	20	1,05	0,31	0,96	1,21	0,85	0,85	2,06	0,19	205
181	7,22	1,43	5,07	178	0,38	0,99	2	1,00	0,41	1,00	1,21	0,73	0,73	1,94	0,30	206
126	6,17	1,14	5,44	123	0,36	0,98	0	-	0,42	1,20	1,44	1,00	1,00	2,44	0,27	207
74	5,87	1,23	4,76	64	0,37	0,93	5	1,00	0,39	1,26	1,55	1,00	1,00	2,55	0,24	208
191	7,47	1,49	5,01	181	0,39	0,98	6	0,86	0,37	1,06	1,24	0,98	0,98	2,22	0,32	209

Összefoglaló tábla

Folyó szám	Járás	Település	Honos népesség	Távollevő népesség	Távollevők aránya (%)	Jelenlevő idegenek	Idegenek aránya (%)	Jelenlevő /tényleges/ népesség	Honos keresztyény fű	Jelenlevő keresztyény fű/nő aránya	Házak száma	Keresztyény háztartá- sok száma	Zsidó háztartások száma
210	sz	Czekeháza	263	7	2,66	5	1,95	261	119	0,93	41	50	6
211	sz	Marczinfalva	567	16	2,82	7	1,27	558	250	0,98	79	97	16
212	sz	Abaujszántó	2313	53	2,29	46	2,04	2306	1062	0,92	318	453	18
213	sz	Halmaj	360	5	1,39	8	2,25	363	186	1,09	59	74	0
214	sz	Jánosd	172	3	1,74	0	–	169	84	1,09	31	36	2
215	sz	Homrogd	650	18	2,77	4	0,63	636	312	0,94	94	124	5
216	sz	Abaujsáp	149	2	1,34	1	0,68	148	80	1,14	20	26	0
217	sz	Rásony	329	7	2,13	4	1,24	326	159	1,03	51	63	3
218	sz	Szárázberencs	239	7	2,93	1	0,43	233	108	0,83	36	51	2
219	sz	Léh	254	3	1,18	1	0,40	252	131	1,09	41	45	1
220	sz	Alsókázmárk	267	7	2,62	4	1,54	264	119	0,87	27	52	3
221	sz	Felsőkázmárk	448	17	3,79	4	0,93	435	222	0,99	75	92	2
222	sz	Kiskinizs	266	4	1,50	0	–	262	120	0,82	51	55	1
223	sz	Csobád	373	9	2,41	1	0,27	365	194	1,04	64	77	0
224	sz	Ináncs	545	8	1,47	3	0,56	540	270	0,96	76	98	0
225	sz	Hernádszentandrás	446	16	3,59	3	0,70	433	207	0,97	77	85	8
226	sz	Alsófügöd	204	7	3,43	3	1,52	200	101	1,00	31	35	1
227	sz	Felsőfügöd	208	11	5,29	1	0,51	198	92	0,85	32	39	3
228	sz	Forró	915	6	0,66	9	0,99	918	462	1,03	123	151	0
229	sz	Encs	483	17	3,52	1	0,21	467	242	0,94	65	88	0
230	sz	Alsóméra	408	17	4,17	3	0,77	394	183	0,82	54	64	3
231	sz	Felsőméra	677	34	5,02	6	0,93	649	321	0,96	90	122	11
234	Tf	Torna	1314	39	2,97	48	3,76	1323	657	1,01	180	246	0
235	Tf	Zsarnó	600	20	3,33	5	0,86	585	277	0,92	101	120	7
236	Tf	Tornaújfalu	463	2	0,43	15	3,25	476	239	1,13	58	78	0
237	Tf	Tornahorvát	347	6	1,73	5	1,47	346	169	0,94	53	61	0
238	Tf	Bódvavendégi	297	7	2,36	15	5,17	305	149	1,06	43	57	0
239	Tf	Hídvérgárdó	678	9	1,33	18	2,69	687	341	1,04	88	120	0
240	Tf	Szádudvarnok	465	16	3,44	19	4,23	468	243	1,11	65	75	0
241	Tf	Szadelő	168	3	1,79	8	4,85	173	94	1,34	30	31	0
242	Tf	Méhész	119	4	3,36	5	4,35	120	60	1,03	23	22	0
243	Tf	Tornagörgő	931	16	1,72	14	1,53	929	478	1,05	153	167	0
244	Tf	Szadalmás	692	18	2,60	8	1,19	682	358	1,04	116	122	0
245	Tf	Derenk	261	3	1,15	2	0,78	260	126	0,93	40	41	0
246	Tf	Jabloncza	426	7	1,64	15	3,58	434	227	1,18	65	74	0
247	Tf	Körtvélyes	337	1	0,30	12	3,57	348	169	1,07	55	61	0
248	Tf	Hárskút	594	10	1,68	11	1,88	595	314	1,13	89	101	0
249	Tf	Dernő	576	12	2,08	34	6,03	598	283	1,04	81	105	0
250	Tf	Kiskovácsvágása	223	5	2,24	10	4,59	228	115	1,11	41	43	0
251	Tf	Lucska	390	5	1,28	24	6,23	409	189	1,03	56	66	0
252	Tf	Barka	441	20	4,54	5	1,19	426	229	1,01	60	71	0
253	Tf	Falucska	486	13	2,67	18	3,81	491	242	1,01	68	84	0
254	Tf	Áj	445	14	3,15	21	4,87	452	218	0,99	70	84	0
255	Ta	Bódvalenke	248	13	5,24	1	0,43	236	125	0,98	38	47	2
256	Ta	Becskeháza	201	4	1,99	1	0,51	198	113	1,25	25	26	0
257	Ta	Tornabarakony	164	2	1,22	1	0,62	163	86	1,09	26	27	0
258	Ta	Tornaszentandrás	527	14	2,66	2	0,39	515	274	1,04	76	84	0
259	Ta	Bódvarákó	298	5	1,68	8	2,73	301	160	1,18	39	46	0
260	Ta	Dobódél	110	5	4,55	4	3,81	109	50	0,82	15	16	0
261	Ta	Perkupa	801	28	3,50	2	0,26	775	409	1,04	122	156	5
262	Ta	Varbóc	290	7	2,41	4	1,41	287	152	1,14	45	46	1
263	Ta	Szólóárdó	254	3	1,18	1	0,40	252	136	1,14	39	43	0
264	Ta	Teresztenye	152	7	4,61	5	3,45	150	77	1,00	25	27	0

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 109

Abauj és Torna megye népességének demográfiai jellemzői (1787)

Háztartások összesen	I házra jutó jelenlévő népesség	I házra jutó háziatársók száma	Háztartások átlagos nagysága	Keresztény házas fii száma	Keresztény házas fii aránya	I keresztény háziatársra jutó házas fii	Zsidó házas fii száma	I zsidó háziatársra jutó házas fii	Sarjadék I.: sarjadék / honos keresztény fii	Sarjadék II.: sarjadék polgárok, parasztok, zsellérek	Sarjadék II. + Egyéb állami szűkségletre alkalmazások	Örökösök	Örökösök (max.: I)	Sarjadék II. + Egyéb állami szűks. alk. + örökösök	Sarjadék belső aránya	Folyó szám
56	6,37	1,37	4,66	43	0,36	0,86	5	0,83	0,46	1,34	1,46	1,11	1,00	2,46	0,31	210
113	7,06	1,43	4,94	95	0,38	0,98	16	1,00	0,26	0,80	0,99	0,78	0,78	1,76	0,20	211
471	7,25	1,48	4,90	423	0,40	0,93	19	1,06	0,26	0,79	0,95	0,81	0,81	1,76	0,28	212
74	6,15	1,25	4,91	71	0,38	0,96	0	-	0,42	1,08	1,23	0,88	0,88	2,11	0,14	213
38	5,45	1,23	4,45	33	0,39	0,92	2	1,00	0,43	1,03	1,20	1,25	1,00	2,20	0,16	214
129	6,77	1,37	4,93	126	0,40	1,02	5	1,00	0,41	1,00	1,16	1,18	1,00	2,16	0,35	215
26	7,40	1,30	5,69	29	0,36	1,12	0	-	0,40	1,07	1,23	0,93	0,93	2,16	0,23	216
66	6,39	1,29	4,94	60	0,38	0,95	3	1,00	0,26	1,11	1,43	-	-	1,43	0,37	217
53	6,47	1,47	4,40	47	0,44	0,92	3	1,50	0,27	0,85	1,12	-	-	1,12	0,38	218
46	6,15	1,12	5,48	44	0,34	0,98	1	1,00	0,47	1,39	1,59	0,86	0,86	2,45	0,30	219
55	9,78	2,04	4,80	47	0,39	0,90	3	1,00	0,38	1,18	1,37	1,33	1,00	2,37	0,32	220
94	5,80	1,25	4,63	80	0,36	0,87	2	1,00	0,26	1,14	1,38	2,00	1,00	2,38	0,21	221
56	5,14	1,10	4,68	49	0,41	0,89	1	1,00	0,34	1,11	1,19	0,67	0,67	1,86	0,24	222
77	5,70	1,20	4,74	74	0,38	0,96	0	-	0,38	1,16	1,30	0,79	0,79	2,09	0,28	223
98	7,11	1,29	5,51	110	0,41	1,12	0	-	0,41	1,12	1,34	0,93	0,93	2,27	0,17	224
93	5,62	1,21	4,66	74	0,36	0,87	9	1,13	0,24	1,07	1,17	0,83	0,83	2,01	0,36	225
36	6,45	1,16	5,56	34	0,34	0,97	1	1,00	0,42	1,31	1,59	1,00	1,00	2,59	0,24	226
42	6,19	1,31	4,71	35	0,38	0,90	2	0,67	0,35	1,07	1,23	0,33	0,33	1,57	0,33	227
151	7,46	1,23	6,08	172	0,37	1,14	0	-	0,43	1,18	1,41	0,98	0,98	2,39	0,30	228
88	7,18	1,35	5,31	83	0,34	0,94	0	-	0,43	1,31	1,58	1,12	1,00	2,58	0,62	229
67	7,30	1,24	5,88	66	0,36	1,03	3	1,00	0,34	0,98	1,31	0,81	0,81	2,13	0,34	230
133	7,21	1,48	4,88	116	0,36	0,95	11	1,00	0,35	1,06	1,36	0,79	0,79	2,15	0,37	231
246	7,35	1,37	5,38	238	0,36	0,97	0	-	0,45	1,18	1,33	0,95	0,95	2,27	0,28	234
127	5,79	1,26	4,61	110	0,40	0,92	7	1,00	0,33	1,05	1,17	0,71	0,71	1,88	0,23	235
78	8,21	1,34	6,10	94	0,39	1,21	0	-	0,42	1,15	1,31	1,03	1,00	2,31	0,31	236
61	6,53	1,15	5,67	66	0,39	1,08	0	-	0,41	1,05	1,24	1,11	1,00	2,24	0,38	237
57	7,09	1,33	5,35	56	0,38	0,98	0	-	0,30	0,83	1,17	1,05	1,00	2,17	0,22	238
120	7,81	1,36	5,73	139	0,41	1,16	0	-	0,37	0,95	1,13	1,03	1,00	2,13	0,21	239
75	7,20	1,15	6,24	87	0,36	1,16	0	-	0,39	1,11	1,38	0,93	0,93	2,31	0,32	240
31	5,77	1,03	5,58	36	0,38	1,16	0	-	0,41	1,05	1,19	0,86	0,86	2,05	0,18	241
22	5,22	0,96	5,45	25	0,42	1,14	0	-	0,27	0,73	1,14	1,08	1,00	2,14	0,60	242
167	6,07	1,09	5,56	200	0,42	1,20	0	-	0,34	1,09	1,26	1,07	1,00	2,26	0,32	243
122	5,88	1,05	5,59	142	0,40	1,16	0	-	0,32	1,16	1,35	1,07	1,00	2,35	0,33	244
41	6,50	1,03	6,34	55	0,44	1,34	0	-	0,40	1,04	1,20	0,95	0,95	2,15	0,28	245
74	6,68	1,14	5,86	91	0,40	1,23	0	-	0,39	1,14	1,25	1,23	1,00	2,25	0,35	246
61	6,33	1,11	5,70	68	0,40	1,11	0	-	0,30	0,83	1,03	0,91	0,91	1,94	0,25	247
101	6,69	1,13	5,89	113	0,36	1,12	0	-	0,41	1,20	1,35	0,95	0,95	2,30	0,38	248
105	7,38	1,30	5,70	114	0,40	1,09	0	-	0,40	1,06	1,26	1,00	1,00	2,26	0,17	249
43	5,56	1,05	5,30	43	0,37	1,00	0	-	0,35	0,85	1,04	1,00	1,00	2,04	0,67	250
66	7,30	1,18	6,20	74	0,39	1,12	0	-	0,38	1,09	1,30	0,97	0,97	2,27	0,26	251
71	7,10	1,18	6,00	74	0,32	1,04	0	-	0,47	1,64	1,98	0,96	0,96	2,95	0,38	252
84	7,22	1,24	5,85	91	0,38	1,08	0	-	0,39	1,02	1,27	1,08	1,00	2,27	0,22	253
84	6,46	1,20	5,38	87	0,40	1,04	0	-	0,38	1,00	1,22	1,17	1,00	2,22	0,30	254
49	6,21	1,29	4,82	49	0,39	1,04	1	0,50	0,42	1,11	1,19	0,91	0,91	2,10	0,37	255
26	7,92	1,04	7,62	39	0,35	1,50	0	-	0,37	1,14	1,35	1,00	1,00	2,35	0,14	256
27	6,27	1,04	6,04	34	0,40	1,26	0	-	0,41	1,06	1,15	1,09	1,00	2,15	0,17	257
84	6,78	1,11	6,13	98	0,36	1,17	0	-	0,43	1,22	1,42	1,12	1,00	2,42	0,26	258
46	7,72	1,18	6,54	56	0,35	1,22	0	-	0,51	1,56	1,69	1,19	1,00	2,69	0,16	259
16	7,27	1,07	6,81	19	0,38	1,19	0	-	0,32	1,23	1,77	1,14	1,00	2,77	0,23	260
161	6,35	1,32	4,81	167	0,41	1,07	5	1,00	0,32	0,98	1,17	1,14	1,00	2,17	0,20	261
47	6,38	1,04	6,11	56	0,37	1,22	0	-	0,34	1,13	1,35	0,96	0,96	2,31	0,33	262
43	6,46	1,10	5,86	51	0,38	1,19	0	-	0,38	1,11	1,28	0,96	0,96	2,24	0,28	263
27	6,00	1,08	5,56	29	0,38	1,07	0	-	0,26	0,77	1,15	0,73	0,73	1,89	0,82	264

Összefoglaló tábla

Folyó szám	Járás	Település	Honos népesség	Távollevő népesség	Távollevők aránya (%)	Jelenlevő idegenek	Idegenek aránya (%)	Jelenlevő /tényleges/ népesség	Honos keresztyény ífi	Jelenlevő keresztyény ífi/nő aránya	Házak száma	Keresztyény háztartá- sok száma	Zsidó háztartások száma
265	Ta	Égerszög	377	11	2,92	3	0,82	369	192	0,99	54	62	0
266	Ta	Tornakápolna	78	0	-	4	5,13	82	39	1,10	11	12	0
267	Ta	Jósvafő	507	11	2,17	10	2,02	506	272	1,15	88	98	0
268	Ta	Szádvárborsa	339	2	0,59	7	2,08	344	167	1,00	46	53	0
269	Ta	Szilicze	596	16	2,68	7	1,21	587	321	1,13	91	100	0
270	Ta	Szinpetri	365	5	1,37	5	1,39	365	186	1,04	49	58	0
271	Ta	Szin	616	17	2,76	18	3,01	617	292	0,91	95	102	1
272	Ta	Szögliget	561	14	2,50	9	1,65	556	276	0,95	84	99	0
273	Ta	Bódvaszilás	621	14	2,25	21	3,46	628	317	1,07	92	108	0
274	Ta	Komjáti	376	11	2,93	8	2,19	373	181	0,99	64	69	4
275	Ta	Tornanádaska	256	9	3,52	5	2,02	252	123	0,89	33	49	0

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 111

Abauj és Torna megye népességének demográfiai jellemzői (1787)

Háztartások összesen	I házra jutó jelenlévő népesség	I házra jutó háztartások száma	Háztartások átlagos nagysága	Keresztény házas fii száma	Keresztény házas fii aránya	I keresztény háztartásra jutó házas fii	Zsidó házas fii száma	I zsidó háztartásra jutó házas fii	Sarjadék I.: sarjadék / honos keresztény fii	Sarjadék II.: sarjadék polgárok, parasztok, zsellérek	Sarjadék II. + Egyéb állami szükségletre alkalmazások	Örökösök	Örökösök (max.: I)	Sarjadék II. + Egyéb állami szükség. alk. + örökösök	Sarjadék belső aránya	Folyó szám
62	6,83	1,15	5,95	77	0,40	1,24	0	–	0,27	0,78	1,03	0,91	0,91	1,94	0,41	265
12	7,45	1,09	6,83	22	0,56	1,83	0	–	0,36	1,00	1,07	0,90	0,90	1,97	0,40	266
98	5,75	1,11	5,16	112	0,41	1,14	0	–	0,28	0,99	1,19	1,00	1,00	2,19	0,26	267
53	7,48	1,15	6,49	79	0,47	1,49	0	–	0,37	0,94	1,05	0,94	0,94	1,98	0,44	268
100	6,45	1,10	5,87	112	0,35	1,12	0	–	0,31	0,95	1,13	0,95	0,95	2,08	0,41	269
58	7,45	1,18	6,29	78	0,42	1,34	0	–	0,38	1,09	1,29	1,03	1,00	2,29	0,29	270
103	6,49	1,08	5,99	119	0,41	1,17	1	1,00	0,23	1,11	1,46	1,17	1,00	2,46	0,17	271
99	6,62	1,18	5,62	113	0,41	1,14	0	–	0,39	1,08	1,28	1,06	1,00	2,28	0,28	272
108	6,83	1,17	5,81	123	0,39	1,14	0	–	0,41	1,11	1,31	1,10	1,00	2,31	0,39	273
73	5,83	1,14	5,11	75	0,41	1,09	3	0,75	0,33	0,91	1,11	0,78	0,78	1,88	0,15	274
49	7,64	1,48	5,14	44	0,36	0,90	0	–	0,33	0,93	1,14	0,88	0,88	2,01	0,32	275

Rövidítésjegyzék:

- cs Abauj-Torna megye Csereháti járása
- f Abauj-Torna megye Füzéri járása
- k Abauj-Torna megye Kassai járása
- sz Abauj-Torna megye Szikszói járása
- Ta Abauj-Torna megye Tornai járása (Torna megye Alsó járása)
- Tf Abauj-Torna megye Tornai járása (Torna megye Felső járása)

IRODALOM

- A Magyar Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, 1873.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása.* (Magyar Statisztikai Közlemények, 42.) Budapest, 1912.
- A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára.* Budapest, 1913.
- Barsi János (szerk.) 2004. *Magyarország történeti helységnévtára. Abauj és Torna megyék (1773–1808).* Budapest–Miskolc.
- Csorba Csaba (szerk.) 1993. *Abauj-Torna megye katonai leírása (1780-as évek).* Ford.: Barsi János. (Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 33.) Miskolc.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787.* Budapest.
- Dányi Dezső 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtt Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 5–104.
- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. Budapest, 71–97.

- Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza (szerk.) 1996. *II. József népszámlálásának községi adatai.* (KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek, 15.) Budapest.
- Dávid Zoltán – Faragó Tamás – Fügedi Erik (szerk.) 1975. *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz, 1786–87.* (Történeti Statisztikai Tanulmányok, 2.)
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás 1997a Borsod megye és Miskolc vándormozgalmi az 1780-as években. *Borsodi Levéltári Évkönyv* VIII. 183–215.
- Faragó Tamás 1997b Vándormozgalmak a Kárpát-medence északkeleti részén az 1780-as években. In Kónya Péter – Matlovič, René (szerk.) *Obyvatel'stvo Karpatskej Kotliny I.* Presov. 43–71.
- Faragó Tamás 1998. A máig érő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában.) *Demográfia* XLI. 1. 7–38.
- Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 7–38.
- Faragó Tamás 2003a Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 4. 33–87.
- Faragó Tamás 2003b Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.) *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 4. 129–177.
- Horváth Róbert 1986. A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statisztikai Szemle* LXIV. 6. 624–639.
- Heilig Balázs 2000. Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlösardón a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 1. 225–265.
- Heilig Balázs 2003. Háztartások és gazdaságok Szőlösardón (1830–1870). In *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok* (Rendi társadalom – polgári társadalom, 12). Miskolc, 211–223.
- Illéssy János 1898. *Községi kiváltságlevelek jegyzéke. A királyi könyvekből összeállította* –. Budapest.
- Illéssy János 1900. *Vásárszabadalmak jegyzéke. A királyi könyvekből összeállította* –. Budapest.
- Jeney Andrásné (szerk.) 1998. *Történeti összehasonlító helységnévtár, 1773–1913. A történeti Magyarország északi és északkeleti megyéi I-II.* KSH Levéltár, Budapest, 1998.
- Korabinsky, Johann Matthias 1786. *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn....* Preßburg.
- Lexicon locorum populosorum. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása.* Budapest, 1920.
- Móricz Miklós 1961–1962. Magyarország népének korviszonyai: 1804–1869. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 258–275.
- Őri Péter 2001. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 2. 193–222.
- Őri Péter 2002. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 3. 39–73.
- Őri Péter 2003. Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 4. 89–127.

- Pozsgai Péter 2000. Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 1. 166–224.
- Pozsgai Péter 2001a Család és háztartás. A történeti demográfia forrásainak fogalomhasználatára Magyarországon a 16–19. században. *Demográfia*, XLIV. 332–346.
- Pozsgai Péter 2001b Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*. 2. 265–281.
- Rémiás Tibor (szerk.) 2002. *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében*. Bódvaszilas–Miskolc.
- Sebők László 1997. *Határokon túli magyar helységnevszótár*. Budapest.
- Seresné Szegőfi Anna (szerk.) 1983. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnevtára, 1870–1983*. Összeállította: Hőgye István, Seresné Szegőfi Anna, Tóth Péter. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 16–18.) Miskolc.
- Taba István 1975. A szentlőrinci járás falusi társadalma és gazdasági élete II. József korában. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 1. 129–230.
- Tamáty József 1963. Az 1784–1787. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. *Demográfia* VI. 4. 526–538.
- Thirring Gusztáv 1901. Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* VIII. 4. 129–162.
- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle* IX, 2. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 62–85.
- Vályi András 1796–1799. *Magyar Országának leírása, I–III*. Buda.
- Vörös Károly 1962. Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961–1962*. 1962. 192–216.
- Zentai László (szerk.) 2001. *A történelmi Magyarország atlasza és adattára, 1914*. Pécs.

I. FÜGGELÉK

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSÁNAK ABAÚJ-TORNA MEGYEI EREDMÉNYEI (1787)

Abauj-Torna megye – Kassa szabad királyi város és I. Kassai járás (1787)

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma		A keresztény férfiak közül														
				Háztartások (Familiák) száma		Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorációrok	Polgárok és mestemberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökösei	Zsellérek	Szabadságot katonák		Sarjadék	
				Keresztények	Zsidók										ezredektől	hadiszerektől	Egyéb állami szakségletre alkalmasak	0–12 éves
1	KASSA	981	1619	–	81	189	57	450	13	326	1016	10	–	264	764	253		
2	Míszlóka	79	87					1	50	49	79				13	94	25	
3	Baska	22	28						17	17	19				5	31	10	
4	Alsótökés	47	57						29	29	38				6	47	18	
5	Felsőtökés	52	66		1				33	32	37				16	67	27	
6	Kassabéla	93	122		1				54	47	84	1			21	99	31	
7	Kassahámor	71	89					1	32	32	77				19	92	19	
8	Apátka	62	111				5	2		2	118				15	104	13	
9	Aranyida	67	110		1	1	2	3	30	32	91	1			16	119	25	
10	Hilyó	82	98		1	1			40	41	73	1			9	101	21	
11	Idabukócz	57	65						19	23	49				7	71	12	
12	Kisida	58	64				1		18	18	43				21	43	16	
13	Semse	65	81			5	1		24	27	64				16	77	19	
14	Hatkócz	32	37						16	19	25				5	46	17	
15	Jászóújfalu	96	122		1				74	72	49				31	95	22	
16	Pány	89	108			11			41	39	69				28	87	32	
17	Makrancz	83	131			38			39	37	82				31	104	34	
18	Nagybodoló	52	76	5		5	1		6	6	67				14	69	16	
19	Csécs	126	172		2	42	1	2	36	40	137				40	136	38	
20	Szeszta	95	109		2	2			41	38	76	2			38	92	29	
21	Komarócz	61	69						29	29	55	1			13	65	19	
22	Nagyida	248	327	7	1	22	1	5	52	56	310	1			61	283	76	
23	Bocsárd	35	38	1					1	14	17	22			12	41	7	
24	Abaujszakaly	78	100	2	1	12			21	22	69				18	77	24	
25	Enyiczke	109	133	2	1	6	1	2	31	32	102				36	122	34	
26	Buzinka	66	89	2		4			9	10	83	1			19	68	20	
27	Sacza	78	98		1	2		1	22	20	79				27	82	28	
28	Pólyi	101	131	1		7			26	25	119	1			27	99	40	
29	Bárcza	123	150	3	1	14		7	25	30	129				26	141	39	
30	Zsebes	34	44			5			15	13	33				15	47	8	

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 117

Abauj-Torna megye – Kassa szabad királyi város és I. Kassai járás (1787)

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók				Népesség összesen	Az összeirt keresztények közül					Az összeirt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás	
		Férfiak		Nők	Zsidók összesen		Házások	Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
		Házások	Nőtlenek és özvegyek						az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
				férfi	nő		férfi	nő									
4482	7905	–	–	–	–	7905	1283	2140	61	24	52	319	90	23	40	4	1
328	639					639	139	172	1			4	2	1			2
102	201					201	37	62									3
178	345					345	65	102				2					4
192	405					405	67	146	1		1						5
369	707					707	145	193	2			3					6
272	544					544	113	159			1	4	1				7
247	506					506	105	154	3	2		1	1				8
281	602					602	124	197	1		3						9
292	580					580	115	173	2		1		1				10
193	374					374	75	106	1			4					11
187	347					347	59	101			1	2					12
262	495					495	93	140									13
127	255					255	53	75			1						14
342	686					686	133	211	2			4					15
305	612					612	121	186	2		2	1					16
337	702					702	137	228	1		1						17
190	374	5	9	13	27	401	72	112	1		1		1				18
486	960					960	181	293	2		3	9					19
323	643					643	120	200	1		1	2					20
208	419					419	86	125	1								21
899	1767	8	11	21	40	1807	354	514	2		4	11	6				22
109	223	1		3	4	227	40	74	1			2					23
237	481	2	4	6	12	493	94	150	6		1						24
356	723	2	4	7	13	736	134	233	1		3	4	2				25
255	469	4	3	6	13	482	93	121	1		1	4					26
284	546					546	94	168	6	1		6	1				27
332	676	1	1	2	4	680	139	205	1		3		3				28
446	858	2	7	8	17	875	166	246	1	1	3	13	4	1			29
136	272					272	45	91				2	1				30

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül												
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorációrok	Polgárok és mestemberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökei	Zsellérek	Szabadsá- golt katonák		Egyéb állami szükségletre alkalmasak		Sarjadék	
												ezredektől	hadi szekerektől	0–12 éves	13–17 éves		
31	Búzafalva	32	39	2		1				13	12	27			10	29	7
32	Bernátfalva	38	43	2		5				6	6	40			6	41	6
33	Koksóbaksa	24	31			6				11	10	14			3	33	8
34	Kassamindszent	37	44	2	1	6				10	9	37			8	39	15
35	Csontosfalva	26	32					1		18	14	22			9	25	7
36	Hernádgece	52	56	1		4				13	15	50			18	51	24
37	Hernádsány	109	126	8	1	10				40	35	102			33	118	26
38	Hernádgönyű	37	41	2		4				18	19	21			11	33	14
39	Kápolna-Bölgze	20	19	1						11	11	10			3	23	7
40	Sziget-Bölgze	26	28	2	1	3				12	8	20			3	28	7
41	Sándor-Bölgze	19	25			5				7	6	18			10	21	4
42	Abaújszina	158	203	16	1	9	2	3	43	44	168				41	168	49
43	Kenyhecz	76	99	8	1	7		2	16	17	88				32	79	30
44	Miglécznémeti	59	76	8		12			11	11	59				11	65	18
45	Tornyosnémeti	97	120	6	1	14		1	22	19	108				31	102	28
46	Hidasnémeti	40	49	1		8		1	5	7	44				15	53	15
47	Hernádszurdok	48	61	2	1	3			21	18	38				14	47	10
48	Perény	110	131	2	1				46	46	90				27	127	35
49	Hím	66	75	5		8			18	15	63				24	73	24
50	Felsőláncz	62	78	2	1	19			16	16	54				16	61	23
51	Alsóláncz	25	32	1					14	12	19				8	23	10
A járás összesen:		3422	4320	94	23	301	15	33	1214	1204	3370	9	–	938	3838	1086	

Abaúj-Torna megye – II. Füzéri járás (1787)

52	Kassaujfalva	64	87						33	29	59				6	82	18
53	Szilvásapáti	25	44						3	3	39				4	21	8
54	Széplakapáti	26	38			9					34				5	42	16
55	Abaszéplak	86	109		1	19			25	25	89	1		16	111	45	
56	Izdoba	28	36		1	4			8	8	30	1		8	36	6	
57	Rás	27	32						16	16	21			2	40	7	

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (<i>Familiák</i>) száma		A keresztény férfiak közül												
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorációrok	Polgárok és mesteremberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökösei	Zsellérek	Szabadságot katonák		Egyéb állami szükségletre alkalmaztak	Sarjadék		
												ezredektől	hadiszerektől		0–12 éves	13–17 éves	
58	Benyék	30	30	1						12	10	20	1		7	31	9
59	Tarczavajkócz	48	55	4	1	2				22	20	35			8	51	10
60	Királynépe	51	69	1	1	3				21	17	58			13	92	13
61	Abaujharaszti	47	55	2		1				28	25	31			9	49	13
62	Rozgony	88	130	6		11				24	25	108			24	127	24
63	Felsőolcsvár	38	55		1	1				18	17	36			10	41	12
64	Alsóolcsvár	34	53	3		6				18	16	34			9	47	11
65	Györgyi	24	31	2						5	5	30			9	35	6
66	Füzernádaska	26	36	1						10	10	28			5	36	6
67	Ósvacsákány	56	69	1		3				25	24	53			11	61	19
68	Bátyok	43	46							28	27	40			9	47	13
69	Zsir	18	22							12	11	16			3	19	4
70	Ránk	52	66		1		1			24	22	44			16	66	14
71	Felsőkemencze	43	57	4	1	15				21	17	41			14	49	13
72	Alsókemencze	60	72	1	2					45	38	39			7	69	23
73	Kelecsenyborda	25	36		1					10	10	30			4	39	7
74	Petőszinye	73	99	2		6				33	29	73			17	95	24
75	Magyarböd	66	74	1	1	1				42	39	48			20	73	19
76	Györke	77	94	2	1	13				33	30	73			23	94	33
77	Regeteruszka	56	70		1					12	13	69			26	76	23
78	Kisszaláncz	16	17							1	2	17			9	21	11
79	Szalánczújváros	39	44			1				15	13	35			8	48	22
80	Kalsa	30	37							13	10	26			7	34	15
81	Újszállás	48	61							10	10	51			8	55	25
82	Nagyszaláncz	58	68		1	5	1			25	24	48			11	66	21
83	Abaujrákos	29	32							10	9	22			5	35	8
84	Garbócz	23	26		1					5	4	20			5	31	9
85	Bogdány	33	35	3		2				11	10	28			2	35	8
86	Balogd	35	54							11	13	47			10	60	19
87	Alsócsáj	31	42	3						7	6	36			12	34	15
88	Felsőcsáj	35	42	1						12	10	31			4	32	10

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 121

Női népesség összesen	Keresztények összesen					Zsidók	Népesség összesen	Az összeirt keresztények közül					Az összeirt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás			
	Férfiak							Zsidók összesen	Házások	Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek						
	Házások	Nőtlenek és özvegyek	Nők	Zsidók összesen	Házások						Nőtlenek és özvegyek	az országban	az országon kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
																férfi		nő	férfi	nő
93	183	1	3	3	7	190	33	57			1	1					58			
150	299	4	7	8	19	318	65	84	1			1					59			
194	412	2	5	2	9	421	78	140	4			8	1				60			
149	305	2	3	5	10	315	59	97	1			1	2				61			
330	673	7	7	15	29	702	125	218	2			6	5				62			
136	272					272	57	79				1	4				63			
182	323	3	4	4	11	334	59	82	2			2	2	1			64			
88	178	2	3	3	8	186	34	56				1	1				65			
101	196	1	1	2	4	200	40	55	1								66			
189	385	1	1	1	3	388	86	110	1	1		1					67			
176	340					340	72	92				5					68			
63	128					128	28	37				2					69			
180	368					368	75	113	6			1	1				70			
185	356	4	3	10	17	373	67	104	6			1					71			
188	411	1	1	3	5	416	81	142	3			3					72			
92	193					193	33	68	4	1		4					73			
247	524	4	2	8	14	538	109	168	2	1		4	1				74			
210	453	1		4	5	458	87	156	2	1		3					75			
267	567	2	3	3	8	575	115	185	4	1		6					76			
190	410					410	79	141	2			5					77			
55	116					116	17	44	1								78			
123	265					265	50	92	2			5					79			
95	200					200	41	64	5			3					80			
164	323					323	60	99	2	2							81			
187	389					389	75	127	1			3					82			
80	169					169	33	56									83			
75	150					150	25	50									84			
85	181	3	8	7	18	199	35	61									85			
136	296					296	58	102	1			2					86			
103	213	3	6	13	22	235	41	69									87			
110	209	1	2	1	4	213	43	56				1					88			

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül													
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorációrok	Polgárok és mestemberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökei	Zsellérek	Szabadsá- golt katonák		Egyéb állami szükségletre alkalmasak	Sarjadék			
												ezredektől	hadi szekerektől		0–12 éves	13–17 éves		
89	Ósva	57	82							25	27	59				12	77	26
90	Beszter	44	50							24	24	29				13	46	18
91	Lengyelfalva	55	76	1	1					19	21	58				17	98	22
92	Felsőhutka	37	43							10	12	31				7	53	13
93	Alsóhutka	39	44							16	16	31	1			9	58	20
94	Felsőmislye	59	109							22	20	96				18	107	35
95	Alsómislye	71	136			6	3	2		17	15	121	1			35	119	37
96	Eszkáros	67	87	4	1	8				12	10	76	1			14	72	27
97	Hernádszadány	75	93	5	1	12			1	17	16	71				17	71	31
98	Abaújnádasd	125	155	5	2	8				21	18	137				34	165	45
99	Felsőkéked	40	43	3		15				11	11	31				4	48	10
100	Alsókéked	36	47	2		6				9	8	38				23	52	15
101	Pányok	43	46	1						29	25	15				5	46	9
102	Abaújvár	101	96	19	1	9				50	49	47	1			18	96	19
103	Zsujta	61	84	13	1	41			1	6	5	65				21	48	18
104	Telkibánya	119	131	1	1	44				47	44	68				20	112	23
105	Nyíri	72	102	4	1	66				26	24	62				15	76	19
106	Füzérkomlós	16	21	1						12	10	8				6	23	5
107	Füzér	68	86		1	1				27	24	67				20	94	21
108	Pusztafalu	43	49			3				24	25	33				5	70	11
109	Füzérkajata	35	37	1	1					29	26	25				9	36	8
110	Biste	34	52	1	1	37				17	13	28				6	35	11
111	Kiskázmér	27	28	1		2				11	8	18				5	29	10
112	Mátyásháza	13	13	1						8	7	5				2	12	3
113	Felsőregmecz	47	60	3	1	20				20	23	35				14	49	15
114	Alsóregmecz	53	58	4		4				25	23	34				6	45	29
115	Mikóháza	69	80	4	2		1			31	27	61				19	100	26
116	Vily	62	81		1	62				17	20	35				24	61	15
117	Füzérradvány	42	54			1	1	1		23	23	38				17	68	17
118	Kovácsvágás	104	128	2	1	198				9	9	43	1			4	40	16
119	Pálháza	54	65			1				25	25	44				18	66	26

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 123

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók					Népesség összesen	Az összeírt keresztények közül					Az összeírt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
		Férfiak		Nők	Zsidók összesen	Házások		Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
		Házások	Nőtlenek és özvegyek						az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
													férfi	nő	férfi	nő	
228	454				454	92	134			2	1					89	
152	306				306	54	100					1				90	
207	443	2	3	3	8	451	79	157	4	1		2				91	
115	241				241	42	84					1				92	
132	283				283	51	100									93	
298	596				596	117	181									94	
348	704				704	142	214	1		1	2					95	
234	455	5	13	14	32	487	85	136								96	
253	490	5	8	16	29	519	89	148	1		5	1				97	
430	860	5	8	16	29	889	154	276	6	1		5				98	
128	258	3	10	8	21	279	45	85	1							99	
137	288	3	2	4	9	297	46	105	1	1	1					100	
128	257	1		3	4	261	51	78								101	
270	560	17	31	43	91	651	103	187	3			1				102	
193	399	14	21	29	64	463	81	125	5		2					103	
339	698	1		3	4	702	131	228	1	1	2	1				104	
258	547	4	6	7	17	564	113	176	4		1	4	1			105	
61	125	1	2	3	6	131	20	44			1					106	
252	507				507	93	162			2	2					107	
164	335				335	59	112	5			3					108	
128	262	1	2	3	6	268	56	78	3			1				109	
135	283	1	2	2	5	288	51	97	6			8	1			110	
84	167	1	1	4	6	173	31	52	3			1				111	
31	68	1	4	3	8	76	13	24	1			2				112	
171	348	3	8	6	17	365	65	112	5			5				113	
166	332	5	6	8	19	351	62	104	5	1	1	15				114	
238	505	4	7	10	21	526	97	170	7		1	6	1			115	
215	450				450	81	154	3				8				116	
151	340				340	64	125	3								117	
333	654	3	6	3	12	666	121	200	4			3				118	
159	364				364	67	138	2		1	1					119	

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül												
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorátoriok	Polgárok és mesteremberek	Paraszatok	Polgárok és parasztok örökösai	Zsellérek	Szabadságot katonák		Egyéb állami szükségletre alkalmasak	Sarjadék		
												0–12 éves	13–17 éves				
120	Filkeháza	30	33	1						20	20	22			9	38	7
121	Kisbózsza	16	20		12					3	4	13	2		3	17	3
122	Nagybózsza	28	31	1	13					10	8	19			4	29	2
A járás összesen:		3430	4343	115	33	671	7	5	1320	1237	3102	10	-	819	4136	1171	

Abauj-Torna megye – III. Csereháti járás (1787)

123	Alsónovaj	35	44		2					25	24	25			14	46	11
124	Idrány	24	25	3	36					5	5	8	1		5	9	8
125	Felsőnovaj	41	45		1	9				15	11	35			7	41	9
126	Garadna	54	69		1	1				26	20	50	1		15	65	17
127	Hernádszölled	57	69	2					1	14	14	60	1		13	77	22
128	Hernádvécse	87	107	4			1	3	31	28	87				21	113	18
129	Hernádpetri	48	75	1					25	20	42				18	57	14
130	Szemere	49	52	1	1	4			35	26	24				12	54	14
131	Litka	29	34						18	14	19				6	44	9
132	Csenyéte	69	77	1		49			37	31	37				10	50	14
133	Fáj	37	40	1		3			14	10	38				7	47	10
134	Fulókércs	74	77	6	1	52			26	19	42				18	54	10
135	Szala	68	73	16	1	35		1	11	15	45				13	62	13
136	Felsőszend	33	30	1					14	11	19				9	14	13
137	Alsószend	44	45	2	1	15			22	22	26				15	37	13
138	Abaujdevecser	53	69	3	1	18	1	1	11	10	67				18	66	20
139	Fancsal	63	75	3	1	4		1	36	32	49				25	74	19
140	Detek	67	68	5		7		1	23	19	52				13	53	16
141	Tengerfalva	20	27			4			13	11	19				20	7	
142	Beret	65	65	5	1	77			1	2	35				14	36	13
143	Bakta	86	84	11	1	26		1	20	23	57	1			20	68	18
144	Szárzsek	46	49		1				20	17	40	1			13	57	19
145	Alsógagy	56	56	3					1	24	22	44	1		8	52	17
146	Gagyapáti	30	30	1					11	11	25				15	37	17
147	Felsőgagy	80	100	3	1	1		1	39	38	71				26	114	37

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 125

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók					Népesség összesen	Az összeirt keresztények közül					Az összeirt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
		Férfiak		Nők	Zsidók összesen	Házások		Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
		Házások	Nőtlenek és özvegyek						az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
													férfi	nő	férfi	nő	
107	224				224	41	76	2			1						120
58	115				115	21	36				1						121
78	163	1	2	1	4	167	34	51									122
11951	24462	123	201	281	605	25067	4677	7834	132	6	34	164	24	1	-	-	

Abauj-Torna megye – III. Csereháti járás (1787)

121	268					268	51	96	2			2					123
54	131	3	3	5	11	142	27	50	1		2	2					124
117	245					245	49	79	1								125
205	401					401	75	121	4			4					126
188	390	2	2	8	12	402	72	130	3			3					127
290	592	4	9	7	20	612	124	178	1		2	10	1				128
158	334	1	3	3	7	341	67	109	1			3	1				129
148	318	1	2	3	6	324	62	108	2								130
101	211					211	36	74									131
219	447	1	6	2	9	456	89	139	1		1	4					132
130	259	1	5	3	9	268	50	79				2					133
212	434	6	9	15	30	464	88	134	6			8	1				134
190	386	16	16	41	73	459	73	123	3			2	1				135
80	160	1		3	4	164	30	50			1						136
117	268	1	9	4	14	282	50	101	4			1					137
226	439	3	9	6	18	457	82	131	2		1	2					138
249	490	4	8	7	19	509	92	149	2		1	6					139
184	368	5	15	11	31	399	73	111	1	1	2						140
67	141					141	34	40	1								141
183	362	5	9	11	25	387	61	118	4		2	3			1		142
238	473	13	17	34	64	537	87	148			1						143
145	313					313	59	109	2			1					144
172	341	3	3	5	11	352	65	104									145
101	217	1	2	2	5	222	39	77	1								146
296	624	3	6	5	14	638	117	211	4			6					147

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül													
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorációrok	Polgárok és mesteremberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökései	Zsellérek	Szabadsá- golt katonák		Egyéb állami szükségletre alkalmasak	Sarjadék			
												ezredektől	hadiszekerektől		0–12 éves	13–17 éves		
148	Abaújszolnok	73	77		1					29	25	59				28	58	26
149	Nyésta	48	57					1	1	27	25	31				20	40	15
150	Selyeb	133	144	5	1	26				50	48	103				43	110	56
151	Kupa	74	90	5	1	50				7	6	74				17	67	18
152	Tomor	64	92	3	1	31			1	9	8	86				20	65	19
153	Felsővadász	107	121	3	2	9			2	47	40	82	2			25	92	40
154	Gadna	71	73	2	1	5				36	28	46	1			23	69	25
155	Gagybátor	119	134	8	1	43			1	33	27	106				27	97	36
156	Gagyvendégi	24	27							8	7	27				5	25	12
157	Krasznokvajda	66	91	5	2	19				18	13	85	1			11	102	27
158	Szászfá	78	88	2	1	52				27	25	52				22	57	23
159	Pamlény	48	53	1	1	18				23	17	36				11	55	19
160	Keresztéte	24	26	1						12	8	16				6	35	9
161	Perecse	28	33							16	13	29				16	45	10
162	Kány	52	63	1	1					33	28	55				16	66	21
163	Büttös	61	64	2		9				34	25	44				24	74	16
164	Buzita	116	138	4	1	19			1	38	30	115	1			29	131	29
165	Reste	76	81	2	1	19				27	23	63				19	68	22
166	Jánok	74	118	1		27	1	1	1	16	15	105	2			21	99	18
167	Péder	60	81		1	33				12	10	65				24	58	13
168	Kisbodoló	29	35					1		10	9	25				14	35	10
169	Somodi	126	149		1	4	1	7	7	70	70	85				47	117	34
170	Szepsi	301	352		2	160			217			123	85			48	118	29
171	Debrőd	77	85							48	37	45				11	65	14
172	Jászó	196	286			58			152			96	135	1		67	161	46
173	Meczenzéf	365	703		2	17			381			251	352	4		90	464	130
174	Felsőmeczenzéf	255	496			15	1	129				95	404	1		96	355	73
175	Jászóindszent	110	169						2	98	99	97				41	126	39
176	Rudnok	113	158							65	63	127				42	154	36
232	Abaújlak	45	48									55	1			7	58	16
233	Jászóváralja	32	40		26	5	2	14				9	30			11	37	8
A járás összesen:		4360	5657	117	59	962	9	920	1309	1728	3735	20	-	1216	4450	1267		

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 127

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók				Népesség összesen	Az összeirt keresztények közül					Az összeirt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás	
		Férfiak		Nők	Zsidók összesen		Házások	Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
		Házások	Nőtlenek és özvegyek						az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
													férfi	nő	férfi		nő
211	437				437	82	144	1		2	2						148
144	304				304	57	103										149
415	852	5	7	8	20	872	159	278	11	2		3	1				150
239	479	5	11	13	29	508	98	142	5		1	3					151
242	482	3	2	6	11	493	97	143	7		1	7					152
325	666	3	8	10	21	687	125	216	3		2	3					153
229	463	2	1	4	7	470	85	149	2			1					154
360	731	8	16	17	41	772	148	223	7		1	1					155
83	167					167	35	49	2		1						156
257	535	5	13	12	30	565	102	176	6				1				157
259	518	2	2	5	9	527	96	163	4			2					158
157	337	1	3	3	7	344	63	117	7			1					159
78	164	2	1	3	6	170	27	59	1			1					160
119	248					248	49	80	1			1					161
204	424	1	2	3	6	430	84	136				3	2				162
205	431	2	1	10	13	444	79	147	1		1	1					163
374	768	4	4	13	21	789	160	234	3		2	7					164
244	486	2	2	5	9	495	98	144	4			2					165
300	605	1	3	3	7	612	130	175	1		2	2					166
214	430					430	81	135	2	3		3					167
88	192					192	38	66	1			1					168
449	885					885	162	274	1		1	5					169
872	1654					1654	358	424	11	1	2	52					170
236	456					456	90	130									171
760	1476					1476	286	430	6	2	7	17	2	1			172
1738	3429					3429	682	1009	6	1	2	5	1	1			173
1150	2319					2319	493	676	3		5	1		1			174
477	979					979	200	302			4	2					175
489	976					976	182	305				4					176
125	262					262	54	83				1					232
120	262					262	39	103	1		1	6	4				233
15354	31029	120	209	290	619	31648	6091	9584	143	10	48	196	15	3	1	-	

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (<i>Familiák</i>) száma		A keresztény férfiak közül											
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorátoriok	Polgárok és mesteremberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökbevei	Zsellérek	Szabadsá- golt katonák		Egyéb állami szükségletre alkalmasak	Sarjadék	
												ezredektől	hadiszerektől		0–12 éves	13–17 éves

Abauj-Torna megye – IV. Szikszói járás (1787)

177	Onga	117	136	5	1	29		2	4	6	119	1	27	110	31
178	Belsőbócs	152	166	1	1	26	1	1	103	106	46	1	9	105	31
179	Szikszó	587	645	13	4	427	4	30	42	57	376	4	74	333	85
180	Alsóvadász	183	227		2	116		1	96	95	63		25	123	17
181	Szentistvánbaksa	100	127	7	1	130		1	14	12	64		12	57	14
182	Nagykinizs	54	59	3	2	26			9	6	39		3	34	7
183	Prépost	15	19	1				2	9	9	10		2	13	4
184	Hernádkéres	55	72	1	1	4		2	21	11	49		11	60	17
185	Felsődopsza	115	147	5	1	55		4	31	34	83		21	90	21
186	Pere	115	126	8		2		3	32	31	100		38	119	35
187	Hernádbúd	63	71	2	1	60			20	20	24		12	30	11
188	Gibárt	33	49	4		32		2	8	9	32		12	37	2
189	Alsózcéce	38	41	2		7			17	16	29	1	8	31	7
190	Felsőzcéce	36	43	2	1	4			13	12	28		6	32	7
191	Vizsoly	118	154	4	1	8		4	66	60	93	2	40	151	38
192	Vilmány	83	99	1	1	59		4	37	34	46	1	20	59	28
193	Vilmánykisfalu	36	37	6				1	11	12	20		9	22	6
194	Gönczruszka	193	243	14	1	32		10	49	55	176	2	64	199	55
195	Göncz	351	423	2	2	209		43	87	105	217	2	67	283	53
196	Hejcze	148	167		2	26		5	79	73	80		41	125	27
197	Fony	165	192	4	1	129		3	68	59	70	1	23	101	31
198	Mogyoróska	39	46	2	1	1			29	22	29		16	27	11
199	Regécz	44	54	1		23			28	26	18		7	31	8
200	Háromhuta	51	54					2		2	62		12	52	18
201	Komlóska	59	68	1	1			1	40	40	34	1	16	47	13
202	Erdőhorváti	149	173	4	2	149		4	33	31	82		24	100	19
203	Baskó	60	69	1	1			1	28	31	32	1	14	52	15
204	Arka	46	59			2		1	28	27	32		12	45	5
205	Korlát	103	130	19	1	59		3	37	34	72	1	29	90	17

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 129

Női népesség összesen	Keresztények összesen					Zsidók					Népesség összesen	Az összeírt keresztények közül					Az összeírt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
	Házasságok		Nőtlenek és özvegyek		Nők	Férfiak		Zsidók összesen		Házasságok		Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
	Házasságok	Nőtlenek és özvegyek	Nőtlenek és özvegyek	Férfiak		Zsidók összesen	Házasságok	Nőtlenek és özvegyek	az országban				az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból			
					férfi					nő		férfi				nő					

Abaúj-Torna megye – IV. Szikszói járás (1787)

334	664	5	6	18	29	693	129	201	4					8					177
440	870	1	1	2	4	874	179	251	5					9	1				178
1488	2924	12	21	34	67	2991	574	862	68				7	12	1				179
532	1070					1070	227	311	17					8					180
302	607	8	13	21	42	649	124	181	9				1	2					181
146	272	2	3	6	11	283	58	68	6					2					182
40	89	1	3	3	7	96	20	29	2										183
165	341	1	2	2	5	346	70	106	3				2	2					184
364	704	4	10	9	23	727	134	206	8				1	1					185
321	681	7	13	12	32	713	134	226	15					4					186
185	363	2	3	8	13	376	68	110	11					2					187
123	257	4	6	7	17	274	48	86	9				1	2	1				188
124	240	3	3	9	15	255	49	67	3					1	1				189
114	217	2	3	3	8	225	38	65	2										190
462	925	4	11	8	23	948	169	294	14				1	13					191
300	589	1	3	4	8	597	102	187	15					8					192
87	168	7	14	12	33	201	34	47	1					1					193
602	1245	14	22	35	71	1316	227	416	34				1	9					194
996	2064	2	2	4	8	2072	412	656	34				4	15	3				195
407	865					865	164	294	9					3	4				196
477	963	4	4	10	18	981	178	308	22				4	3	1				197
120	256	2	1	3	6	262	50	86	6					1					198
136	277	1	1	2	4	281	55	86	8										199
121	269					269	54	94	2										200
181	374	1	1	3	5	379	74	119	1				1	2	2				201
417	861	6	4	11	21	882	165	279	13				2	11	1				202
174	349	1	1	1	3	352	58	117	15					2					203
141	293					293	55	97	5										204
321	664	20	42	49	111	775	129	214	21				1	1	7	1			205

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül													
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorációrok	Polgárok és mestemberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökösai	Zsellérek	Szabadsá- golt katonák		Egyéb állami szükségletre alkalmasak	Sarjadék			
												ezredektől	hadiszerekektől		0–12 éves	13–17 éves		
206	Boldogkőváralfa	127	179	2	3	2	1	18	34	38	140					41	148	44
207	Boldogkőújfalva	111	126			3		1	44	45	77				30	115	31	
208	Abaújalpár	60	69	5	1	34		1	2	3	50			15	54	13		
209	Abaújkér	128	184	7	1	60		6	41	46	113			28	129	41		
210	Czekeháza	41	50	6	1	7		1	8	10	32			5	42	13		
211	Marczinfalva	79	97	16		53		7	33	31	43	1		16	55	11		
212	Abaújszántó	318	453	18	2	237		53	112	133	189			56	219	61		
213	Halmaj	59	74				1	3	22	22	48			11	69	10		
214	Jánosd	31	36	2		2			4	5	31			6	31	5		
215	Homrogd	94	124	5	1	8			22	26	106			21	95	33		
216	Abaújsáp	20	26						14	13	16			5	26	6		
217	Rásony	51	63	3	1	68			1		36			12	30	11		
218	Százazberencs	36	51	2		36					34			9	21	8		
219	Léh	41	45	1	2	9			7	6	37			9	47	14		
220	Alsókázmárk	27	52	3		25		1	2	4	35			7	34	11		
221	Felsőkázmárk	75	92	2	1	100			1	2	49			12	47	10		
222	Kiskinizs	51	55	1	1	36		1	2	2	34			3	33	8		
223	Csobád	64	77		2	26	1		24	19	39	1		9	57	16		
224	Ináncs	76	98			1		1	39	37	59			22	95	16		
225	Hernádszentandrás	77	85	8	1	101			6	5	40			5	36	13		
226	Alsófügöd	31	35	1		6		1	11	12	20			9	34	8		
227	Felsőfügöd	32	39	3	1	23		1	2	1	27			5	24	8		
228	Forró	123	151		1		1	6	48	53	115			38	154	46		
229	Encs	65	88		1	7		2	23	28	55			21	65	40		
230	Alsóméra	54	64	3		13		2	25	22	37			21	47	16		
231	Felsőméra	90	122	11	1	56	1	7	12	15	86			32	81	30		
A járás összesen:		5269	6431	212	50	2528	10	242	1578	1613	3673	20	-	1102	4346	1156		

Abauj-Torna megye – V. Tornai járás (Torna megye: Felső és Alsó járás, 1787)

234	Torna	180	246		1	5	3	6	69	71	173			36	229	64
235	Zsarnó	101	120	7	1	75			14	10	74			11	75	17

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 131

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók					Népesség összesen	Az összeírt keresztények közül					Az összeírt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
		Férfiak		Nők	Zsidók összesen	Házások		Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
		Házások	Nőtlenek és özvegyek						az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
													férfi	nő	férfi	nő	
451	920	2	3	5	10	930	178	291	19	3	5	4					206
339	685					685	123	223	6			6					207
163	336	5	10	8	23	359	64	109	9	1	3						208
466	931	6	17	15	38	969	181	284	17	2	6						209
126	245	5	5	8	18	263	43	76	7		5						210
246	496	16	19	36	71	567	95	155	15	1	6	1					211
1149	2211	19	34	49	102	2313	423	639	48	1	4	39	4		3		212
174	360					360	71	115	4	1	8						213
74	158	2	3	9	14	172	33	51	3								214
316	628	5	4	13	22	650	126	186	17	1	4						215
69	149					149	29	51	2		1						216
152	311	3	7	8	18	329	60	99	6	1	4						217
123	231	3		5	8	239	47	61	7		1						218
118	249	1		4	5	254	44	87	3		1						219
134	253	3	6	5	14	267	47	72	6	1	4						220
211	433	2	6	7	15	448	80	142	17		4						221
141	261	1	2	2	5	266	49	71	4								222
179	373					373	74	120	9		1						223
275	545					545	110	160	8		3						224
201	408	9	12	17	38	446	74	133	16		3						225
97	198	1	3	2	6	204	34	67	7		2			1			226
97	189	2	6	11	19	208	35	57	10	1	1						227
453	915					915	172	290	5	1	9						228
241	483					483	83	159	15	2	1						229
206	389	3	10	6	19	408	66	117	17		3						230
304	625	11	11	30	52	677	116	205	32	2	5	1					231
16125	32443	214	351	516	1081	33524	6235	10083	671	5	46	253	26	-	4	-	

Abaij-Torna megye – V. Tornai járás (Torna megye: Felső és Alsó járás, 1787)

657	1314					1314	238	419	35	1	3	46			1	1	234
286	563	7	10	20	37	600	110	167	20			5					235

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (<i>Familiák</i>) száma		A keresztény férfiak közül											
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorátoriok	Polgárok és mesteremberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökösői	Zsellérek	Szabadsá- golt katonák		Sarjadék		
												ezredektől	hadiszerekektől	Egyéb állami szükségletre alkalmasak	0–12 éves	13–17 éves
236	Tornaújfalú	58	78							34	35	54	1	14	77	24
237	Tornahorvát	53	61	1						18	20	48		13	50	19
238	Bódvavendégi	43	57		11					22	23	31		18	36	8
239	Hídvégárdó	88	120	1	23					30	31	104	1	24	105	22
240	Szádudvarnok	65	75							44	41	41		23	71	23
241	Szádélő	30	31		1					14	12	23		5	33	6
242	Méhész	23	22							12	13	10		9	10	6
243	Tornagörgő	153	167	1	99					41	44	107		24	123	39
244	Szádalmás	116	122	1	77					42	45	58		19	87	29
245	Derenk	40	41							19	18	30		8	40	11
246	Jabloncza	65	74		27					22	27	55		8	65	23
247	Körtvélyes	55	61	1	26					22	20	38		12	40	10
248	Hárskút	89	101	1	20					44	42	63		16	93	35
249	Dernő	81	105		17	1				24	24	82	1	22	96	16
250	Kiskovácsvágása	41	43							19	19	28		9	24	16
251	Lucska	56	66		7					30	29	36	1	14	57	15
252	Barka	60	71	1	4					27	26	39	1	23	78	30
253	Falucska	68	84	1	2					25	27	68	1	23	78	17
254	Áj	70	84							30	35	52	1	18	63	19
255	Bódvalenke	38	47	2	1	10				11	10	36	1	4	38	14
256	Becskeháza	25	26			10				16	16	21		8	37	5
257	Tornabarakony	26	27	1	2					11	12	22		3	30	5
258	Tornaszentandrás	76	84							33	37	64	2	20	94	24
259	Bódvarákó	39	46							16	19	36	1	7	70	11
260	Dobódél	15	16			6				7	8	6		7	13	3
261	Perkupa	122	156	5	1	76				37	42	95	3	25	108	22
262	Varbócz	45	46	1		19				26	25	20		10	39	13
263	Szólósárdó	39	43		1	6				24	23	22	1	8	40	11
264	Teresztenye	25	27			10				15	11	11		10	11	9
265	Égerszög	54	62		1	15				44	40	23		17	37	15
266	Tornakápolna	11	12			1				10	9	4		1	10	4

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 133

Női népesség összesen	Keresztények összesen						Zsidók						Népesség összesen	Az összeírt keresztények közül				Az összeírt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
	Keresztények összesen						Férfiak			távollevők				jelenlevő idegenek								
							Házasok	Nőtlenek és özvegyek						Nők	Zsidók összesen	Házasok	Nőtlenek és özvegyek		az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	
								férfi	nő	férfi	nő											
224	463					463	94	145	2			15							236			
178	347					347	66	103	5			1	5						237			
148	297					297	56	93	5			2	15						238			
337	678					678	139	202	9				18						239			
222	465					465	87	156	14			2	15	4					240			
74	168					168	36	58	3				8						241			
59	119					119	25	35	4				4	1					242			
453	931					931	200	278	16				14						243			
334	692					692	142	216	17			1	8						244			
135	261					261	55	71	3				2						245			
199	426					426	91	136	7				15						246			
168	337					337	68	101	1				12						247			
280	594					594	113	201	8			2	11						248			
293	576					576	114	169	11			1	34						249			
108	223					223	43	72	4			1	10						250			
201	390					390	74	115	5				24						251			
212	441					441	74	155	20				5						252			
244	486					486	91	151	12			1	15	3					253			
227	445					445	87	131	14				21						254			
115	240	1	4	3	8	248	49	76	12			1	1						255			
88	201					201	39	74	4				1						256			
78	164					164	34	52	1			1	1						257			
253	527					527	98	176	12			2	2						258			
138	298					298	56	104	3			2	8						259			
60	110					110	19	31	3			2	4						260			
370	779	5	5	12	22	801	167	242	26			2	2						261			
131	283		4	3	7	290	56	96	7				4						262			
118	254					254	51	85	3				1						263			
75	152					152	29	48	7				5						264			
185	377					377	77	115	11				3						265			
39	78					78	22	17					4						266			

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül											
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemesek	Tisztviselők és honorációrok	Polgárok és mesteremberek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökösei	Zsellérek	Szabadsá- golt katonák		Sarjadék		
												ezredektől	hadiszerekektől	Egyéb állami szükségletre alkalmasak	0–12 éves	13–17 éves
267	Jósvafő	88	98	1	70			28	28	50	2		16	61	16	
268	Szádvárborsa	46	53		1			33	31	33			7	43	19	
269	Szilicze	91	100	1	59			41	39	63	1		18	70	29	
270	Szinpetri	49	58	1	3			32	33	33			13	55	16	
271	Szin	95	102	1	120			18	21	43			21	58	10	
272	Szögliget	84	99		7			36	38	65	1		20	85	24	
273	Bódvaszilás	92	108	1	9			31	34	87			24	94	37	
274	Komját	64	69	4	20			27	21	39			13	52	8	
275	Tornanádaska	33	49		15			16	14	28			9	31	10	
A járás összesen:		2692	3157	20	21	853	4	6	1114	1123	2015	19	–	610	2606	754

A. Abaúj-Torna megye járásainak összesítése

Kassai járás	3422	4320	94	23	301	15	33	1214	1204	3370	9	–	938	3838	1086
Füzéri járás	3430	4343	115	33	671	7	5	1320	1237	3102	10	–	819	4136	1171
Csereháti járás	4360	5657	117	59	962	9	920	1309	1728	3735	20	–	1216	4450	1267
Sziksói járás	5269	6431	212	50	2528	10	242	1578	1613	3673	20	–	1102	4346	1156
Tornai járás	2692	3157	20	21	853	4	6	1114	1123	2015	19	–	610	2606	754
Összesen	19173	23908	558	186	5315	45	1206	6535	6905	15895	78	–	4685	19376	5434

B. Kassa szabad királyi város

Kassa	981	1619	–	81	189	57	450	13	326	1016	10	–	264	764	253
-------	-----	------	---	----	-----	----	-----	----	-----	------	----	---	-----	-----	-----

C. Abaúj-Torna megye teljes népessége (A+B)

Abaúj-Torna megye	20154	25527	558	267	5504	102	1656	6548	7231	16911	88	–	4949	20140	5687
-------------------	-------	-------	-----	-----	------	-----	------	------	------	-------	----	---	------	-------	------

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 135

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók					Népesség összesen	Az összeírt keresztények közül					Az összeírt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
		Férfiak			Zsidók összesen	Házások		Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
		Házások	Nőtlenek és özvegyek	Nők					az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
													férfi	nő	férfi	nő	
235	507					507	112	160	11			10					267
172	339					339	79	88	2			7					268
275	596					596	112	209	15		1	7					269
179	365					365	78	108	4		1	5					270
321	613	1	1	1	3	616	119	173	16		1	18					271
285	561					561	113	163	14			9					272
304	621					621	123	194	14			21					273
180	361	3	6	6	15	376	75	106	10		1	8					274
133	256					256	44	79	8		1	5					275
8773	17898	17	30	45	92	17990	3555	5570	398	1	29	428	8	-	1	1	

A. Abauj-Torna megye járásainak összesítése

12048	24079	95	143	271	509	24588	4680	7351	66	8	55	115	32	3	2	-
11951	24462	123	201	281	605	25067	4677	7834	132	6	34	164	24	1	-	-
15354	31029	120	209	290	619	31648	6091	9584	143	10	48	196	15	3	1	-
16125	32443	214	351	516	1081	33524	6235	10083	671	5	46	253	26	-	4	-
8773	17898	17	30	45	92	17990	3555	5570	398	1	29	428	8	-	1	1
64251	129911	569	934	1403	2906	132817	25238	40422	1410	30	212	1156	105	7	8	1

B. Kassa szabad királyi város

4482	7905	-	-	-	-	7905	1283	2140	61	24	52	319	90	23	40	4
------	------	---	---	---	---	------	------	------	----	----	----	-----	----	----	----	---

C. Abauj-Torna megye teljes népessége (A+B)

68733	137816	569	934	1403	2906	140722	26521	42562	1471	54	264	1475	195	30	48	5
-------	--------	-----	-----	------	------	--------	-------	-------	------	----	-----	------	-----	----	----	---

II. FÜGGELÉK

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSÁNAK TORNA MEGYEI EREDMÉNYEI (1785)

Torna megye – I. Felső járás (1785)

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül												
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemések	Tisztviselők és honoráció- rok	Polgárok és mesteremb- rek	Paraszrok	Polgárok és paraszrok örökössei	Zselérek	Szabadsá- golt katonák		Sarjadék			
												ezredéktől	hadí szekerektől	Egyéb állami szükség- lethe alkalmások	0–12 éves	13–17 éves	
1	Torna	178	243		2	5	4	5	67	64	157	3		46	202	51	
2	Zsarnó	96	120	(5)	1	77			14	10	79	2		7	76	18	
3	Tornaújfalú	57	77						2	36	37	50	1		22	75	17
4	Tornahorvátí	51	60		1				22	21	44			15	46	15	
5	Bódvavendégi	42	57			18			22	21	27			18	33	11	
6	Hídvégardó	86	109		1	23			29	30	88			22	81	31	
7	Szádudvarnok	63	71						42	37	33			16	74	24	
8	Szádélő	29	30						15	13	18			5	29	6	
9	Méhész	21	22						11	10	10			10	13	8	
10	Tornagörgő	150	162		1	95			42	43	97			26	115	33	
11	Szádalmás	114	124		1	76			39	43	56			17	80	27	
12	Derenk	39	39						19	17	27			10	41	9	
13	Jabloncza	64	70			31			22	27	45			13	65	13	
14	Körtvélyes	51	58		1	24			19	16	40	1		10	34	8	
15	Hárskút	87	98		1	18			43	41	55			16	91	26	
16	Dernő	80	93			13	1		24	23	77			21	80	23	
17	Kiskovácsvágása	41	43						20	19	27			11	31	4	
18	Lucska	54	62			7			28	28	36			18	50	14	
19	Barka	59	66		1	5			27	27	33	1		17	74	23	
20	Falucska	68	77						27	25	56	1		27	70	21	
21	Áj	69	84						32	33	53	1		18	69	14	
A járás összesen		1499	1765	(5)	10	392	5	7	600	585	1108	10	–	365	1429	396	

Torna megye – II. Alsó járás (1785)

22	Bódvalenke	32	42	1	1	10			14	13	26	1		2	35	7
23	Becskeháza	25	25			10			16	16	19				31	6
24	Tornabarakony	24	30		1				11	4	22			5	24	7
25	Tornaszentandrás	70	80						29	33	59	2		13	95	19
26	Bódvarákó	37	42					1	16	19	30	1		5	57	9
27	Dobódél	14	16			6			8	7	10			1	13	5
28	Perkupa	108	143	4	1	66		1	45	45	88	2		21	92	26
29	Varbócz	43	42	1		16			27	23	13			9	39	13

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 139

Torna megye – I. Felső járás (1785)

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók				Népesség összesen	Az összeirt keresztények közül					Az összeirt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
		Férfiak		Nők	Zsidók összesen		Házások	Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek				
		Házások	Nőtlenek és özvegyek						az országban	az országban kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból	
				férfi	nő		férfi	nő								
608	1214				1214	228	378	30	1	1	19			2	1	1
286	570	5	7	14	26	596	115	169	5	1	2	5				2
215	455					455	89	151	4			7	1			3
172	336					336	62	102	5		2					4
143	293					293	56	94	4		3	7	1			5
313	618					618	125	180	9			9				6
207	433					433	80	146	8			14				7
80	166					166	36	50				5				8
64	126					126	23	39	4			5				9
450	902					902	193	259	10	1	1	12	1			10
338	677					677	142	197	6	1	2	16				11
121	244					244	49	74	2			6				12
186	402					402	83	133	10			14				13
160	313					313	66	87				11				14
265	556					556	109	182	8			7				15
274	536					536	107	155	9	1		5				16
120	232					232	46	66	1		1	3				17
186	367					367	69	112	5			7				18
191	399					399	72	136	17			10				19
223	450					450	88	139	11		2	5				20
225	445					445	90	130	7		1	17				21
4827	9734	5	7	14	26	9760	1928	2979	155	5	15	184	3	–	2	1

Torna megye – II. Alsó járás (1785)

99	208	1	2	3	6	214	43	66	5		1			1		22
79	177					177	37	61				4				23
73	147					147	33	41	1		2	3				24
243	493					493	92	158	4		2	6		1		25
136	274					274	52	86	1						2	26
57	107					107	20	30	1							27
352	739	5	4	12	21	760	160	227	20		2	2				28
116	256	1	3	2	6	262	49	91	3			3				29

Eredeti folyó számozás	A település neve	Házak száma	Háztartások (Familiák) száma		A keresztény férfiak közül												
			Keresztények	Zsidók	Papok	Nemések	Tisztviselők és honoráció- rok	Polgárok és mesteremb- rek	Parasztok	Polgárok és parasztok örökösai	Zselérek	Szabadsá- golt katonák		Egyéb állami szükség- lethe alkalmások	Sarjadék		
												ezredéktől	hadiszerektől		0–12 éves	13–17 éves	
30	Szőlősdárdó	38	44		1	9				24	23	20			11	36	12
31	Teresztenye	25	28			9				16	11	10			6	16	7
32	Égerszög	52	63		1	13				46	40	23			14	34	17
33	Tornakápolna	11	12							10	9	3			3	11	3
34	Jósvafő	83	91		1	71				30	28	37	2		12	42	15
35	Szádvárborsa	46	53			1				33	30	26			11	41	13
36	Szilicze	78	95		1	53				42	39	49			24	85	14
37	Szinpetri	48	58		1	2				34	33	28			12	52	16
38	Szin	91	102		1	117		12	20	20	44	1		19	50	13	
39	Szögliget	82	99			8				38	35	67			17	78	19
40	Bódvaszilas	90	101		1	9		1	34	33	72	1		30	81	28	
41	Komjáti	61	68	6	1	19			26	20	44			11	51	10	
42	Tornanádaska	30	46			12	1		16	14	30	1		16	23	12	
	A járás összesen	1088	1280	12	11	431	1	15	535	495	720	11	–	242	986	271	

Torna megye járásainak összesítése (1785)

Felső járás	1499	1765	(5)	10	392	5	7	600	585	1108	10	–	365	1429	396
Alsó járás	1088	1280	12	11	431	1	15	535	495	720	11	–	242	986	271
Összesen	2587	3045	(17)	21	823	6	22	1135	1080	1828	21	–	607	2415	667

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 141

Női népesség összesen	Keresztények összesen	Zsidók					Népesség összesen	Az összeirt keresztények közül					Az összeirt keresztényeken kívül				Eredeti folyó számozás
		Férfiak		Nők	Zsidók összesen	Házások		Nőtlenek és özvegyek	távollevők			jelenlevő idegenek					
		Házások	Nőtlenek és özvegyek						az országban	az országon kívül	ismeretlen helyen	az országból	az osztrák örökös tartományokból		más államokból		
				férfi	nő	férfi		nő									
123	259					259	48	88	4			1	1				30
79	154					154	30	45	1					2			31
77	265					265	80	108	3		1		1				32
40	79					79	19	20						2			33
218	456					456	101	137	3					15			34
156	311					311	69	86			1			6			35
268	575					575	100	207	10					12			36
173	351					351	78	100	5		1		4				37
306	603					603	119	178	10					19			38
296	558					558	118	144	6					8			39
285	575					575	114	176	11					22			40
188	370	5	8	10	23	393	78	104	10		2		7				41
132	257					257	44	81	6		1		5	3			42
3496	7214	12	17	27	56	7270	1484	2234	104	1	12	122	4	2	-	2	
<i>Torna megye járásainak összesítése (1785)</i>																	
4827	9734	5	7	14	26	9760	1928	2979	155	5	15	184	3	-	2	1	
3496	7214	12	17	27	56	7270	1484	2234	104	1	12	122	4	2	-	2	
8323	16948	17	24	41	82	17030	3412	5213	259	6	27	306	7	2	2	3	

III. FÜGGELÉK

ABAÚJ-TORNA MEGYE TELEPÜLÉSEINEK NÉVTÁRA

Eredeti folyószám	A település neve a népszámlálás ívein (1787)	Járás (1787)	A település státusza (1787)	A település neve a Lexicon locorumban (1773)	Járás (1773)	A település státusza (1773)	A település magyar neve 1913-ban	Járás / Megye (1913)	A település neve ma
1	[Kassa] ¹	[k]	[C]	Kassa	[k]	C	Kassa	A	Košice, ² SK
2	Miszlofka, Mislovka	k	–	Miszloka	k	P	Miszlóka	k	Košice, ³ SK
3	Baska	k	–	Baska	k	P	Baska	k	Baška, SK
4	Alsó Tökés, Alsó Tökes	k	–	Alsó-Tökés	k	P	Alsótökés	k	Nižný Klátov, SK
5	Felső Tökés, Felső Tökes	k	–	Felső-Tökés	k	P	Felsőtökés	k	Vyšný Klátov, SK
6	Bella	k	–	Bella	k	P	Kassabéla	k	Košicka Belá, ⁴ SK
7	Hamor	k	–	Hamor	k	P	Kassahámor	k	Košicka Belá, ⁵ SK
8	Opaka, Oppaka	k	–	–	–	–	Apátka	k	Opátka, ⁶ SK
9	Arany Itka, Aranýtka	k	–	Arany-Idka	k	P	Aranyida ⁷	k	Zlatá Idka, SK
10	Hillov, Hilov	k	–	Hilyo	k	P	Hilyó	k	Hýľov, SK
11	Bukócz, Bukocz	k	–	Bukocz	k	P	Idabukócz	k	Bukovec, SK
12	Kis Ida, Kisida	k	–	Kis-Ida	k	P	Kisida	k	Malá Ida, SK
13	Semse	k	–	Semse	k	P	Semse	k	Šemša, SK
14	Hatkocz	k	–	Hatkoz	k	P	Hatkócz	k	Hodkovce, SK
15	Jaszo Ujfalu	k	–	Jaszo-Uj-Falu	k	P	Jászóújfalu	cs	Nováčany, SK
16	Pány, Pány	k	–	Pány	k	P	Pány	cs	Paňovce, SK
17	Makrancz	k	–	Makracz	k	P	Makrancz	cs	Mokrance, ⁸ SK
18	Nagy Bodolo	k	–	Nagy-Bodollo	k	P	Bodoló ⁹	cs	Moldava nad Bodvou, ¹⁰ SK
19	Cséts, Cséts	k	–	Csécs	k	P	Csécs	cs	Čečejevce, SK
20	Szeszta	k	–	Szeszta	k	P	Szeszta	cs	Cestice, SK
21	Komarocz	k	–	Komorócz	k	P	Komarócz	cs	Komárovec, SK
22	Naaý ida, Nagjida	k	–	Nagy-Ida	k	P	Nagyida	k	Veľka Ida, SK
23	Bocsard	k	–	Bocsárd	k	P	Bocsárd	k	Bočiar, ¹¹ SK
24	Szakály, Szakály	k	–	Szakály	k	P	Abatújszakaly	k	Sokol'any, ¹¹ SK
25	Eniczke	k	–	Eniczke	k	O	Eniczke	k	Haniska, SK
26	Buzinka	k	–	Buzinka	k	P	Buzinka	k	Košice, ¹² SK
27	Sacza	k	–	Szácza	k	P	Sacza	k	Košice, ¹³ SK
28	Poly, Polyi	k	–	Pólyi	k	P	Pólyi	k	Košice, ¹⁴ SK
29	Barcza	k	–	Bárcza	k	P	Bárcza	k	Košice, ¹⁵ SK
30	Zsebes	k	–	Zsebes	k	P	Zsebes	k	Košice, ¹⁶ SK
31	Buzafalva, Buza falva	k	–	Buzafalva	k	P	Büzafalva	k	Valalíky, ¹⁷ SK
32	Bernat falva	k	–	Bernáthfalva	k	P	Bernátfalva	k	Valalíky, ¹⁷ SK
33	Baksa	k	–	Kólsó-Baksa	k	P	Koksóbaksa	k	Kokšov-Bakša, SK
34	Mintszent	k	–	Mindszent	k	P	Kassamindszent	k	Valalíky, ¹⁷ SK
35	Csontosfalva	k	–	Csontosfalva	k	P	Csontosfalva	k	Valalíky, ¹⁷ SK
36	Getse	k	–	Getse	k	P	Hernádgece	k	Geča, SK
37	Csaný	k	–	Csány	k	P	Hernádcsány	f	Čaňa, SK
38	Gönyő, Gönyő	k	–	Gönyü	k	P	Hernádgönyü	f	Gyňov, SK
39	Kapolna Bölzse	k	–	Kis-Bölse	k	P	Bölzse ¹⁸	k	Belža, SK
40	Szigett Bölzse ⁶³	k	–	Sziget-Bölse	k	P	Bölzse ¹⁸	k	Belža, SK
41	Sándor Bölzse ⁶⁴	k	–	Sándor-Bölse	k	P	Bölzse ¹⁸	k	Belža, SK
42	Szina	k	–	Szina	k	P	Abatújszina	k	Seňa, SK
43	Kenyhecz	k	–	Kenyhecz	k	P	Kenyhecz	k	Kechnec, ¹⁹ SK
44	Miglicz	k	–	Miglécz	k	P	Miglécznémeti	k	Milhost', ¹⁹ SK
45	Tornyos Nemethy	k	–	Tornyos-Némethi	k	P	Tornyosnémeti	k	Tornyosnémeti, H
46	Hidas Nemethy	k	–	Hidas-Némethi	k	P	Hidasnémeti	k	Hidasnémeti, H
47	Szurdok	k	–	Szurdok	k	P	Hernádszurdok	k	Hernádszurdok, H

II. JÓZSEF NÉPSZÁMLÁLÁSA ABAÚJ-TORNA MEGYÉBEN 145

Eredeti folyószám	A település neve a népszámlálás ivein (1787)	Járás (1787)	A település státusa (1787)	A település neve a Lexicon locorumban (1773)	Járás (1773)	A település státusa (1773)	A település magyar neve 1913-ban	Járás / Megye (1913)	A település neve ma
48	Perény	k	–	Pereny	k	P	Perény	cs	Perin-Chym, ²⁰ SK
49	Hým, Hym	k	–	Him	k	P	Hím	cs	Perin-Chym, ²⁰ SK
50	Felső Lánecz, Flső Lancz	k	–	Felső-K. Lancz	k	P	Felsőlánecz	cs	Vyšný Lánec, SK
51	Alsó Lánecz	k	–	Alsó-Lancz	k	P	Alsólánecz	cs	Nížný Lánec, SK
52	Kassa Ujfalú	f	–	Kassa-Uj-Falu	f	P	Kassaujfalú	k	Košice, ²¹ SK
53	Szilvás Apáthi	f	–	Szilvás-Apáthi	f	P	Szilvásapáti	k	Košice, ²² SK
54	Sziplak Apáthi	f	–	Széplak-Apáthi	f	P	Széplakapáti	k	Košice, ²³ SK
55	Sziplak	f	–	Széplak	f	P	Abaszéplak	k	Košice, ²⁴ SK
56	Zdoba	f	–	Zelebo (!)	f	P	Izdoba	k	Sady nad Torysou, ²⁵ SK
57	Ráás	f	–	Ráás	f	P	Rás	k	Hrašovik, SK
58	Benyék	f	–	Benyék	f	P	Benyék	k	Beniakovce, SK
59	Vajkocz	f	–	Vajkócz	f	P	Tarczavajkócz	k	Vajkovce, SK
60	Királynép	f	–	Királynép	f	P	Királynépe	k	Kráľovce, SK
61	Haraszti	f	–	Haraszti	f	P	Abaujharaszti	k	Chrastné, SK
62	Rozgony	f	–	Rozgony	f	P	Rozgony	k	Rozhanovce, SK
63	Felső Oltsvár	f	–	Felső-Ocsvár	f	P	Felsőolcsvár	k	Košické Oľšany, ²⁶ SK
64	Alsó Oltsvár	f	–	Alsó-Ocsvár	f	P	Alsóolcsvár	k	Košické Oľšany, ²⁶ SK
65	Györgyi	f	–	Györgyi	f	P	Györgyi	f	Ďurďošik, SK
66	Nádaska	f	–	Nádaska	f	P	Füzérnádaska	f	Trst'any, ²⁷ SK
67	Csákány	f	–	Csákány	f	P	Ósvacsákány	f	Čakanovce, SK
68	Bátyok	f	–	Bátyok	f	P	Bátyok	f	Bačkovik, SK
69	Zsir	f	–	Zsir	f	P	Zsir	f	Herľany, ²⁸ SK
70	Rank	f	–	Ránk	f	P	Ránk	f	Rankovce, SK
71	Felső Kemencze	f	–	Felső-Kemencze	f	P	Felsőkemencze	f	Vyšná Kamenica, SK
72	A. Kemencze	f	–	Alsó-Kemencze	f	P	Alsókemencze	f	Nížná Kamenica, SK
73	Kelecsen	f	–	Kelecsény	f	P	Kelecsenyborda	f	Košický Klečenov, SK
74	Szinye	f	–	Szinye	f	P	Petószinye	f	Svinica, SK
75	Bödöd	f	–	Bödöd	f	P	Magyarbödöd	f	Bidovce, SK
76	Györke	f	–	Györke	f	P	Györke	f	Ďurkov, SK
77	Regeté Ruzska	f	–	R. Ruzska	f	P	Regeteruszka	f	Ruskov, SK
78	Kis Szalánecz	f	–	Kis-Szalánecz	f	P	Kisszalánecz	f	Slančík, SK
79	Uj város	f	–	Uj-Város	f	P	Szaláneczújváros	f	Slanské Nové Mesto, SK
80	Kalsa	f	–	Kálsa	f	P	Kalsa	f	Kalša, SK
81	Uj Szállás	f	–	Uj-Szállás	f	P	Újszállás	f	Nový Salaš, SK
82	Nagy Szalánecz	f	–	Nagy-Szalánecz	f	P	Nagyszalánecz	f	Slanec, ²⁹ SK
83	Rakos	f	–	Rákos	f	P	Abaujrákos	f	Rákoš, SK
84	Garbocz	f	–	Garbócz	f	P	Garbóczbogdány ³⁰	f	Bohdanovce, SK
85	Bogdány	f	–	Bogdány	f	P	Garbóczbogdány ³⁰	f	Bohdanovce, SK
86	Bologd	f	–	Bologd	f	P	Balogd	f	Blažice, SK
87	Also Csáj	f	–	Alsó-Csáj	f	P	Alsócsáj	f	Nížný Čaj, SK
88	Felső Csáj	f	–	Felső-Csáj	f	P	Felsőcsáj	f	Vyšný Čaj, SK
89	Ósua	f	–	Ósua	f	P	Ósua	f	Oľšovany, SK
90	Beszter	f	–	Beszter	f	P	Beszter	k	Sady nad Torysou, ²⁵ SK
91	Lengyelfalva	f	–	Lengyelfalva	f	P	Lengyelfalva	k	Košická Polianka, SK
92	F. Hutka	f	–	Felső-Hutka	f	P	Felsőhutka	f	Vyšná Hutka, SK
93	Alsó Hutka	f	–	Alsó-Hutka	f	P	Alsóhutka	f	Nížná Hutka, SK
94	F. Mislye	f	–	Felső-Mislye	f	P	Felsőmislye	f	Vyšná Myšľa, SK
95	A. Mislye	f	–	Alsó-Mislye	f	P	Alsómislye	f	Nížná Myšľa, SK
96	Szkáros	f	–	Szkaros	f	P	Eszkáros	f	Skároš, SK

Eredeti folyószám	A település neve a népszámlálás ivein (1787)	Járás (1787)	A település státusa (1787)	A település neve a Lexicon locorumban (1773)	Járás (1773)	A település státusa (1773)	A település magyar neve 1913-ban	Járás / Megye (1913)	A település neve ma
97	Zsadány	f	–	Zsadány	f	P	Hernádszadány	f	Ždaňa, SK
98	Nadasd	f	–	Nádasd	f	P	Abatújnádasd	f	Trstené pri Hornáde, SK
99	Felső Kéked	f	–	Felső-Kéked	f	P	Felsőkéked	f	Kéked, ³¹ H
100	A. Kéked	f	–	Alsó-Kéked	f	P	Alsókéked	f	Kéked, ³¹ H
101	Pányok	f	–	Pányok	f	P	Pányok	f	Pányok, H
102	Ujvár	f	–	Uj-Vár	f	P	Abatújvár	f	Abaujvár, H
103	Zsujta	f	–	Zsujtha	f	P	Zsujta	f	Zsujta, H
104	Telki Bánya	f	–	Telki-Bánya	f	P	Telkibánya	f	Telkibánya, H
105	Nyíri	f	–	Nyíri	f	P	Nyíri	f	Nyíri, H
106	Komlós	f	–	Komlós	f	P	Füzérkomlós	f	Füzérkomlós, H
107	Füzér	f	–	Füzér	f	P	Füzér	f	Füzér, H
108	Pusztafalu	f	–	Pusztafalu	f	P	Pusztafalu	f	Pusztafalu, H
109	Kajata	f	–	Kajatha	f	P	Füzérkajata	f	Füzérkajata, H
110	Biste	f	–	Biste	f	P	Biste	Z	Bišta, SK
111	Kis Kázmér	f	–	Kis-Kázmér	f	P	Kiskázmér	Z	Kazimír, ³² SK
112	Matyásháza	f	–	Mátyásháza	f	P	Mátyásháza	Z	Felsőregmec, ³³ H
113	F. Regmec	f	–	Felső-Redmec	f	P	Felsőregmec	Z	Felsőregmec, H
114	A. Regmec	f	–	Alsó-Redmec	f	P	Alsóregmec	Z	Alsóregmec, H
115	Mikóháza	f	–	Mikóháza	f	P	Mikóháza	Z	Mikóháza, H
116	Villy	f	–	Villy	f	P	Vily	Z	Vilyvitány, ⁶¹ H
117	Radvány	f	–	Radvány	f	P	Füzérradvány	f	Füzérradvány, H
118	K. Vágás	f	–	Vágás	f	P	Kovácsvágás	f	Kovácsvágás, H
119	Pálháza	f	–	Pálháza	f	P	Pálháza	f	Pálháza, H
120	Fülkeháza	f	–	Filkeháza	f	P	Filkeháza	f	Filkeháza, H
121	K. Bosva	f	–	Kis-Bosva	f	P	Kisbózsva	f	Bózsva, ³⁴ H
122	N. Bosva	f	–	Nagy-Bosva	f	P	Nagybózsva	f	Bózsva, ³⁴ H
123	Also Novaj	cs	–	Alsó-Novaj	cs	P	Alsónovaj	sz	Novajdrány, ³⁵ H
124	Idrány	cs	–	Idrány	cs	P	Idrány	sz	Novajdrány, ³⁵ H
125	Felső Novaj, Felső Novaj	cs	–	Felső-Novaj	cs	P	Felsőnovaj	sz	Novajdrány, ³⁵ H
126	Garadna, Garadnya	cs	–	Garadna	cs	P	Garadna	sz	Garadna, H
127	Szőled, Szöled	cs	–	Szőled	cs	P	Hernádvécse ⁶²	sz	Hernádvécse, H
128	Vecse, Vetse	cs	–	Vécse	cs	P	Hernádvécse	sz	Hernádvécse, H
129	Petri, Peretse (!?)	cs	–	Petri	cs	P	Hernádpetri	sz	Hernádpetri, H
130	Szemere	cs	–	Szemere	cs	P	Szemere	cs	Szemere, H
131	Litka	cs	–	Litka	cs	P	Litka	cs	Litka, H
132	Csenéthe, Csenetehe	cs	–	Csenéte	cs	P	Csenyéte	cs	Csenyéte, H
133	Fajj, Fáj	cs	–	Faj	cs	P	Fáj	cs	Fáj, H
134	Fuló Kérts, Felső Kürts (!)	cs	–	Felső-Kéres (!)	cs	P	Fulókércs	cs	Fulókércs, H
135	Szala, Szata	cs	–	Szala	cs	P	Szala	sz	Szalaszend, ³⁶ H
136	Felső Szend	cs	–	Felső-Szend	cs	P	Felsőszend	sz	Szalaszend, ³⁶ H
137	Alsó Szend	cs	–	Alsó-Szend	cs	P	Alsószend	sz	Szalaszend, ³⁶ H
138	Demecser (!)	cs	–	Devecser	cs	P	Abatújdevecser	sz	Encs, ³⁷ H
139	Fancsal, Fáncsál	cs	–	Fancsal	cs	P	Fancsal	sz	Fancsal, H
140	Detek, Derets (!)	cs	–	Detek	cs	P	Detek	sz	Detek, H
141	Tengerfalva ⁶⁵	cs	–	Tengerfalva	cs	P	Detek ³⁸	sz	Detek, H
142	Bereth, Berette	cs	–	Bereth	cs	P	Beret	sz	Beret, H
143	Bakta	cs	–	Bakta	cs	P	Bakta	sz	Baktakék, ³⁹ H
144	Ketty, Ketty	cs	–	Ketty	cs	P	Szárzakkék ⁴⁰	sz	Baktakék, ³⁹ H
145	Alsó Gag (!)	cs	–	Alsó-Gagy	cs	P	Alsógagy	cs	Alsógagy, H
146	Apáthi, Apáthy	cs	–	Apáthi	cs	P	Gagyapáti	cs	Gagyapáti, H

Eredeti folyószám	A település neve a népszámlálás ivein (1787)	Járás (1787)	A település státusa (1787)	A település neve a Lexicon locorumban (1773)	Járás (1773)	A település státusa (1773)	A település magyar neve 1913-ban	Járás / Megye (1913)	A település neve ma
147	Felső Gagý, Felső Gagý	cs	–	Felső-Gagý	cs	P	Felsőgagy	cs	Felsőgagy, H
148	Szolnok	cs	–	Szolnok	cs	P	Abaujszolnok	sz	Abaujszolnok, H
149	Nyésta, Hutka (!?)	cs	–	Nesta	cs	P	Nyésta	sz	Nyésta, H
150	Sellyebb, Sellyep	cs	–	Sellyebb	cs	P	Selyeb	sz	Selyeb, H
151	Kupa	cs	–	Kupa	cs	P	Kupa	sz	Kupa, H
152	Tomor, Tomomor (!)	cs	–	Tomor	cs	P	Tomor	sz	Tomor, H
153	Felső Vadáß, Felső Vadász	cs	–	Felső-Vadász	cs	P	Felsővadász	sz	Felsővadász, H
154	Gadna	cs	–	Gadna	cs	P	Gadna	sz	Gadna, H
155	Bathor	cs	–	Báthor	cs	P	Gagybátor	t	Gagybátor, H
156	Vendégi, Vendegý	cs	–	Vendéghi	cs	P	Gagyvendégi	cs	Gagyvendégi, H
157	Vajda, Vayda	cs	–	Vajda	cs	P	Krasznokvajda	t	Krasznokvajda, H
158	Bazfa, Bazta (!)	cs	–	Szászfa	cs	P	Szászfa	t	Szászfa, H
159	Pamlény	cs	–	Pamlény	cs	P	Pamlény	t	Pamlény, H
160	Kereßtete, Kerszette (!)	cs	–	Keresztete	cs	P	Keresztete	t	Keresztete, H
161	Peretse, Berethe (!)	cs	–	Perecse	cs	P	Perecse	t	Perecse, H
162	Kány, Kaný	cs	–	Kanny	cs	P	Kány	t	Kány, H
163	Büttös, Büdes (!)	cs	–	Büttös	cs	P	Büttös	cs	Büttös, H
164	Buzita, Buzitta	cs	–	Buzitha	cs	P	Buzita	cs	Buzica, SK
165	Reste	cs	–	Reste	cs	P	Reste	cs	Reßica, SK
166	Jánok, Janok	cs	–	Jánok	cs	P	Jánok	t	Janík, SK
167	Peder	cs	–	Péder	cs	P	Péder	t	Peder, SK
168	Kis Bodolo	cs	–	Kis-Bodoló	cs	P	Bodoló ⁹	cs	Moldava nad Bodvou, ¹⁰ SK
169	Somodi, Somodj (!)	cs	–	Somodi	cs	P	Somodi	cs	Drienovec, SK
170	Sepsi	cs	–	Sepsi	cs	O	Szepsi	cs	Moldava nad Bodvou, SK
171	Debröd	cs	–	Debröd	cs	P	Debröd	cs	Debrad', SK
172	Jáßó, Jaszo	cs	–	Jászó	cs	O	Jászó	cs	Jasov, SK
173	Alsó Mezenzéff ⁶⁶	cs	–	Alsó-Meczenzéff	cs	O	Meczenzéf	cs	Medzev, ⁴¹ SK
174	Felső Mezenzéff ⁶⁷	cs	–	Felső-Meczenzéff	cs	O	Felsőmeczenzéf	cs	Medzev, ⁴¹ SK
175	Mindsenth, Mindszent	cs	–	Mind-Szent	cs	P	Jászómindszent	cs	Poproç, SK
176	Rudnok	cs	–	Rudnok	cs	P	Rudnok	cs	Rudník, SK
232	Ujflak ⁶⁸	cs	–	–	–	–	Abaujflak	sz	Abaujflak
233	Pizendorff ⁶⁸	cs	–	Pizendorff	cs	P	Jászóváralja	cs	Jasov, ⁴² SK
177	Onga	sz	P	Ongha	sz	P	Onga	sz	Onga, H
178	Belső Bóts, Belso Bóts	sz	P	Belső-Bócs	sz	P	Belsőbócs	B	Bócs, ⁴³ H
179	Szixo	sz	O	Szikszó	sz	O	Szikszó	sz	Szikszó, H
180	Alsó Vadasz	sz	P	Alsó-Vadász	sz	P	Alsóvadász	sz	Alsóvadász, H
181	Sz. Istv. Baksa	sz	P	Sz. István Baksa	sz	P	Szentistvánbaksa	g	Szentistvánbaksa, H
182	Nagy Kényis, Nagy Kényis	sz	P	Nagy-Kinyis	sz	P	Nagykinizs	g	Nagykinizs, H
183	Praepost	sz	P	Praepost	sz	P	Hernádkércs ⁴⁴	g	Hernádkércs, H
184	Hernad Kércs, Hern. Kérts	sz	P	Hernad-Kércs (!)	sz	P	Hernádkércs	g	Hernádkércs, H
185	Fels. Dopsa, Fel. Dopsa	sz	P	Felső-Dobsza	sz	P	Felsődopsza	g	Felsődobsza, H
186	Pere	sz	P	Pere	sz	P	Pere	g	Pere, H
187	Hernád Búd, Hernad Bud	sz	P	Hernad-Búd	sz	P	Hernádbúd	g	Hernádbúd, H
188	Gibart	sz	P	Gibarth	sz	P	Gibárt	g	Encs, ³⁷ H

Eredeti folyószám	A település neve a népszámlálás ivein (1787)	Járás (1787)	A település státusa (1787)	A település neve a Lexicon locorumban (1773)	Járás (1773)	A település státusa (1773)	A település magyar neve 1913-ban	Járás / Megye (1913)	A település neve ma
189	Also Czécze, Al. Czécze	sz	P	Alsó-Czicze	sz	P	Alsóczécze	ge	Hernádcéce, ⁴⁵ H
190	Felső Czécze, Fels. Czécze	sz	P	Felső-Czicze	sz	P	Felsőczécze	ge	Hernádcéce, ⁴⁵ H
191	Visoly, Visolly	sz	P	Visoly	sz	P	Vizsoly	ge	Vizsoly, H
192	Vilyman	sz	P	Vilmány	sz	P	Vilmány	ge	Vilmány, ⁴⁶ H
193	Kiss Falu	sz	P	Kis-Falu	sz	P	Vilmánykisfalu	ge	Vilmány, ⁴⁶ H
194	Göntz Ruszka	sz	P	Göncz-Ruszka	sz	P	Gönczruszka	ge	Gönczruszka, H
195	Göntz	sz	O	Göncz	sz	O	Göncz	ge	Gönc, H
196	Heitze	sz	P	Hejczze	sz	P	Hejczze	ge	Hejce, H
197	Fony	sz	P	Fony	sz	P	Fony	ge	Fony, H
198	Modgyoroska	sz	P	Mogyoroska	sz	P	Mogyoróska	ge	Mogyoróska, H
199	Regétzke	sz	P	Regéczke	sz	P	Regécz	ge	Regéc, H
200	O. Közép. Új Huttak	sz	P	–	sz	–	Háromhuta ⁴⁷	Z	Háromhuta, H
201	Komloska	sz	P	Komloska	sz	P	Komlóska	Z	Komlóska, H
202	Erdő Horvath, Erdő Horvat	sz	P	Erdő-Horváthj (!)	sz	P	Erdőhorváti	Z	Erdőhorváti, H
203	Baskó	sz	P	Baskó	sz	P	Baskó	ge	Baskó, H
204	Arka	sz	P	Arka	sz	P	Arka	ge	Arka, H
205	Korlath	sz	P	Korlath	sz	P	Korlát	ge	Korlát, H
206	Bodokó Varalya	sz	O	B. Keő-Várallya	sz	P	Boldogkővárallya	ge	Boldogkővárallya,
207	Bodokó Ujfalu	sz	P	B. Keő-Uj-Falu	sz	P	Boldogkőújfalú	ge	Boldogkőújfalú, H
208	Alpar	sz	P	Alpar	sz	P	Abaújalpár	ge	Abaújalpár, H
209	Kér	sz	P	Kéér	sz	P	Abaújkér	ge	Abaújkér, H
210	Czekehaza	sz	P	Czekeháza	sz	P	Czekeháza	ge	Abaújszántó, ⁴⁸ H
211	Marcz Falva, Marcz. Falva	sz	P	–	sz	–	Abaújszántó ⁴⁹	ge	Abaújszántó, H
212	Szanto	sz	O	Szántó	sz	O	Abaújszántó	g	Abaújszántó, H
213	Halmay, Halmaj	sz	P	Halmaj	sz	P	Halmaj	sz	Halmaj, H
214	Janosd	sz	P	Jánosd	sz	P	Alsóvadász ⁵⁰	sz	Alsóvadász, H
215	Homrod	sz	P	Homrogd	sz	P	Homrogd	sz	Homrogd, H
216	Saap	sz	P	Saap	sz	P	Abaújsáp	sz	Rásonysápberencs, ⁵¹ H
217	Rasony	sz	P	Rásony	sz	P	Rásony	sz	Rásonysápberencs, ⁵¹ H
218	Berencs	sz	P	Berencs	sz	P	Szárazberencs	sz	Rásonysápberencs, ⁵¹ H
219	Léh, Léh	sz	P	Lék (!)	sz	P	Léh	sz	Léh, H
220	Als. Kásmark, Als. Kásmark	sz	P	Alsó-Kázmárk	sz	P	Alsókázmárk	sz	Kázmárk, ⁵² H
221	Felső Kásmark, Fel. Kásmark	sz	P	Felső-Kázmárk	sz	P	Felsőkázmárk	sz	Kázmárk, ⁵² H
222	Kiss Kinyis	sz	P	Kis-Kinyis	sz	P	Kiskinizs	sz	Kiskinizs, H
223	Csobad	sz	P	Csobad	sz	P	Csobád	sz	Csobád, H
224	Inants	sz	P	Inancs	sz	P	Ináncs	sz	Ináncs, H
225	Szent Andras, Sz. Andras	sz	P	Sz. András	sz	P	Hernádszentandrás	sz	Hernádszentandrás, H
226	Als. Füged	sz	P	Alsó-Füged	sz	P	Alsófüged ⁵³	sz	Encs, ³⁷ H
227	Fels. Füged	sz	P	Felső-Füged	sz	P	Felsőfüged ⁵³	sz	Encs, ³⁷ H
228	Forro	sz	O	Forró	sz	P	Forró	sz	Forró, H
229	Encs	sz	P	Encs	sz	P	Encs	sz	Encs, ³⁷ H
230	Also Méra, Als. Méra	sz	P	Alsó-Méra	sz	P	Alsóméra	sz	Méra, ⁵⁴ H
231	Fels. Méra, Felső Méra	sz	P	Felső-Méra	sz	P	Felsőméra	sz	Méra, ⁵⁴ H
234	Torna	t	O	Torna	fe	O	Torna	t	Turňa nad Bodvou, ⁵⁵ SK
235	Zsarnó, Zsarna	t	P	Zsarno	fe	P	Zsarnó	t	Žarnov, SK
236	Újfalu, Uj Falu	t	P	Uj Falu	fe	P	Tornaújfalú	t	Turnianska Nová Ves, ⁵⁶ SK

Eredeti folyószám	A település neve a népszámlálás ivein (1787)	Járás (1787)	A település státusa (1787)	A település neve a Lexicon locorumban (1773)	Járás (1773)	A település státusa (1773)	A település magyar neve 1913-ban	Járás / Megye (1913)	A település neve ma
237	Horváthi	t	P	Horváti	fé	P	Tornahorváti	t	Chorvátý, ⁵⁶ SK
238	Vendégi, Vendégi	t	P	Vendighi	fé	P	Bódvavendégi	t	Hostovce, ⁵⁶ SK
239	H. V. Ardó, H. V. Ardo	t	P	Hidveg Ardó	fé	P	Hidvégaradó	t	Hidvégaradó
240	Udvarnok	t	P	Udvarnok	fé	P	Szádudvarnok	t	Dvorníky-Včeláre, ⁵⁷ SK
241	Szadellő, Szadellő	t	P	Szadellő	fé	P	Szadelő	t	Zádiel, ⁵⁷ SK
242	Méhész	t	P	Méhész	fé	P	Méhész	t	Dvorníky-Včeláre, ⁵⁷ SK
243	Görgő	t	P	Görgő	fé	P	Tornagörgő	t	Hrhov, SK
244	Almás, Almas	t	P	Almás	fé	P	Szádalmás ⁵⁸	t	Jablonov nad Turňou, SK
245	Derékn, Derenk	t	P	Derékn	fé	P	Derenk	t	Szögliget, ⁵⁹ H
246	Jabloncza	t	P	Jabloncza	fé	P	Jabloncza	t	Silická Jablonica, SK
247	Körtvélyes	t	P	Kürtvélyes	fé	P	Körtvélyes	t	Hrušov, SK
248	Hárskút	t	P	Harskúth	fé	P	Hárskút	G	Lipovník, SK
249	Dernő	t	P	Dernő	fé	P	Dernő	G	Drnava, SK
250	Kovátsi, Kovácsi	t	P	Kovácsi	fé	P	Kiskovácsvágása	G	Kováčová, SK
251	Lutska, Lucska	t	P	Lucska	fé	P	Lucska	G	Lúčka, SK
252	Barka	t	P	Barka	fé	P	Barka	G	Bôrka, SK
253	Falutska, Falucska	t	P	Falucska	fé	P	Ájfalucska	t	Hačava, SK
254	Áy	t	P	Ay	fé	P	Áj	t	Háj, ⁵⁵ SK
255	Lenke	t	P	Lenke	a	P	Bódvalenke	t	Bódvalenke, H
256	Betskeháza, Becskeháza	t	P	Becskeháza	a	P	Becskeháza	t	Becskeháza, H
257	Barakony, Barakoný	t	P	Barakony	a	P	Tornabarakony	t	Tornabarakony, H
258	Sz. András, Szent-Andras	t	P	Sz. András	a	P	Tornaszentandrás	t	Tornaszentandrás, H
259	Rákó, Ráko	t	P	Rákó	a	P	Bódvarákó	t	Bódvarákó, H
260	Dobódél, Dobodély	t	P	Dobodél	a	P	Dobodél	t	Perkupa, ⁶⁰ H
261	Perkupa, Perkuppa	t	P	Perkupa	a	P	Perkupa	t	Perkupa, H
262	Varbócz, Varbocz	t	P	Varbócz	a	P	Varbócz	t	Varbóc, H
263	Sz. Ardó, Szöllős-Ardó	t	P	Szöllős-Ardó	a	P	Szöllősardó	t	Szöllősardó, H
264	Teresztene, Terefténye	t	P	Tereszténye	a	P	Tereszténye	t	Tereszténye, H
265	Égerszeg, Egerbögh	t	P	Egerszegh	a	P	Égerszög	t	Égerszög, H
266	Kápolna	t	P	Kápolna	a	P	Tornakápolna	t	Tornakápolna, H
267	Jósafű, Josafő	t	P	Jossafő	a	P	Jósvafő	t	Jósvafő, H
268	Borzova	t	P	Borzova	a	P	Szádvárborsa	G	Silická Brezová, SK
269	Szilicze	t	P	Szilitze	a	P	Szilicze	G	Silica, SK
270	Petri, Petry	t	P	Petri	a	P	Szinpetri	t	Szinpetri, H
271	Szin, Szén	t	P	Szény	a	P	Szin	t	Szin, H
272	Szögliget, Szögligeth	t	P	Szögliget	a	P	Szögliget	t	Szögliget, H
273	Szilás	t	P	Szilás	a	P	Bódvaszilás	t	Bódvaszilás, H
274	Komjáti, Komiathy	t	P	Komjáthi	a	P	Komjáti	t	Komjáti, H
275	Nádaska, Nadaska	t	P	Nádaska	a	P	Tornánádaska	t	Tornánádaska, H

Jegyzetek a Településnévtárhoz

- ¹ Kassát (*Cassovia, Kassa, Kaschau, Kossicze*), mely a vármegye egyetlen szabad királyi városa volt, külön írták össze, így nem szerepel a népszámlálási lajstromon, de a Kassai járásban a települések felsorolása a 2. számtól kezdődött, jelezvén, hogy az 1. sorszám Kassához tartozik.
- ² A következő településeket csatolták 1968–69-ben és 1976-ban Kassához: 1. 1968/1969: Bárca (Barca), Buzinka (Bužinka), Hernádtihany (Ťahanovce; 1787-ben Sáros m., csak 1881-től csatolták Abaújtihany néven Abaúj-Torna vármegyéhez), Kassaújfalu (Košická Nova Ves), Mislóka (Myslava), Pólyi (Pol'ov), Szilvásapáti (Vyšné Opátske); 2. 1976: Abaszéplak és Széplakapáti (Krásna nad Hornádom), Kavocsán (Kavečany, Sáros m.), Lőrincke/Szentlőrinczke (Lorinčík) és Zsebes (Šebastovce).
- ³ 1920: Myslava. Mislókát (Myslava) 1969-ben csatolták Kassához.
- ⁴ Az 1969-ben hozzákapcsolt Ruzsinnal (Ružin, Sáros m.) együtt.
- ⁵ Kassahámor (Košické Hámre) részben beolvadt Ruzsinba (Ružin, Sáros m.) 1966-ban, majd Ruzsin 1969-ben beolvadt Kassabélába (Košicke Belá). Részben víztározó építése miatt szűnt meg.
- ⁶ Apátka (Moldavská Opátka) és Szepesapátka (Spišská Opátka, Szepes m.) 1945-ben egyesült Opátka néven.
- ⁷ Rékával együtt. Rékát 1910-ben csatolták Aranyidához.
- ⁸ Makranc (Mokrance) 1986 és 1990 között Szepesihez (Moldava nad Bodvou) volt csatolva.
- ⁹ Kis-Bodolló és Nagy-Bodolló egyesült 1881–1892 között Bodoló néven.
- ¹⁰ Bodolót (Budulov) 1986-ban csatolták Szepesihez (Moldava nad Bodvou).
- ¹¹ Abaújszakály (Sokol'any) és Bocsárd (Bočiar) 1960-ban egyesült Hutníky néven. A két település 1990-ben különvált egymástól, ma újra önállóak.
- ¹² 1920: Bužinka. Buzinkát (Bužinka) 1943-ban Sacához (Šaca) csatolták, Saca pedig 1969-ben beolvadt Kassába.
- ¹³ 1920: Šaca. Sacát (Šaca) 1969-ben csatolták Kassához (1943-ban pedig Buzinka olvadt be Sacába).
- ¹⁴ 1920: Pol'ov. Pólyit (Pol'ov) 1969-ben csatolták Kassához.
- ¹⁵ Bárcát (Barca) 1969-ben csatolták Kassához.
- ¹⁶ 1920: Žebeš; 1948: Šebastovce. Zsebes 1976-tól Kassához tartozik.
- ¹⁷ Bernátfalva (Bernátovce), Búzafalva (Buzice), Csontosfalva (Kost'any) és Kassaminszent (Všechvätých) egyesült 1961-ben Valaliky néven.
- ¹⁸ Kápolnabölgze, Sándorbölgze és Szigetbölgze 1905-ben egyesült Hárombölgze, majd Bölgze néven.
- ¹⁹ Kenyhec (Kechnec) és Miglécnémeti (Milhost'; 1920: Migléc) 1964-ben egyesült Hraničná pri Hornáde néven. A két település 1986 és 1990 között Abaújszinához (Seňa) tartozott. Kenyhec (Kechnec) 1990-től, Miglécnémeti (Milhost') 1993-tól újra önálló település.
- ²⁰ Hímet (Chym; 1920: Hym) és Perényt (Perín; 1920: Perina) 1964-ben egyesítették.
- ²¹ Kassaújfalu (Košická Nova Ves) 1969-ben olvadt be Kassába.
- ²² Szilvásapáti (Vyšné Opátske) 1969-ben olvadt be Kassába.

- ²³ 1920: Opácka; 1927: Opátska. Széplakapáti 1942-ben egyesült Abaszéplakkal Krásna nad Hornádom néven, melyet 1976-ban Kassához csatoltak.
- ²⁴ 1873: Széplak (Apáti, Hosszúszér, Rövidszer); 1905: Abaszéplak; 1920: Siplak; 1927: Krásna nad Hornádom. 1942-ben Széplakapáti (Opátska) is ide csatolták. A két település 1976-ig Krásna nad Hornádom néven létezett, majd 1976-ban beolvadt Kassába.
- ²⁵ Beszter (Byster) és Izdoba (Zdoba) 1964-ben egyesült Sady nad Torysou néven.
- ²⁶ Alsóolcsvár (Nižný Olčvar) és Felsőolcsvár (Vyšný Olčvar) 1944-ben egyesült Košické Olšany néven.
- ²⁷ 1920: Trstenné; 1927: Tršt'any.
- ²⁸ Zsir (Žirovce) és Ránkfüred (Herl'any) 1964-ben egyesült Herl'any néven.
- ²⁹ 1920: Sálanc; 1927: Slanec.
- ³⁰ Garbócz és Bogdány 1891-ben egyesült Garbóczbogdány néven.
- ³¹ Alsókéked és Felsőkéked 1942-ben egyesült Kéked néven.
- ³² Kiskázmér (Malý Kazimír) és Nagykázmér (Vel'ký Kazimír) 1960-ban egyesült Kazimír néven.
- ³³ Mátyásházát 1920-ban csatolták Felsőregmechez.
- ³⁴ Kisbózsva és Nagybózsva 1979-ben egyesült Bózsva néven.
- ³⁵ Alsónovaj, Felsőnovaj és Idrány 1936-ban egyesült Novajidrány néven.
- ³⁶ Alsószend, Felsőszend és Szala 1936-ban egyesült Szalaszend néven.
- ³⁷ Abaujvecser, Encs, Fügöd és Gibárt 1984-ben egyesült Encs néven.
- ³⁸ 1873: Tenger; 1881: Detektenger; 1905: Detek.
- ³⁹ Bakta és Szárazkék 1950-ben egyesült Baktakék (ideiglenesen Bakta) néven.
- ⁴⁰ 1873: Kéty (Kék).
- ⁴¹ Felsőmecenéf (Vyšný Medzev) és Mecenzéf (Nižný Medzev) 1960-ban egyesült Medzev néven.
- ⁴² Jászóvárálja (Jasovský Podzámok) 1949-ben beolvadt Jászóba (Jasov).
- ⁴³ Belsőböcs és Külsőböcs 1950-ben egyesült Böcs néven.
- ⁴⁴ Prépost beolvadt Hernádkércsbe. 1873-ban azonban még önálló község volt.
- ⁴⁵ Alsócéce és Felsőcéce 1950-ben egyesült Hernádcéce (ideiglenesen Felsőcéce) néven.
- ⁴⁶ Vilmánykisfalva 1936-ban olvadt be Vilmányba.
- ⁴⁷ 1873: Regéci három huta (üveggyár). Az 1787-es népszámlálás idején: Ó-, Közép- és Új Huta. Az üveghuta ekkor Új Hután működött, Középső-Hután zúzómalom volt. Mindhárom településen laktak. (MOL UC 143: 11, 176: 18d.)
- ⁴⁸ Cekeháza 1943-ban beolvadt Abaujszántóba.
- ⁴⁹ 1873: Marcinfalva. A település 1873-ra már beolvadt Szántó (Abaujszántó) mezővárosba.
- ⁵⁰ Jánosdot 1905-ben Alsóvadászhoz csatolták.
- ⁵¹ Abaujsáp, Rásony és Szárazberencs 1938-ban egyesült Rásonysápberencs néven.
- ⁵² Alsókázmárk és Felsőkázmárk 1936-ban egyesült Kázmárk néven.
- ⁵³ Alsófügöd és Felsőfügöd 1936-ban egyesült Fügöd néven.
- ⁵⁴ Alsóméra és Felsőméra 1950-ben egyesült Méra néven.
- ⁵⁵ Áj (Háj) és Torna (Turňa nad Bodvou) 1964-ben egyesült Turnianske Podhradie néven. A két település 1990-ben különvált egymástól, ma újra önállóak.
- ⁵⁶ Bódvavendégi (Host'ovce nad Bodvou; 1920: Vendig), Tornahorvát (Chorváty; 1920: Horvátik; 1927 Horváty) és Tornaújfalva (Turnianska Nova Ves; 1920:

Turňava) 1964-ben egyesült Nová Bodva néven. Az összevont települések 1990-től újra önállóak lettek.

- ⁵⁷ Méhész (Včeláre), Szádelő (Zádiel) és Szádudvarnok (Dvorníky) 1964-ben egyesült Zádielske Dvorníky néven. Ez az összevont település 1990-ben szűnt meg. Szádelő (Zádiel) kivált és önállósult, Méhész (Včeláre) és Szádudvarnok (Dvorníky) pedig együtt maradt Dvorníky-Včeláre néven.
- ⁵⁸ 1873: Torna-Almás; 1905: Szádalmás; 1920: Jablonov.
- ⁵⁹ Derenket 1943-ban csatolták hivatalosan Szögligethez. Ma romközség. 1943-ban rombolták le a lengyel (gorál) telepesek utódai által lakott falut, mert beékelődött Horthy Szelce-pusztai vadászterületébe. A falu lakosságát kitelepítették, elsősorban az Emődhez tartozó Istvánmajorba költöztek, de ma a Sajó-völgyi kistalpakban és a szomszédos szlovákiai falvakban is megtalálhatók leszármazottaik.
- ⁶⁰ Dobódél 1940-től Perkupa része.
- ⁶¹ Vily és Vitány 1938-ban egyesült.
- ⁶² 1873: Hernád-Szölled. Hernád-Szölledet 1905-ben csatolták Hernádvécséhez.
- ⁶³ A második pédányon: Sziget Belzse.
- ⁶⁴ A második pédányon: Sandor Belzse.
- ⁶⁵ A második pédányon: Tzenger Falva.
- ⁶⁶ A második pédányon: Also Meczenszöff.
- ⁶⁷ A második pédányon: Felső Meczenszöff.
- ⁶⁸ A népszámlálási íveken a települések sorszámai így következtek. Ujlakot (Abaújlak) és Pizendorfot (Jászóvárálja) nyilván a korábbi összeírásokhoz képest sorolták át a Szikszói járásból a Cserehádi járásba. A települések sorszámai fontos információkat is szolgáltatnak, ezért tartottuk meg az eredeti folyószámozást.

Rövidítések

- A Abaúj-Torna vármegye
 a Torna vármegye Alsó járása
 B Borsod vármegye, Miskolci járás
 C civitas/libera regia civitas (szabad királyi város)
 cs Abaúj (Abaúj-Torna) vármegye Cserehádi járása
 f Abaúj (Abaúj-Torna) vármegye Füzéri járása
 fe Torna vármegye Felső járása
 g Abaúj (Abaúj-Torna) vármegye Gönci járása
 G Gömör és Kishont vármegye, Rozsnyói járás
 H Magyarország
 k Abaúj (Abaúj-Torna) vármegye Kassai járása
 O Oppidum (mezőváros)
 P Pagus / Possessio (falu)
 SK Szlovákia
 sz Abaúj (Abaúj-Torna) megye Szikszói járása
 t Abaúj (Abaúj-Torna) megye Tornai járása
 Z Zemplén megyéhez; 1881-ben és 1884-ben a következő településeket csatolták el Zemplén megyéhez: a. Sátoraljaújhelyi járás: Alsóregmec, Biste, Felsőregmec, Kiskázmér, Mátyásháza, Mikóháza, Vily (1881); b. Tokaji járás: Erdőhorváti, Háromhuta, Komlóska (1884)

**JOSEPH II.'S POPULATION CENSUS IN ABAÚJ AND
TORNA COUNTIES I.
PRINCIPLES OF THE EDITION, CRITICISM AND
ELABORATION OF THE SOURCE**

Summary

In this paper the author publishes one part of the hitherto unknown data of the first entire population census in the history of Hungary which was ordered by Joseph II. (Abaúj-Torna county, 1784/85–1787). At the same time he tries to elaborate the methods of the inevitable source criticism and the modern methods of the edition of this important quantitative source. The detailed demographic and social historical analysis of the data will be presented in the second part of the paper.

Tables:

1. *Distribution of the settlements of Abaúj-Torna county by legal status on the basis of the census summaries (1787)*
Heading: Districts of the county (1787); Free royal towns; Market-towns; Villages; Farmsteads; Dates of the census summaries
2. *Population census in the free royal town of Kassa (Košice) in 1784/85 and 1787*
Heading: Categories of the census; Year
Categories: (first column) Number of houses; Number of households; Of those: Christian, Jew; Of the Christian males: Priests; Noblemen; Non-noble office-holders; Burghers and artisans; Peasants; Heirs of burghers and peasants; Cotters; Soldiers on furlough: from the regiments, from the military transport; Others fit for state (military) service; Offsprings: Aged 0–12, 13–17; Total of females; (second column) Total of Christians; Jews: Married men, Bachelors and widowers, females, Total; Total population; Christians: Married, Bachelors and widowers; Absent people: In the kingdom, out of the kingdom, on unknown place; Resident aliens: from the kingdom, from an Austrian hereditary province (males-females), from other states (males-females)
3. *Settlements in Abaúj-Torna county where the number of married men per household was among the highest ($N \geq 1,25$)*
Heading: Serial number of the settlements; Districts; Settlements; Number of houses; Number of Christian households; Total population; De facto

population; Number of people per house; Number of households per house; Mean size of households; Number of married men; Number of married men per household

4. Summarising table: demographic characteristics of the population of Abaúj-Torna county (1787)

Heading: Serial number of the settlements; Districts; Settlements; Resident population; Absentees; Proportion of absentees (%); Resident aliens; Proportion of resident aliens (%); Actual (enumerated) population; Resident Christian males; Actual number of Christian males per Christian females; Number of houses; Number of Christian households; Number of Jewish households; Total number of households; Actual population per house; Number of households per house; Mean size of households; Number of married Christian men; Proportion of married Christian men; Number of married Christian men per household; Number of married Jewish men; Number of married Jewish men per household; Offspring I: offspring per resident Christian males; Offspring II: offspring per burgers, peasants and cotters; Offspring II + Others fit for state (military) service; Heirs; Heirs (max 1); Offspring II + Others fit for state (military) service + heirs; Proportion of the two age groups within the offspring; Serial number

Appendix I

Results of Joseph II's population census in Abaúj-Torna county (1787)

Headings: Original serial numbers; Settlements; Number of houses; Number of households; Of those: Christian, Jew; Of the Christian males: Priests; Noblemen; Non-noble office-holders; Burghers and artisans; Peasants; Heirs of burghers and peasants; Cotters; Soldiers on furlough: from the regiments, from the military transport; Others fit for state (military) service; Offspring: Aged 0–12, 13–17; Total of females; Total of Christians; Jews: Married men, Bachelors and widowers, females, Total; Total population; Within the registered Christians: Married, Bachelors and widowers; Absent people: In the kingdom, out of the kingdom, on unknown place; Besides the registered Christians: Resident aliens from the kingdom, from an Austrian hereditary province (males-females), from other states (males-females); Original serial numbers

Appendix II

Results of Joseph II's population census in Torna county (1785)

Heading: just as in Appendix I

Appendix III

Catalogue of the settlements of Abaúj-Torna county

Heading: Original serial numbers of the census; Name of settlement in 1787 population census; District (1787); Legal status of the settlement (1787); Name of settlement in the "Lexicon Locorum" (1773); District (1773); Legal status of the settlement (1773); Hungarian name of settlement in 1913; District/county (1913); Actual name of settlement

ZALA MEGYE NÉPESEDÉSTÖRTÉNETÉNEK IRODALMA.¹ HANGSÚLYOK, HIÁNYOK, HIPOTÉZISEK

SOHAJDA FERENC

Bevezetés

Jelen írás egy hosszú távú történeti demográfiai kutatás bevezető tanulmánya kíván lenni. A kutatás célja egy nagyobb régió népesedési folyamatainak rekonstrukciója. A magyar történetírás hagyományait követve és kötöttségeit belátva e regionális vizsgálat kiinduló kerete egy megye, jelesül Zala megye. A kutatás terepe csak részben azonos a ma ismert közigazgatási egységgel, a („történeti”) Zala vármegye egy lényegesen nagyobb és összetettebb területű földrajzi és közigazgatási egységet jelöl.² Ennek a közel 6000 km²-nyi, Alsó-örstől Muraszombatig, kelet-nyugati irányban hosszan elnyúló megyének a határai már a középkor folyamán megszilárdultak, és egészen a 20. századig lényegében változatlanok voltak, így kellően nagy, változatos és stabil régióknak tűnik ahhoz, hogy rajta keresztül megragadhatjuk a Dunántúlon lezajlott népesedési folyamatok néhány jellegzetességét.

Első lépésként a megye népességére vonatkozó eddigi tudásunkat igyekeztem felmérni, mivel azonban Zala megye esetében (is) hiányzik egy modern történeti monográfia, ehhez részben kerülőutat kellett bejárni.³ A megyére vonatkozó – a történeti demográfiai elemzés szempontjai szerint hasznosítható – irodalmat összegyűjtése után kétféle módon dolgoztam fel. Először az irodalom

¹ Készült az MTA–NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népesség-történeti kutatásainak keretében. Itt szeretnék még egyszer köszönetet mondani Fatér Bernadettnek és Gyenes Imrének, a Deák Ferenc Megyei Könyvtár (Zalaegerszeg) Helyismereti Gyűjteménye munkatársainak az irodalom összegyűjtése során nyújtott segítségükért.

² Ld. a mellékelt térképvázlatot. A történeti Zala megye része volt a Muraköz, valamint a Balaton északi partvidéke. 1920-ban a megye délnyugati részét – a csáktornyai és perlaki járás egész területét (ez lényegében egyenlő a Muraközzel) és az alsólendvai járás déli részét (Alsólendva környéke) – csatolták a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz. 1950-ben az egész, Balatontól északra eső terület Veszprém megyéhez került, amiből 1979-ben a keszthelyi járást visszacsatolták Zalához, ezzel kialakítva a ma is érvényes közigazgatási beosztást (Molnár 2000. 173–195).

³ Valójában a megye történetének feldolgozására eddig csak egyetlen monográfia vállalkozott (Holub 1929). A legutóbbi időkből egy kisebb tanulmányokat összefoglaló kötet áll rendelkezésünkre (Vándor 1996).

tételenként való számbavétele és különféle szempontú csoportosítása során azt igyekszem felmérni, hogy mely témákra, területekre, korszakokra esett nagyobb figyelem, illetve hol vannak hiátusok. A tanulmány második részében pedig ugyanerre az irodalomra támaszkodva arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam a megye népesedéstörténetének – feltételezett – főbb trendjeit és hangsúlyait, ami mintegy vezérfonalul szolgálhat a későbbi kutatás során.

Az irodalom vizsgálata

Az irodalom összegyűjtése során a lehető legtágabban értelmeztem a népesedés- és népességtörténetet. Így a gyűjtésbe minden olyan munkát igyekeztem belevenni, amely információkat közölhetett a népesség szerkezetével és térbeli megoszlásával kapcsolatban. Így az anyaggyűjtés a történettudományon túl kiterjedt a többi társadalomtudomány (elsősorban a néprajz, földrajz) történeti érdeklődésű munkáira is. Az anyaggyűjtés során megpróbáltam összegyűjteni a megye településeire vonatkozó teljes helytörténeti irodalmat is.⁴

Az így összegyűjtött anyag elemi kvantitatív elemzésével máris sok információt nyerhetünk a Zalára vonatkozó tanulmányokkal kapcsolatban. Ha a tudományágak súlya szerint tekintjük át a válogatásba bekerült munkákat, akkor megállapíthatjuk, hogy a kifejezetten történeti demográfiai módszereket alkalmazó, illetve szorosan a népességtörténettel foglalkozónak tekinthető munkák az irodalmi gyűjtés töredékét teszik ki, ami csak megerősíti a szélesebb merítés szükségességét. A fennmaradó irodalom kevesebb mint felét teszik ki a történeti tárgyú munkák, még akkor is, ha közéjük számítjuk a több mint 100 kötetre rugó helytörténeti irodalmat. A történettudományi munkák után a legnagyobb súllyal a néprajzi tematikájú tanulmányok vannak jelen. Ezen kívül már csak a település- és történeti földrajzi munkák alkotnak egy nagyobb tudománycsoportot, mintegy az irodalom 5%-ával.

Ha a megjelenés ideje szerint vizsgáljuk a számba vett műveket, akkor megállapíthatjuk, hogy az irodalomnak mintegy 10%-a jelent meg a 19. században. Egészen az 1970-es évekig csak lassan gyarapodott a számításba vehető munkák száma, mintegy 150 mű jelent meg ebben az időszakban. A publikációk számának rohamos megnövekedése csak ezután indult meg. Az irodalom több mint fele a hetvenes évek második fele után jelent meg, és ez a tempó a kilencvenes években csak tovább gyorsult. Ezt az egyenlőtlen megoszlást több tényezővel is magyarázhatjuk. A helytörténeti irodalom megjelenésében egyértelműen megfigyelhetők konjunktúrák. E munkák jelentős része (főleg egyházközségi monográfiák, illetve néhány várostörténet) az első világháború előtt jelent meg, de más tematikájú munkák csak elvétve bukkantak fel még ekkor. A 20. szá-

⁴ Az elemzés egy mintegy 480 tételt tartalmazó irodalomjegyzékre terjed ki.

zadban aztán jóformán eltűntek a helytörténeti munkák, 1988-ig kellett várni, hogy még egyszer annyi munka jelenjen meg, mint az előző században. A helytörténetírás virágzása egyértelműen a kilencvenes évektől számítható, 1989-től napjainkig 55, a történeti Zala megye területén található település monográfiája jelent meg. A település-földrajzról viszont az mondható el, hogy jóformán csak a második világháború előtt foglalkozott zalai tájakkal. Zala megye történeti irodalmának historiográfiája is magyarázza az egyenlőtlen időbeli eloszlást. Az egy évszázadig tartó próbálkozások után igazából csak a hetvenes évek második felétől kezdve szilárdult meg a Zala megye területére koncentráló kutatások helyzete. E folyamatnak hű lenyomata a számításba vett irodalom robbanásszerű növekedése, amelynek legfontosabb megjelenési fórumait a Zala Megyei Levéltár szerkesztésében megjelenő Zalai Gyűjtemény, illetve a Dunántúli településtörténeti konferenciák kötetei jelentik.

Ha téma szerint próbáljuk meg csoportosítani az irodalmat, akkor a néprajzi tanulmányokat a táji megoszlás szerint érdemes vizsgálni, hiszen a néprajzi kutatások egyik meghatározó elve a táji-területi különbségek számbavétele, a jellegzetes néprajzi csoportok leírása. Különösen igaz ez Zala megyére, hiszen itt „fedezték fel” az egyik első néprajzi tájegységet, a Göcsejt. Plánder Ferencnek az 1830-as években megjelent leírásai óta napjainkig a néprajzi érdeklődés középpontjában állnak ezek a települések.⁵ A Göcsejen kívül még egy másik vidék is kiemelkedően kutatótnak számít, ez pedig a Balaton környéke, annak ellenére, hogy a Balaton-felvidék nem tekinthető egy jellegzetes, öltözködési vagy egyéb szokásokkal jól leírható néprajzi tájegységnek. A nyolcvanas években azonban egy olyan komplex néprajzi-történeti vizsgálatot folytattak ezen a vidéken, amely egy másfajta térszerveződési elvre hívja fel a figyelmet. A Káli-medencét igyekeztek olyan területként megragadni, amelynek határait az egymással kölcsönös társadalmi-gazdasági kapcsolatokat tartó közösségek jelölték ki.⁶

E két kistájon kívül még a Göcsejjel földrajzi és néprajzi értelemben is összefüggő – és gyakran együtt is kezelt – Hetés, illetve a Mura bal partján található horvát falvak, valamint az Alsólendva környékén élő szlovének (vendek) vonták magukra a néprajztudósok figyelmét, de ezekről a vidékekről sokkal kevesebb tanulmány jelent meg, mint a Göcsejről vagy a Balaton-felvidékről.

A néprajz által megrajzolt tájegységek segíthetik a történeti régiók megragadását, amit jól példáz a Göcsejjel foglalkozó nagyszámú történeti tanulmány.

⁵ A két „végpont” 2004-ben: Plánder Ferenc: *Göcsejről. Zala vármegyei göcsei szóejtés /dialectus/ és annak némely különös szavai* (1832) valamint *Göcseinek esmérete'* (1838) (Új kiadás: 1970, Zalaegerszeg: Göcseji Múz. A Göcseji Múzeum közleményei, 29.), valamint Bíró Friderika: *A szegek világa: Göcsej néprajza a 18–20. században*. Zalaegerszeg: Zala M. Múz. Ig. 2003.

⁶ Az 1980 és 1987 között folytatott kutatás rövid bemutatása: S. Lackovits 1993. 569–570.

Mindez azonban bizonyos korlátokat is jelent, hiszen a néprajzi tanulmányok általában nem törekszenek egy nagyobb földrajzi-közigazgatási egység „hézagmentes” lefedésére, hanem inkább a látványos tájegységekre fókuszálnak.⁷

Ha közelebbről megnézzük a történeti demográfiai tanulmányokat, akkor megfigyelhetjük, hogy nagyobbik részük a népesség nagyságának, a népességnövekedés mértékének meghatározására irányul. E munkák rendszerint a megye egészével foglalkoznak, a területi különbségeket pedig rendszerint a járássok szintjén veszik figyelembe. A közigazgatási határok által kijelölt tájmegosztás elsősorban a felhasznált források eredménye, ugyanis itt elsősorban a kiadott hivatalos népszámlálási adatokat használták fel.

A 16–17. századra jellemző források közül már számos urbáriumszöveget kiadtak, elsősorban a nagykanizsai uradalomra, illetve a Zrínyiek muraközi birtokkomplexumára vonatkozóan, de ezekkel kapcsolatban még a népességszám becslésére is ritkán vállalkoztak.

Anyakönyveket csak elvétve, de egy-egy területre vonatkozóan intenzív módon használtak. Ezek közül kiemelkedik a későbbiekben majd többször is emlegetett, a Keszthelyi Festetics uradalomra irányuló komplex kutatás, amely során Keszthely város és több kisebb uradalmi település családrekonstrukciója is elkészült. A göcseji csesztregi plébánia, illetve a zalavári plébánia anyakönyveivel pedig nem nominatív vizsgálatokat végeztek a halandósággal kapcsolatban. Az anyakönyveket felhasználó tanulmányok között kell megemlíteni Jankó Jánosnak a Balaton-melléki lakosság néprajza címmel írt munkáját. Jankó a népesség leírása során úttörő módon a plébániai anyakönyveket, illetve a plébániákon megőrzött egyéb, főként egyházi összeírásokat is felhasználta. Az anyakönyvekből a születésszámokat dolgozta fel, illetve egy eredeti nominatív vizsgálatot is végzett: az anyakönyvek névanyagából igyekezett rekonstruálni a Balaton-környék felé irányuló bevándorlást. Az anyakönyvek használatára bukkanhatunk még két néprajzi tanulmányban, amelyek egy-egy tájegység házassági kapcsolatait, nevezetesen a néprajzosok által előszeretettel tanulmányozott exogámia-endogámia kérdését vizsgálják.

Család- és háztartásszerkezeti elemzésekre is találunk példát Zala megyében. Az ilyen típusú elemzések legfontosabb forrásának a veszprémi püspök által a 18. században Zala megye területén végrehajtott egyházlátogatások során készült conscriptio animarumok tekinthetők. E forrás használatát megkönnyíti, hogy ma már nyomtatott formában is elérhető a végeredményben 305 település 789 összeírását tartalmazó corpus (Ördög 1991–1993). E forrástípusra alapozva a keszthelyi uradalom területére, Tapolcára és a Káli-medence két településére vonatkozóan készült háztartásszerkezeti elemzés. E néhány munka egymással való összevetését kissé megnehezíti, hogy a Káli-medencében a

⁷ A táji megosztás kialakításában lehet segítségünkre a településföldrajz is. Zala megye esetében erre csak néhány példával rendelkezünk (Horváth 1908; Nagy 1934).

néprajzi kutatás során nem a klasszikus háztartásszerkezeti-elemzés rendjében dolgozták fel az adatokat.

Már a felhasznált módszerek és források áttekintéséből is látható, hogy a kutatások jelenlegi állása szerint Zala megyével kapcsolatban hasonló tendenciák írhatók le, mint általában országos szinten. A legösszetettebb, több történeti demográfiai módszert is alkalmazó kutatások a 18–19. század fordulójára nézve keletkeztek. A népmozgalmi jelenségek közül pedig legtöbb ismerettel a termékenységről rendelkezünk, kevesebben tudunk a halandósági viszonyokról, illetve a nupcialitásról, a vándormozgalom tekintetében pedig jóformán csak feltételezésekre támaszkodhatunk.

Zala megye történeti demográfiai vázlata

Az alábbiakban az előbb szerkezeti sajátosságai alapján bemutatott irodalomból kiindulva igyekszem felvázolni a megye demográfiai viszonyait. Ez a vállalkozás több szempontból is csak egy vázlatot eredményezhet. Ugyanis kénytelen magán viselni azokat a módszertani, tematikai, kronológiai vagy területi korlátokat, amelyek a feldolgozott művek sajátjai. Emellett azonban igyekszik összevetni egymással a különböző munkák eredményeit, rámutatni az összefüggésekre és a tendenciákra.

1. Zala megye kialakulása

A rendelkezésünkre álló – elsősorban intézmény- és birtoklástörténeti – irodalom alapján megállapítható, hogy Zala megye jellegzetes településszerkezete a középkor folyamán alakult ki és szilárdult meg.⁸

A középkori Zala megye a 11. század második felére nyerte el a formáját. A legkorábban megtelepült vidékek – a Balaton északi része, valamint a középső, a Zala folyó által határolt területek – népességének jelentős hányada a királyi birtokszervezet valamelyik eleméhez tartozott, amelyek központja Zalavár volt. A megye délnyugati határa mindig is az országhatárnak számított, de a 11. század folyamán ez a határ folyamatosan mind délnyugatabbra tolódott. Ez tette lehetővé, hogy a korábban lakatlan gyepű területén telepítsék le a zalai vár várjobbágyait. Így alakultak ki, nagyrészt már az Árpádkor vége előtt a Göcsej északi felére jellemző kismemesi szeges települések ősei.

Míndezzel együtt a megye területének jelentős része kezdettől fogva a világi magánbirtokosok kezén volt, majd a 14. század második felére – a folyamatos

⁸ A középkori Zala megyére nézve ma napig is megkerülhetetlen Holub József monográfiaja (Holub 1929). A legfrissebb eredmények összefoglalása pedig legkönnyebben két gyűjteményes kötetből ismerhető meg (Vándor 1996 és Molnár 2000).

királyi birtokadományozásnak köszönhetően – a megye egésze nemesi uralom alá került. A 13. század második felétől kezdődően e világi magánbirtokok központjai a várak lettek és ezek köré kezdték szervezni a településeket. A legfontosabb és legkorábbi Zala megyei várak – Szentgrót, Alsólendva, Lenti, Csobánc, Csáktornya, Kanizsa, Pölöske – a későbbi nagy uradalmak központjai lesznek.

Elmondható tehát, hogy a megye birtoklási struktúrája a 15. századra kialakul és megszilárdul. A megye délkeleti, délnyugati részén a nagybirtok a meghatározó, már ekkor azonosíthatóak a nagy, összefüggő uradalmak, amelyek közül a három legfontosabb az alsólendvai, a muraközi és a kanizsai. A Zalaegerszegtől keletre eső vidéken pedig már a legkorábbi okleveles források megjelenésétől kezdve a kisbirtokokkal rendelkező, valamint egy telkesnemesek laknak. A megye középső vidékét, illetve a Balaton északi partvidékét pedig jellemzően a közepes méretű birtokokkal rendelkező köznemesi családok birtokolják, valamint itt vannak jelentősebb birtokai az egyháznak, jelesül a veszprémi püspöknek.

Az e birtokokat alkotó települések középkori történetét Holub József rekonstruálta, aki több mint 1200, az okleveles anyagban felbukkanó települést azonosított (Holub 1933). Így a megye egészére egy sűrű, nagyon kicsi (jellemzően 5–10 jobbágycsaládnak otthont adó) falvakból álló településhálózat a jellemző. E hálózat stabilitását az is jelzi, hogy az 1494/95-ös országos portarögzítésben is 1089 Zala megyei település portáit írják össze.

Az okleveles névanyag elemzéséből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a település- és birtokszerkezettel egyidősek a megyére jellemző alapvető etnikai viszonyok. A megye legnagyobb részén döntő többségben magyarok laktak, akik mellett csak két népesebb etnikum található a megye területén: a horvát és a szlovén (vend). A területi megoszlásra pedig az a jellemző, hogy ez a három etnikum kompakt területi egységeket alkotott, a vegyes lakosságú települések nem voltak jellemzőek. A horvátok lakták a Mura és a Dráva közt található Muraközt, a szlovének pedig a Lendva és a Mura által határolt területen – a későbbi alsólendvai uradalomban – éltek.

A középkor folyamán kialakuló település- és birtokszerkezetből, valamint a megyét jellemző etnikai megoszlásból kiindulva ugyan még nem lehet megszemenő következtetéseket levonni a népesedési folyamatokra nézve, de rögzítésük azért fontos, mert ezek a szerkezeti elemek lényegében egészen a 20. századig fennmaradtak. Bár az arisztokrácia és a jómódú birtokos nemesség családjai sokszor kicserélődtek a történelem folyamán, a különböző birtoktípusok nagyságrendi-, táji megoszlása viszonylag állandó maradt, és a 19. század második felében ugyanúgy a megye jellegzetessége volt a kisbirtokos parasztság nagy aránya, mint a korábbi évszázadokban a kishemeseké. Ugyanígy elmondhatjuk, hogy az aprófalvas településszerkezet szinte Zala megye „állandó jelzője”. E stabil jellemzők erősítik azt a hipotézist, hogy – ha a megye egészét

tekintjük – a népeiségre inkább a lassú folyamatok és nem a radikális változások a jellemzőek.

2. A török kori határvidék

A 16. századtól kezdve jelentek meg nagyobb számban azok a források, amelyek már megteremtik annak a lehetőségét, hogy összetettebb következtetéseket vonhassunk le nemcsak a népeiség nagyságára, hanem esetlegesen összetételére, szerkezetére vonatkozóan is. Ezek közül a legfontosabbak – az urbáriumok – Zala megye területén is ismertek, elsősorban a déli-délnyugati nagy uradalmakra vonatkozóan. Több Zala megyei uradalom 16–17. századi urbáriumi már nyomtatásban is megjelentek, de demográfiai szempontú módszeres és rendszeres feldolgozásukra még nem vállalkoztak (N. Kiss 1991; Kredics–Solymosi 1993). Zala megye kora-újkori történetével kapcsolatban a figyelem ugyanis elsősorban a török elleni harcokra és ezzel összefüggésben a megye keleti határán húzódó végvári vonalra irányult. Ebből következően a népeiségre vonatkozó tudásunkat is a háborús viszonyok határozzák meg, és sokkal több információval rendelkezünk a megye keleti részét érintő településpusztulásról, népeiségmozgásról, mint a megye közepén és nyugati részén élők békésebb, kevésbé látványos életéről.

A 16. század folyamán a török hadjáratok először 1532-ben érintik Zala megyét, innentől kezdve egészen Nagykanizsa 1690-ben történt visszafoglalásáig a megye keleti határa egyben a Hódoltság nyugati határát jelenti. A határvédelmet ellátó végvár vonal a Balaton északi partján húzódik és Kapornaknál fordul délnyugati irányba, egészen a Muráig, tehát nagyjából a megye közepén húzódik.

A végvár vonal kiépülése elsősorban a településszerkezetre volt hatással. A kutatás eddig ezzel kapcsolatban elsősorban a településpusztulásra koncentrált. A Balaton északi partján, úgy tűnik, folyamatosan tűntek el települések az ismétlődő hadjáratok, fosztogatások során. A településtörténeti kutatások ezen a területen 50 falu, valamint 87 kisebb település elpusztulását tudták bizonyítani (Kovacsics – Ila 1988. 32). A településpusztulás másik gócpontja a Kanizsai uradalom volt. Itt azonban egészen a 17. század végéig folyamatosan elnéptelenedtek ugyan a települések, de ugyanígy állandóan vissza- illetve újratelepültek. Jó néhány Kanizsa környéki település sorsát végül az 1683-tól kezdődő visszafoglaló háború pecsételte meg, ugyanis Kanizsa ostroma során módszeresen üritették ki és égették fel a falvakat. Kevesebb figyelem fordul azonban a településszerkezet átalakulásának másik oldalára, a településkoncentrációra. Hiszen a szabad királyi várossal nem rendelkező megyében a végvár vonal kiépülésével megjelenhettek az első népesebb, városias jellegű települések. A Balaton-felvidéki települések sorsának tisztázásához hozzájárulhatna, ha az

elérhető magyar feljegyzéseket össze tudnánk vetni a korabeli török forrásokkal.⁹

Jelenleg csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk azt illetően, hogy a török háborúk kiváltotta népességváltozások hogyan érintették Zala megyét. Annak nincs jele, hogy komolyabb, délről jövő menekülttömeg jelent volna meg a megyében. A Tolna és Somogy megyéből elmenekült nemesek rokoni és egyéb kapcsolataik függvényében települtek meg a Királyi Magyarországon, és nincs annak különösebb jele, hogy koncentrálódtak volna Zala megyében. A végvá-
rak és a köréjük települt városok népességéről nem lehet pontosan megmondani, hogy mely területekről származtak. A magánkézben lévő várak, valamint a békésebb területeken fekvő nagy uradalmak egyaránt vonzerőt gyakorolhattak, és biztonságos megélhetést nyújthattak a kisbirtokos, egytelkes nemeseknek, valamint a jobbágnépességnek. Tehát csak feltételezni lehet, hogy a települések pusztulása nem jelentette egyben a népesség pusztulását is, és a települések népessége a megyén belül található magának új lakóhelyet. A háborúskodás kiváltotta népességmozgás a megye belső területeire is hatással volt. A Göcsej vidékén figyelhető meg az a jelenség, hogy a terület déli részén található jobbágyfalvak népessége a török közeledtével elmenekült, azonban az északabbra található kismanesi települések lakói helyben maradtak, és inkább csak a veszélyesebb folyóvíz melletti lakóhelyekről a nagyobb biztonságot jelentő dombhá-
takra húzódtak fel. Ennek köszönhetően a 17. század nyugalmasabb periódusaiban meg tudtak telepedni a korábban csak jobbágyok lakta településeken is (Müller 1971).

A török háborúk lezárulta utáni, a 17–18. század fordulójára eső időszakot illetően, a kutatók figyelme általában ismét a népességmozgásra irányult, csak éppen nem a menekülésre, hanem a betelepülésre. A török háborúk idejét jellemző viszonyokból kiindulva nyilvánvalónak tűnik, hogy a nagy tömeget megmozgató szervezett telepítések elsőrendű célpontja nem Zala megye volt. Mintegy három tucat Balaton-felvidéki és Kanizsa környéki falunál érhető tetten a szervezett telepítés nyomai. A legnagyobb telepítők az egyházi birtokosok, valamint az Esterházy család voltak. A telepések többsége magyar volt, kisebb részük német és horvát, és csak a német telepések esetében biztos, hogy a megyén kívülről érkeztek. Ebből következően a telepés falvak nem változtatták meg jelentősen a megye népesedési és etnikai viszonyait.

A vándormozgalom nagyobbik részét azonban minden bizonnyal nem a szervezett, hanem a spontán migráció tette ki. E migrációval kapcsolatban nem csak a mennyiség, hanem az irányok tekintetében is csak hipotéziseket fogal-

⁹ A területet ugyan a török nem foglalta el, de Székesfehérvárról, illetve Veszprémből könnyen elérhette, és így fordított módon érintette a kettős adózás rendszere. A Székesfehérvári szandzsákban keletkezett különféle adóösszeírások rendszeresen számba vették Zala megye északi településeit is. Egy 1570-es – Zala megye északi településeket is tartalmazó – adójegyzék részben publikálására is került (Vass 1989).

mazhatunk meg, amelyek mögé csak az aprólékos, településszintű vizsgálatok állíthatnak megbízható adatokat. A Muraközre a kivándorlás lehetett a jellemző, ugyanis a feltételezések szerint a török által megkímélt, jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező vidék a 17. század végére elérte mezőgazdasági eltartóképesége határát és túlnépesedett (Simonné Tigelmann – Simonffy 1976). Valószínűleg közülük kerültek ki a kanizsai uradalom horvát telepesei, de erről a kivándorlásról tanúskodnak a Mura bal partján keletkezett horvát falvak is. A kivándorlás másik iránya azonban már a megyéből is kivezetett. A 16–17. század folyamán az uradalom vonzerejét jelentette, hogy kialakult egy katonaparaszti réteg, amelynek tagjai a Muraköz védelmében vállalt katonai szolgálatért cserébe kaptak szolgálati földet. A háborús helyzet elmúltával azonban voltak olyanok, akik inkább ragaszkodtak a szabad paraszti státushoz, és az uradalomból a katonai határőrvidék horvát részeire költöztek el (N. Kiss 1989. 52). A bevándorlások másik célterületén, a Balaton északi partvidékén a nemesség mozgása vethet némi fényt a migrációs útvonalakra. A Balatonfelvidék nemesi falvaiban megtelepedő kisbirtokos vagy birtoktalan nemesi családok származási helye gyakran kideríthető a 18. század folyamán lefolytatott nemességvizsgáló perekből.¹⁰ Ezekből a családi életutakból kirajzolódik a Göcsejből bevándorló, valamint a közeli végvárakból (Nagyvázsony, Tihany) (vissza?)vándorló és dunántúli városokból (Pápa, Veszprém) beköltöző nemesek útvonala.

Zala megye korai viszonyaira nézve tehát a figyelem elsősorban a népességmozgásra irányult, információink azonban egyelőre nem terjednek túl az epizódyszerű ismeret-töredékeken. E többirányú, összetett migrációs folyamatok mögé számadatokat nem tudunk állítani. Így összegzésképpen csak feltételezhetjük, hogy a megye egészét tekintve a vándormozgalom végeredményben nem befolyásolta jelentősen a népesség számát és összetételét.

3. A 18–19. század demográfiai rendszere

A 18. század első harmada fontos cezúrának számít a magyarországi népesedéstörténetben. A visszafoglaló háborúk és a Rákóczi-szabadságharc lezárultával véget érnek a népességet megrázkódtató hadi események. Az egész országot átható vándormozgalom következményeként pedig sok helyütt átalakulnak, illetve hosszú időre megszilárdulnak a települési és etnikai viszonyok. De más szempontból is új korszak kezdődik a 18. századdal, hiszen olyan új típusú források keletkeztek, illetve maradtak fenn ebből a korszakból, amelyek lehetővé teszik a klasszikus történeti demográfiai elemzési módszerek alkalmazását. Mindez elmondható Zala megye esetében is. Az anyakönyvezés gyakor-

¹⁰ A Zala megyei nemesi vizsgálatokról vö. Görög 2003.

lata az 1730–40-es évekre már az egész megyében megindult és folyamatos. Emellett kiemelkedő forrást jelentenek a Padányi Bíró Márton veszprémi püspök által lefolytatott egyházlátogatások idején keletkezett lélekösszeírások. Az országos összeírásokon túl, mind a megyei közigazgatásban, mind az uradalmak működése során számos, a történeti demográfiában felhasználható összeírás született.

A viszonylagos forrásbőség ellenére azonban eddig csak néhány településre nézve igyekeztek kiaknázni e forrásokat. Szerencsés adottság viszont az, hogy e vizsgálatok döntő többsége egy kisebb területre, a Keszthelyi uradalomra koncentrálódik. Benda Gyula és tanítványai Keszthely és még néhány környékbeli falu anyakönyveit, lélekösszeírásait és adóösszeírásait dolgozták fel. Az anyakönyvek és a lélekösszeírások feldolgozására még néprajztudósok vállalkoztak néhány káli-medencei, illetve muramenti horvát falu esetében. Ez utóbbi vizsgálatok azonban már nem komplex történeti demográfiai elemzések, hanem a családszerkezet és a házassági kapcsolatok vizsgálatára korlátozódnak.¹¹

Zala megye településrendszerét a 18. században is a sűrűn települt aprófalvak határozzák meg. A II. József féle népszámlálás idején több mint 600 települést számolnak össze a megyében, és a települések átlagos lélekszáma 350 fő körül van. A töröktől megkímélt területeken még kisebbek a falvak, de a nagyobb településpusztulást elszenvedett Balatontól északra eső járásokban is ritka az 5–600 főnél népesebb település. A megyében továbbra sincs szabad királyi város, és csak a hét legnépesebb mezőváros (Nagykanizsa, Keszthely, Zalaegerszeg, Tapolca, Sümeg, Dobrova, Légrád) népessége haladja meg a 2000, de egyike sem éri el az 5000 főt.

A megye vallási és etnikai megoszlását nem változtatta meg jelentősen a be- és elvándorlás. Zala népességének döntő többsége katolikus volt, protestánsok csak néhány tucat településen éltek. A protestánsok többsége a Balatonfelvidék felekezeti vegyes falvaiban élt, ahol rendszerint rendi állásuk szerint is elkülönültek. Zsidók csak a 18. század folyamán kezdtek megtelepedni Zala megyében – a legfontosabb kibocsátó ekkor a Vas megyei Rohonc zsidó közössége – létszámuk csak a 18–19. század fordulóján kezdett el dinamikusan emelkedni (Németh 1994). A megye etnikai megoszlása sem változott meg döntően a török kor után. A magyarok a megyében egyértelmű többséget alkottak, a Muraközben, illetve Alsólendva környékén továbbra is egy tömbben éltek horvátok, illetve szlovének. Új etnikai csoportnak csak a németek számítottak. A néhány Balaton-környéki német telepés falu mellett Nagykanizsán és Keszthelyen éltek nagyobb számban. E két legnépesebb város etnikai összetétele volt a legkevertebb, a 18. században a magyarok mellett a német, horvát és zsidó lakosok száma is folyamatosan emelkedett.

¹¹ A keszthelyi Festetics uradalom népességére ld. Benda 1997; Benda 2000; Benda 2002; Csíte 1993; Csíte 1999. A néprajzi tanulmányok: Gergely 1985; Kerecsényi 1983; S. Lackovits 1985.

A 18. századtól kezdve rekonstruálható adatok alapján a megye egészére – mint ahogy az egész országra – a folyamatos népességnövekedés jellemző. Az ország más területeivel, illetve a szomszédos megyékkel összehasonlítva Zalában az átlagnál alacsonyabb ütemű ez a növekedés. Ebben szerepe lehet annak, hogy az átlagosnál nagyobb népsűrűséggel és termékenységgel rendelkező megyét a migráció negatívan érinti, az ország egészét átfogó nagy népességmozgásban Zala megye inkább kibocsátóként játszik szerepet.

Az általános folyamatok mögött azonban regionális különbségek húzódnak meg. A 18. századra nézve még nem vállalkoztak ugyan a megye egész népességének rekonstrukciójára, de közvetett adatokból feltételezhető, hogy a megye legsűrűbben lakott régiói a 18. században a déli és nyugati nagy uradalmak – Alsólendva és Muraköz – voltak, és a megyén belül is feltételezhető a népesség kelet-nyugati, a népesebbtől a kevésbé népesebb területek felé való mozgása (Simonné Tigelmann – Simonffy 1976. 27). Összességében tehát a 16–17. században határ menti vidéknek tűnő Zala megye népessége inkább a tőle északra és nyugatra eső, töröktől megkímélt megyék népességére hasonlíthatott.

A keszthelyi Festetics-uradalomra irányuló történeti demográfiai vizsgálatokból a 18–19. századi (1730–1850) népesedéstörténet finomabb és pontosabb kronológiája is felvázolható, amely alapján három nagyobb korszak különíthető el. Az 1770-es évekig az uradalom területére a dinamikus népességnövekedés a jellemző, amelyet ekkoriban nemcsak a nagy természetes népszaporulat, hanem az uradalmon kívüli területekről való bevándorlás is támogat. (Egügyre például német telepesek érkeztek az 1730-as években.) Az 1780-as évektől ez a növekedés lelassul, egészen a 1820-as évekig stagnálásról beszélhetünk. Az 1830-as évektől pedig újra dinamikus népességnövekedés figyelhető meg.

Az anyakönyvek és az egyházi összeírások felhasználásával elemezhető, hogy a különböző demográfiai tényezők mekkora szerepet játszottak a népességnövekedés eltérő dinamikájában. Ebben a 120–130 évre rugó időszakban megfigyelhető, hogy a legalapvetőbb demográfiai jelenségek/jellemzők (termékenység, nupcialitás, halandóság) értékei szinte állandóak, ami lehetővé teszi, hogy az uradalom területén egy demográfiai rendszer meglétét feltételezzük. A keszthelyi népességre jellemző a népesség egészére kiterjedő, korai házasságkötés. A termékenység állandó, magas értéket mutat, ami egybevethető a katolikus dunántúli falvak termékenységével, a születéskorlátozásnak nincs nyoma. A halandósági viszonyokban is az állandóság a jellemző. Megfigyelhetőek ugyan olyan évek, amikor – kedvezőtlenebb időjárási viszonyokkal és járványokkal összefüggésben – magasabb a halandóság, de nincsenek több évig tartó, súlyos „halandósági válságok”. Összességében a demográfiai „ancien régime” megléte és működése feltételezhető Keszthelyen és környékén (Benda 2001. 245).

Látható, hogy a népességnövekedés ütemében bekövetkező változások nem magyarázhatóak pusztán a termékenységben vagy a halandóságban végbemenő

változásokkal, a rendszer dinamikáját nagyobb részt a vándorlás biztosította. Keszthely és a környező települések adatainak összevetéséből igazolható, hogy a falvak népességfeleslegét az uradalmi központ fogadta be. A keszthelyi népesség dinamikus növekedését pedig az uradalmi falvak és még távolabbi települések népességének beáramlása biztosította.

A változás kisebb jelei mind Keszthelyen, mind környékén az 1830-as évektől kezdve figyelhetők meg. Keszthelyen elsősorban a csecsemőhalandóság lassú csökkenése jelzi egy új korszak kezdetét. A környező falvakban pedig az átlagos családnagyság kis mértékű növekedése, a háztartásszerkezet bonyolultabbá válása figyelhető meg. E jelenség a paraszti gazdálkodásban bekövetkező fejlődéssel magyarázható, aminek köszönhetően már kevesebben kényszerülnek elvándorolni a falvakból.

A család- és háztartásszerkezeti viszonyokra nézve már egy nagyobb területről is vannak adataink. A keszthelyi uradalmon túl még Tapolcán és a Káli-medence két településén (Köveskál és Szentbékál) végeztek ilyen vizsgálatokat. A minta ugyan nem reprezentatív, de a megye északi felére vonatkozóan egy igen változatos településcsoport áll előttünk, amelyek között mezőváros, katolikus jobbágyfalu és református nemesi közösség is található.

Mindegyik település típus esetében a leggyakoribb a kiscsalád, a háztartások méretét a gyerekszám mellett elsősorban a szolgák megléte, illetve létszáma befolyásolta. Az összetett háztartások megléte Keszthelyen egy jól elkülöníthető társadalmi csoportra, a gazdákra jellemző, ezzel szemben a kézművesek, szőlőművelők között egyértelmű a nukleáris családforma dominanciája. A háztartás-szerkezeti differenciák a Káli-medencében is kimutathatóak voltak. A katolikus jobbágyok lakta Szentbékálán a családformák nagyobb változatosága volt megfigyelhető, mint a köveskáli, döntően szőlőművelő, református kisnemesek között. Bár az idézett kutatás során nem törekedtek a tanulmányozott közösségek társadalmi rekonstrukciójára, a Káli-medencében is valószínűsíthető a különbségek társadalmi-gazdálkodási magyarázata.

Keszthelyen és Tapolcán sajátos típusként tűnnek fel az egyedülálló, illetve gyermekes özvegyasszonyok háztartásai, amelyek a környező falvakban csak ritkán figyelhetők meg. E mezővárosok városias jellege inkább ebben, és nem a kiscsalád dominanciájában érhető tetten.¹²

A házasságkötésekkel kapcsolatban a leggyakoribb vizsgálat az exogámia-endogámia arányának mérése. Keszthely esetében a térbeli exogámia alacsonyabb, mint amit a falvaknál megfigyelhetünk, ennek magyarázata azonban nemcsak a településnagysággal magyarázható. A családrekonstitúció segítségével megbecsülhető volt, hogy a Keszthelyen lakó és ott házasságot kötött vőlegények fele nem keszthelyi születésű, és a mennyasszonyokról is gyakran felté-

¹² Meg kell azonban jegyezni, hogy Köveskál (amely település ugyan mezővárosi rangú, de funkcióit tekintve csak egy jelentősebb falu volt) szintén kiugróan nagyszámú özvegyi háztartás figyelhető meg.

telezhető, hogy nem helybeli születésűek. Keszthely esetében is igazolható, hogy a területileg exogám házasságokra a társadalmi-foglalkozási endogámia a jellemző, elsősorban az iparosok, valamint az uradalmi tisztviselők és szakértelmiségiek között. A Káli-medence falvainak esetében szintén igazolható volt a lokális exogámia és a foglalkozási-vallási endogámia megléte. A megye egészében kisebbséget alkotó reformátusoknál egy nagyobb sugarú vonzáskörzet volt megfigyelhető, míg a katolikusok házassági kapcsolatai nem terjedtek túl a Balaton-felvidéken, és a Káli-medence is megragadható mint a házassági kapcsolatok fontos régiója. A Muramentén elkülönülten élő horvát falvak vizsgálata pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az aprófalvak szükségszerűen nagyfokú exogámiája – a több falvat magába foglaló – plébánia szintjén már endogámia-ként értelmezhető.

4. A megye népesedési viszonyai a 19–20. század fordulóján

A Keszthelyi uradalomban végzett vizsgálatok felhívják a figyelmünket arra, hogy a 18. század folyamán kialakuló és megszilárduló demográfiai rendszerben a 19. század második felében indulhattak meg azok a változások, amelyek a modernkori demográfiai rezsim kialakulásához vezettek. Ezen átalakulás rekonstrukciója és magyarázata a településszintű komplex vizsgálatok időben való meghosszabbításával válna lehetségessé. Azonban e korszak vizsgálatára – amely új típusú források felhasználását is jelenti – még nem vállalkoztak. A 19. század második felétől lezajló népesedési folyamatok tanulmányozása során ugyanis az eddigi tanulmányok szinte kizárólagos forrásául a hivatalos népszámlálások nyomtatásban megjelent adatai szolgáltak. Ezen adatok alapján azonban csak a népességnövekedésről és kisebb részben a termékenységről vonhatunk le következtetéseket, a 18. századra jellemző összetett demográfiai megfigyelések egyelőre nem állnak rendelkezésre.

A korábbi időszak vizsgálata mélységének elvesztéséért cserében azonban – legalább a népességnövekedés tekintetében – egyértelműbben megragadhatóak a korábban csak feltételezett megyén belüli regionális különbségek.

Első lépésben azonban egy kronológiai hiátusra kell felhívni a figyelmet. A magyar társadalom-történetírásban – talán a politikaközpontú történetírás örökségeként – az 1849 és 1867 közötti időszak helyén általában csak egy lyuk tátong. Különösen igaz ez a népesedéstörténetre, ahol a modernkori vizsgálatok kezdőpontját hagyományosan az 1869-es népszámlálás adja. Zala megye esetében tovább nehezítik a kontinuum rekonstrukcióját az abszolutizmus idején bekövetkezett közigazgatási változások. 1849-ben a muraközi járást Horvátországhoz csatolták, valamint Veszprém megyéhez került a megye hét legkeletebbre eső települése (Alsóörs, Csopak, Paloznak, Felsőörs, Köves, Lovas, Nosztori). 1861-ben, a megyei önkormányzat visszaállításával ezek a területek

újra Zala megyéhez tartoztak (Molnár 2000. 92, 112). Ezután még több tervezetet is megfogalmaztak a megye határaival kapcsolatban – elsősorban a megyeközponttól távol eső Balaton-parti falvak szerettek volna Veszprém megyéhez csatlakozni – azonban a hetvenes években az eredeti településállománnyal és 12 járással megszilárdult a megye közigazgatási beosztása.

A népességnövekedés regionális különbségeit először Simonffy Emil mutatta ki (Simonffy 1982). Az 1869 előtti viszonyok rekonstruálására a józsefi népszámlálás községsoros adatait használta fel, amelyeket az 1869-es járási beosztás szerint összesített. A megye egészét tekintve hasonló következtetésre jutott, mint amit már korábban is említettünk. Zala megyében a népességnövekedés üteme elmaradt a szomszédos megyékétől, így az 1790-ben az átlagnál sűrűbben lakott megye népsűrűsége 1869-re kevéssel az átlag alá került. E növekedés mögött azonban jól megragadhatóak a területi különbségek. A legdinamikusabban a Balatontól északra található települések, a Nagykanizsai járás falvai, valamint a Muraköz növekedett. Ezzel szemben a megye közepén található, Zalaegerszegtől északra és nyugatra elterülő településeken alig mutatható ki növekedés. Ezek az adatok jól megfeleltethetők a mezőgazdasági és a települési viszonyoknak. A leggyorsabban növekedő vidékek azok, amelyek a 18. században relatíve gyéren lakottak voltak, és a legjobb termőterületekkel rendelkeztek. Tehát a népesség megtartására és vonzására egyaránt alkalmasak voltak. Ezzel szemben a népességnövekedés különösen a göcseji dombvidék feltételezhetően már a 18. században is túlnépesedett nemesi falvaiban volt a leglassabb.

Az 1869 és 1900 közötti időszakban megyei és regionális szinten egyaránt egészen más irányú tendenciák rajzolódnak ki. Somogy megye lelassuló népességnövekedése mellett Zala megye növekedése felgyorsul. A megyén belüli regionális különbségek is átrendeződnek ebben az időszakban. A korábban dinamikusabban növekvő vidékeken a tempó lefékeződik, sőt akár népességcsökkenésbe is átsap, az addig alig növekedő járásokban azonban épp ebben az időszakban gyorsul fel a növekedés üteme és haladja meg a megyei átlagot is. Egy kisebb terület, a göcseji szerez vidék esetében pedig megfigyelhető az átlagnál gyorsabb növekedési ütem, amely egészen az 1940-es évekig stabilizálódik (Magyar – Németh 1973). A változások azonban valószínűleg nem a hetvenes években kezdődtek. Dányi Dezső az 1851-es és az 1857-es népszámlálások megyei adatait is felhasználva arra a következtetésre jut, hogy az 1850-es évek elején még az átlagnál lassabban növekedő Zala megye már 1857 és 1870 között is az átlagnál gyorsabban növekedett.

A népességnövekedés mögött meghúzódó tényezők közül eddig a termékenységben megfigyelhető változásoknak szentelték a legnagyobb figyelmet. Elsőként Galgóczy Károly figyel fel arra, hogy az 1861-es népmozgalmi adatok alapján a dunántúli evangélikusok között a zalaiak természetes szaporodása a

legkisebb¹³ (Galgóczy 1863). Jankó János szintén a Balaton környéki népesség termékenységét vizsgálta. Ő az anyakönyvek 18. századi adatait vetette össze az 1890-es népmozgalmi adatokkal. Ezek az adatok is azt igazolják, hogy míg a Balaton-parti katolikus népesség termékenysége folyamatosan növekszik, addig a protestáns népességnél látványos visszaesés figyelhető meg a 18. századi viszonyokhoz képest. Magyarázként Zala megye tekintetében ő veti fel először, hogy „a református elem pusztulásának oka a Balaton mellékén az „egyke” vagy egygyermekrendszer rettentő nyavalyája.” (Jankó 1902. 105). A termékenység visszaesésének okait Lukács László is a Balaton-parti településeknél vizsgálta (Lukács 1941). A termékenység-csökkenés mögött ő is a születéskorlátozást feltételezi, amelynek legfőbb okát az előnytelen birtokszerkezetben látja. Így ő az 1860-as és 70-es évekre, a tagosítással kialakuló kisbirtokrendszer megszilárdulásának idejére teszi a folyamat megjelenését. Kováts Zoltán, szintén a népmozgalmi adatok alapján egy másik vidéken, a Nagykanizsa-környéki falvakban feltételezi a születéskorlátozás gyakorlatának meglétét (Kováts 1989). A csökkenő termékenységű területek mellett olyan is található, ahol magas szinten stabilizálódik a termékenység. A Göcsej vidékén megfigyelhető, hogy egészen az 1940-es évek közepéig magasán a megyei átlag felett stabilizálódott ez az érték (Magyar – Németh 1973). Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy 1870 után a népességnövekedésben megfigyelhető regionális különbségek mögött megtalálható a termékenység hasonló táji megoszlása.

A halandósággal kapcsolatban már sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre. A zalavári és a csesztregi plébánia anyakönyvei alapján arra következtethetünk, hogy a 19. század közepi viszonyok lényegében nem különböznek az egy századdal korábbiaktól, a csecsemő- és gyermekhalandóság változatlanul magas szintű, a születéskor várható élettartam alig változik. Az első jelentős változás, a csecsemőhalandóság nagy mértékű csökkenése, csak a 19. század legvégén, a 20. század elején volt tetten érhető (Szabó – Venczel 1996; Szabó – Edvi 1998, 1999). A göcseji települések népmozgalmi adataiból pedig kiderül, hogy a magasabb termékenység mellett a megyei átlagnál kis mértékben kedvezőbb halandóság is támogatta a dinamikusabb népességnövekedést.

A halandósági viszonyok változatlanságára vagy legalábbis csak később bekövetkező megváltozására következtethetünk az 1855-ös kolerajárvány alapján. Amíg az 1831-es járvány lényegében megkímélte a megyét, addig 1855-ben súlyos emberáldozatot okozott a kolera Zalában. A különbség azzal magyarázható, hogy az 1831-es karantén sikeresen gátolta, illetve késleltette, hogy a fertőzött északi vármegyéből átterjedhessen a járvány. Ezzel szemben 1855 nyarán, az idénymunkák idején nem sikerült felállítani a karantént, és így vélhetőleg a szomszédos vármegyékben dolgozó napszámosok útján terjedt el a

¹³ Az ekkor mintegy 5900 főt kitevő zalai evangélikus népesség szinte kizárólag Balatonfelvidéki falvakban élt.

járvány Zalában, ahol 19 300 megbetegedést és 8300 halálesetet eredményezett. A megyefőnöki iratok között megőrzött orvosi jelentésekből a járvány eseménytörténetén túl az áldozatul esett populáció is rekonstruálható. Ebből nem csak az derül ki, hogy a megbetegedettek 43%-a meghalt, hanem az is, hogy a betegek többsége a szegénynek, illetve vagyontalannak tituláltak közül került ki, valamint hogy az öregek, nők és gyerekek között nagyobb volt a megbetegedettek aránya. A járvány lefolyása és a halálozási adatok egyaránt arra utalnak, hogy a premodern viszonyokhoz hasonló körülmények között tört ki a járvány, amelynek megfékezésére ekkor még nem álltak rendelkezésre megfelelő közegészségügyi intézmények, és az egyetlen hatékony védekezési mód a korábbi századokban is alkalmazott vesztegzár volt (Blázy 1979).

A legkevesebb adattal a 19. század második feléből is a vándormozgalommal kapcsolatban rendelkezünk. A vándormozgalom 1900-as adatai arra utalnak, hogy a vándorlás korábban kialakult struktúrája még fennáll. Az összességében vándorlási veszteséggel bíró Zala megye továbbra is részt vesz a népesség nyugat-kelet irányú mozgásában. Ennek megfelelően Zala elsősorban Horvátország és Somogy megye tekintetében mutat negatív, míg Vas megye tekintetében pozitív vándorlási egyenleget. A Somoggal szembeni veszteség feltételezhetően elsősorban a Balaton, illetve Nagykanizsa környéki településeket érintette, ahonnan a Somogyban dolgozó idénymunkások is kikerültek, ehhez hasonlóan feltételezhetjük, hogy a Horvátországba költözők jó része a Muraközéből került ki. A korabeli megfigyelések pedig arra a következtetésre vezetnek, hogy a Vas megyei bevándorlók célpontja elsősorban a Göcsej volt, elsősorban a két megye kismemesi eredetű népessége között feltételezhető a szorosabb kapcsolat (Simonffy 1982). Bár ezeket a feltételezéseket csak település-, illetve településcsoport-szintű vizsgálatok igazolhatják majd, mindenesetre a vándormozgalom regionális sajátosságai is erősíthették a népességnövekedésben tapasztalt különbségeket.

A népességnövekedést befolyásoló külső tényezők közül eddig a mezőgazdasági viszonyokat, illetve a birtokstruktúrát vették számításba. A Balaton-felvidék szőlőiben az 1890-es években pusztító filoxérajárvány minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a vidék több településén a 20. század fordulóján már csökkent a népességszám.¹⁴ Zala megye népességének túlnyomó többsége a 19. század második felében is a mezőgazdaságból élt, így a birtokviszonyok továbbra is döntő befolyást gyakoroltak a népesedési folyamatokra. A korábbi időszakok örökségeként a kis- és törpe méretű paraszti gazdaságok nagy száma jellemezte a megyét.¹⁵ Különösen igaz ez a Balaton-felvidékre és a Göcsejre, ahol a kismemesek utódjai éltek. E sajátos birtokstruktúra következményeit azonban eltérő módon interpretálják a két tájegység vonatkozásában. Míg a Balaton-felvidéken a születéskorlátozás előidézőjét látják a kisbirtokban, addig

¹⁴ Ezt a trendet a 20. században fellendülő idegenforgalom fordítja meg (Klinger 1960).

¹⁵ 1857-ben a keresők 33,2%-át (az országos átlag többszöröse) a földbirtokosok tették ki.

a Göcsejben az átlagosnál magasabb termékenység és az átlagosnál kedvezőbb halandóság mögött a kis- (de nem apró-, vagyis 1 ha-nál nagyobb) birtokok túlsúlyának jótékony hatását feltételezik.¹⁶

Bár a 19. század második felét, 20. század elejét jellemző viszonyok megismerésében még előttünk állnak a finomabb demográfiai mutatók segítségével elvégzendő vizsgálatok, a már ismert adatok is erősítik a hipotézist, hogy a demográfiai viselkedés jellegzetes regionális különbségei megragadhatóak.

Befejezés helyett

Több száz év népesedéstörténeti folyamatainak és több mint száz év irodalmi termésének – szükségszerűen csak vázlatos – áttekintése egy fajta mérleg megvonását, valamint egy megalapozottabb kutatási hipotézis megfogalmazását teszi lehetővé.

Az irodalom áttekintése után el kell ismerni, hogy a népességtörténeti kérdések eddig ritkán álltak a zalai kutatások középpontjában, ebből is adódik az a nehézség, hogy jelenleg nem állnak rendelkezésünkre megyei szintű, hosszú távú adatsorok, és ezek hiányában egyelőre nagyon óvatosan kell megfogalmazni a kiinduló hipotéziseket is. Az egyre szaporodó zalai tárgyú kutatások között azonban a jövőben – a forrásadottságokat kihasználva – a történeti demográfia is helyet kaphat. Egy ilyen típusú kutatás legnagyobb segítségére az lehetne, ha a Zala megyében és a Balaton északi partján egyaránt rendkívül aktív falutörténeti kutatásokban és helytörténeti irodalomban nagyobb szerepet kapnának a népesedéstörténeti kérdések. Nagy előrelépést jelentene az is, ha sok más nagyvároshoz hasonlóan a zalai városok modern nagymonográfiái is elkészülnének.¹⁷

A zalai népességre vonatkozó legkülönbözőbb kutatások eredményeit elolvasva a leggyakrabban visszatérő jelző az állandóság volt. Természetesen a jelen tanulmány által választott feldolgozási módszer, amely elsősorban a több évszázados és az egész megye területére jellemző folyamatokra koncentrált, már önmagában is előfeltételezte a stabilitást, és a lassú változásokra fordított nagyobb figyelmet. Mindezzel együtt a kutatások jelenlegi állása szerint, a népességre közvetetten vonatkoztatható jellemzőkben (elsősorban a település- és birtoklásszerkezet, etnikai, valamint felekezeti megoszlás) a viszonylagos állandóság és a lassú változás volt tetten érhető. Ez a makroszinten megfogalmazható képlet egy elzárt, archaikus, homogén, lassan változó társadalom képét idézi fel, amelyet Zalával kapcsolatban – különösen a Göcsejre vonatkozó nép-

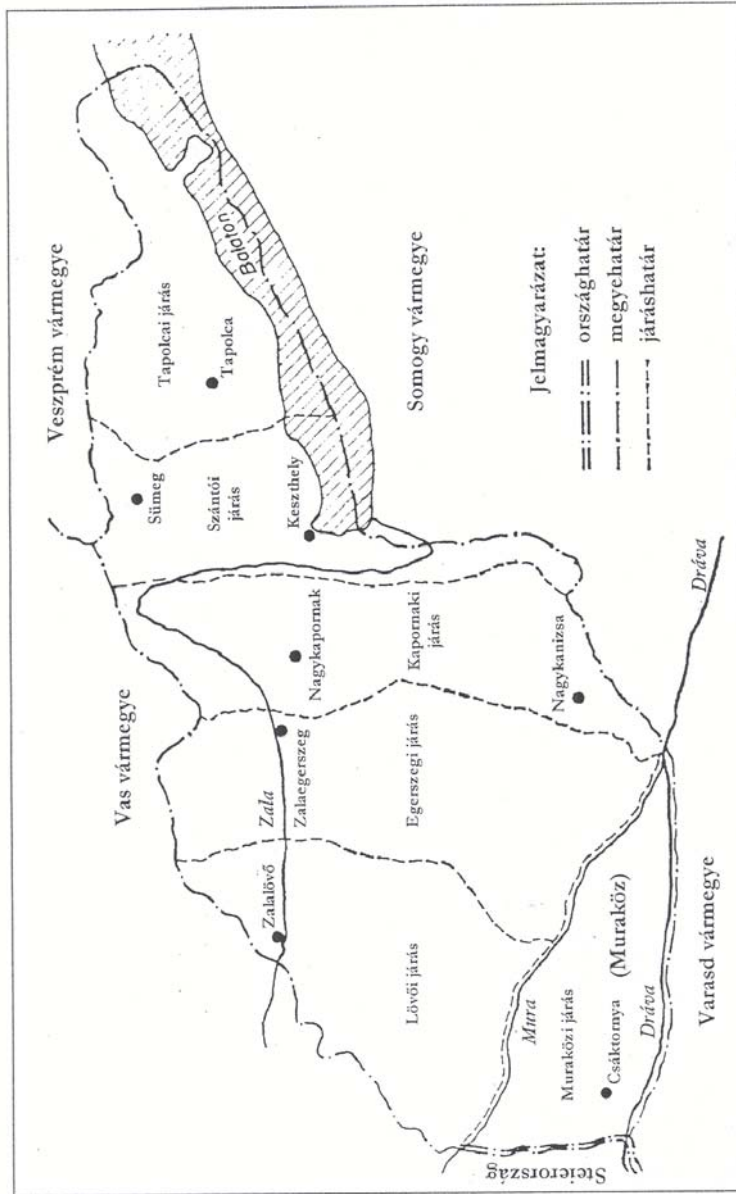
¹⁶ A kérdés tisztázása mindenképpen településszintű összehasonlító vizsgálatokat kíván.

¹⁷ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a Nagykanizsa monográfia első kötete (1690-ig) már megjelent. (Béli Miklós – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia I.* Nagykanizsa, Városi Önkormányzat, 1994.

rajzi kutatások során – gyakran explicit módon meg is fogalmazzuk. A regionális történeti demográfiai vizsgálatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy egy nagyobb területi egység szintjén megfigyelhető stabil és kiegyensúlyozott viszonyok regionálisan vagy társadalmi csoportonként nagyon is eltérő demográfiai viselkedéseket rejthetnek.

E kérdés tisztázásához Zala megye esetében is meg kell határozni, hogy melyek azok a kisebb területi egységek, amelyek demográfiai viselkedését alaposabban meg kell ismerni. Az eddig megismert – és a fentiekben vázlatosan bemutatott – történeti és néprajzi irodalom éppen egy ilyen „történeti regionalizáció” felvázolását, kiinduló megfogalmazását teszi lehetővé. A legmarkánsabban elkülönülő tájegységnek a Muraköz tűnik, ahol egy hatalmas uradalomba (Csáktornya) szervezve éltek a horvát, katolikus jobbágyok. A nehézséget azonban az jelenti, hogy erre a területre nézve még nagyon kevés történeti vizsgálatot végeztek. A megye déli, de a Murától északra eső területein szintén a nagyobb arisztokrata uradalmak (Alsólendva, Pölöske, Kanizsa) jelölhetik ki egy-egy kis táj határait. A Balaton vonalától északra eső területeken két markánsabb régió rajzolódik ki: a Göcsej és a Balaton-felvidék. Erre a két területre – legalábbis a 19. század második felétől kezdve – markánsan eltérő demográfiai viselkedés a jellemző, bár mindkét területen döntően kismesesi és zsellér eredetű népesség élt. Göcsej kiugróan maga termékenységi arányszámaival a Balaton-felvidéki falvak megtorpanó, sőt csökkenő népességszámát lehet szembeállítani. A két tájegység összehasonlításával azért is érdemes foglalkozni, mert a demográfiai viselkedést meghatározó tényezők jobb megértéséhez is hozzásegíthet, hiszen míg a göcseji kismesek katolikusok és gazdálkodásuk alapját az erdő jelentette, addig a Balaton-felvidék nemesi döntően protestánsok, akik elsősorban szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak.

A továbblépés útja tehát egy olyan komplex vizsgálat lehet, amelyben a megyei szintű adatsorok vázolhatják fel a hosszú távú változások trendjeit, amelyek magyarázatát régió- és településszintű elemzések segítségével lehet majd megkísérelni.



Forrás: Molnár 2000. 506.

Zala megye járásai 1849 előtt

IRODALOM

- Bagó József – Szabó Tibor – Edvi Tibor 1994. Egy kora Árpád-kori Göcseji település halálózása a 20. század utolsó ötven évében. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* IV. Hévíz. 14–16.
- Benczéné Nagy Eszter 1979. Zalaegerszeg lakosságának területi mobilitása a XIX. század közepén. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete 3. (1848–1867) A székesfehérvári településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege*. Székesfehérvár, 1978. május 24–25. Veszprém: MTA PAB–VEAB. 166–168.
- Benda Gyula 1997. Keszthely népessége 1696–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 16. 77–143.
- Benda Gyula 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen. 1747–1849. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 122–166.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 223–249.
- Benda Gyula 2002. A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen. 1757–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 109–143.
- Benda Gyula 2003. A házasságok Keszthelyen 1750–1849: az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. Keszthelyi házasságkötések 1770–1849. In Dobrossy István (szerk.): *Mikrotörténelem. Vívmányok és korlátok*. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 12.) Miskolc, 82–93.
- Blázy Árpád 1979. Az 1855. évi kolerajárvány hatása Zala megye lakosságára. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete 3. (1848–1867) A székesfehérvári településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege*. Székesfehérvár, 1978. május 24–25. Veszprém, MTA PAB–VEAB. 105–113.
- Csíte András 1993. Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. *Zalai Gyűjtemény* 34. 77–114.
- Csíte András 1999. A „szántói” modell. A helyi gazdaság eltartóképességének növekedése és az ezt kiváltó tényezők Zalaszántón 1790–1850 között. *Aetas*. 1–2. sz. 5–29.
- Dányi Dezső 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.
- Döme Géza 1871. *Zalamegye 1870.–ik évi népszámlálásának eredménye*. Zalaegerszeg 1871.
- Egyed Ferenc 1944. Göcsej népessége a XVIII. században. *Dunántúli Szemle* 11. 108–117, 201–207.
- Galgóczy Károly 1863. Népeségi mozgalmak az ágostai vallásfelekezet dunántúli szuperintendenciájában 1861–ben. *Statisztikai Közlemények* 5. 275–279.
- Gergely Katalin 1985. Köveskál község lakosságának házassági kapcsolatai 1742–től napjainkig. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 17. 629–642.
- Görög László 2003. A Tánczos család története. In K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris, Budapest, 277–288.
- Holub József 1929. *Zala megye története a középkorban*. Pécs.
- Holub József 1933. *Zala megye települései a középkorban*. Pécs. (Kézirat a Zala megyei Levéltárban.)
- Horváth Károly 1908. A Zalavölgy település–földrajza. *Földrajzi Közlemények*, 50–70.

- Jankó János 1902. *A Balaton–melléki lakosság néprajza. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*. M. Földrajzi Társaság Balaton–Bizottsága. Budapest (3. köt. 2. rész)
- Káli Csaba 1997. Zalaegerszeg a századfordulón – a számok tükrében. In Kapiller Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok*. Zalaegerszegi Közgy. Zalaegerszeg 1997.
- Kelenik József 1993. A nemzetiségi megoszlás, a veszteségek és a fluktuáció mértéke tizennégy Kanizsa elleni végvár helyőrségében (1633–1640). In Petercsák Tivadar és Szabó Jolán (szerk.): *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. [Tudományos tanácskozás előadásai, Noszvaj, 1991. okt. 17–18.]*. Eger, Heves M. Múz. Ig. 101–121. (Studia Agriensia, 14.)
- Kerecsényi Edit 1983. A Mura menti horvátok házassági kapcsolatai. Adatok egy néprajzi mikrorégió kialakulásához. *Zalai Gyűjtemény*, 18. 243–257.
- Klinger András 1960. A Balaton melléki települések népességfejlődése. 1900–1960. *Demográfia* 3. évf. 1. sz. 76–78.
- Kovacsics József – Ila Bálint 1988. *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. II. Budapest.
- Kováts Zoltán 1989. A születéskorlátozás kezdetei, terjedése Zalában a XIX. században. *Zalai Gyűjtemény*, 28. 251–264.
- Kredics László – Solymosi László 1993. *A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium*. Új történelmi Tár 4. Budapest.
- Lukács Károly 1941. A Balatonmellék népesedése. *Magyar Statisztikai Szemle*, 19. évf. 2. sz. 94–104.
- Magyar Dezső – Németh Lajos 1972. Göcsej és Hetés vidéke demográfiai viszonyai. *Területi Statisztika*, 22. évf. 6. sz. 679–692.
- Magyar Dezső – Németh Lajos 1973. Göcsej–Hetés vidéke demográfiai viszonyai. In Fülöp István (szerk.): *Göcseji Helikon. Honismereti közlemények*. 6. Zalaegerszeg, Megyei Könyvtár. 49–70.
- Melegh Attila 1995. Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 14. 63–107.
- Mende Balázs Gusztáv 1999. A zalaszabar–borjúállási 9–10. századi temető demográfiai vázlat. *Zalai Múzeum*. 9. 225–251.
- Molnár András (szerk.) 2000. *Zala megye archontológiája. 1138–2000*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 50.)
- Müller Róbert 1971. *Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik*. Zalaegerszeg, Göcseji Múz. (A Göcseji Múzeum kiadványai, 30.)
- N. Kiss István 1989. A végvári katonaparasztság szerepe és sorsa a felszabadító háborúkban Délnyugat–Magyarországon. In Bodó Sándor – Szabó Jolán (szerk.): *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában. (1686–1699)*. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger (Studia Agriensia 9.) 47–56.
- N. Kiss István (szerk.) 1991. *Monumenta Zrinyiana. Pars oeconomica. II. Insula Mura-köz, 1635–1720*. Akadémia, Budapest.
- Nagy J 1934. *Tapolca településföldrajza*. Pécs.
- Németh Lajos 1973. Göcsej és Hetés vidéke demográfiai sajátosságai. In Kovács Tibor (szerk.): *A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése. Településdemográfiai ülészak, 2. Szombathely, 1972. szeptember 26–28*. Statisztikai K. Budapest, 96–109. (A Területi Statisztikai Szekció közleményei, 5.)

- Németh László 1994. Zsidók Zalában a XVIII. sz. első felében. *Zalai Gyűjtemény* 35. 17–32.
- Ördög Ferenc 1991. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771.* 1. MTA Nyelvtud. Int.; Zala M. Önkormányzati Közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- Ördög Ferenc 1992. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1741–1771.* 2. MTA Nyelvtud. Int.; Zala M. Önkormányzati Közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- Ördög Ferenc 1993. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771.* 3. MTA Nyelvtud. Int.; Zala M. Önkormányzati Közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.
- S. Lackovits Emőke 1985. A családszerkezet jellemzői a XVIII. században Köveskálón és Szentbékállán. *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 17. 619–628.
- S. Lackovits Emőke 1993. A család és a rokonság jellemzői a Káli-medence falvaiban a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig. *Ethnographia*, 104. évf. 2. sz. 569–579.
- Simonffy Emil 1982. Zala és Somogy népességének alakulása. In Kanyar József (szerk.): *A Dunántúl településtörténete 4. (1867–1900) A siófoki településtörténeti konferencián elhangzott előadások, korreferátumok szövege. (1980. május 22–23.)*. Veszprém, MTA PAB–VEAB. 149–154.
- Simonné Tigelmann Ilona – Simonffy Emil 1976. A földművelési rendszerek változása Zala és Somogy megyében a XVIII. század első felében. In Farkas Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete. 1. 1686–1768. A székesfehérvári településtörténeti konferencia anyaga. 1975. május 26–27.* Veszprém, MTA VEAB. 2. 79–86.
- Szabó Tibor – Edvi Tibor 1998. A teljes halálózás és az életkilátások alakulása 1750-től napjainkig, az egyházi anyakönyvek alapján. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 7. 167–202.
- Szabó Tibor – Venczel István 1996. Göcseji települések halálózása 1665-től a csesztregi plébánia egyházi anyakönyvei alapján. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 6. 226–243.
- Szabó Tibor – Edvi Tibor 1999. A Zalavár környéki falvak demográfiai képe a 18. század közepén. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 9. 158–181.
- Vándor László (szerk.) é. n. (1996) *Zala megye ezer éve*. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg.
- Vass Előd 1989. Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez, 1543–1688. *Fejér megyei történeti évkönyv* 19. Székesfehérvár, 69–200.
- Venczel István – Szabó Tibor – Edvi Tibor 1995. További adatok egy kora-Árpád-kori göcseji település halálózásához. *Környezeti ártalmak és a légzőrendszer* 5. 238–244.

**LITERATURE ON THE POPULATION HISTORY OF COUNTY ZALA.
TENDENCIES, SHORTAGES, HYPOTHESES***Summary*

This paper is the first step of a research on the long term population history of a region (county Zala before 1920 in the Transdanubian region). The first part of the article gives account of the region's historical literature on the basis of a bibliography of about 500 items. The second part of the paper concentrates on the characteristics and trends of the long term demographic changes of the county's population and deals with the regional differences within the county demonstrated by former researches. The author comes to the conclusion that the analysis of the demographic conditions and changes of that region, the territory and society of which hardly changed until the beginning of the 20th century, is suitable for demonstrating and analysing the slow demographic changes and regional patterns of demographic behaviour in the pre-modern times.

Map:

Districts in Zala county before 1849

A 16–18. SZÁZADI BIHAR VÁRMEGYE TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI IRODALMÁNAK KRITIKAI ELEMZÉSE¹

VERES VALÉR

Bihar megye újkori népesedésének kérdése már hosszú ideje foglalkoztatja a kutatókat. Fontos kutatási kérdés, hogy a fejedelemségkori időkből a vármegye milyen népességgel került be az osztrák birodalom keretei között újraegyesített magyarországi politikai-közigazgatási keretbe. Az egyik jelentős, ezzel foglalkozó munka Jakó Zsigmond könyve (1940), „*Bihar megye a török pusztítás előtt*”. Anélkül, hogy e mű részletes kritikai feldolgozását adnánk, a szerző következtetését mint kiindulópontot idézzük. A megye területén a szerző a maga sajátos, családneveket elemző és megtelepedési rekonstrukciót követő módszerével megállapítja, hogy a „román települési területhez tartozó községek határa 4260 km², a magyarlakta falvaké pedig 6349 négyzetkilométer volt (41–59%)” (Jakó 1940. 180).

A népességszám megállapításához támpontot ad az 1552-es adóösszeírás, amely alapján Jakó szerint 11 881 portát találtak a megyében, és ebből 10 237 a magyar, 1644 a román települési területre esett (Jakó 1940. 180–185). Meg kell azonban jegyeznünk – mint Jakó is írja – hogy az összeírásból sokan kimaradtak, ő külön kiemeli a kismemesek kategóriáját. Ám ha összeszámoljuk, hogy Jakó a különböző „települési vidékeken” hány porta családfőnévének vizsgálatával alakította ki az etnikai összetételre vonatkozó eredményeit, akkor a román lakossággal is rendelkező kerületek elemzett portaszáma a 16. századi források alapján a következő.

¹ Az MTA Demográfiai Bizottság Multidiszciplináris Történeti Demográfiai Munkabizottsága 2004. június 24-i ülésén elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata. Az ülés programja (*Részekből az egész...* A Kárpát-medence hosszú távú népességtörténete) az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretében illeszkedik.

1. Összesített adatok Bihar megye „települési vidékeinek” portaszámára a 16. századvégi etnikai viszonyok megállapításával kapcsolatban, a Jakó Zsigmond által készített táblázatok alapján

Települési vidék	Etnikai jelleg ²	Elemzett portaszám
Érmellék–Középníyr–Cserhát	Magyar többségi	1 360
Sárrét-Kiskalota	kompakt magyar	1 605
Rétköz	kompakt magyar	582
Nagykeresér	kompakt magyar	655
Erdőhátság	kompakt magyar	582
„Mezőségi”-dombvidék	Magyar többségi	1 153
Rézalja	Vegyes magyar-román	1 142
Sebes-Körös–Hollódi patak vidéke	Román többségi	460
Béli hegyvidék	Román többségi	705
Fekete-Körös völgy és Belényes-vidék	Román többségi	1 791 r.+341 m.*
Összesen		10 376
Összesen román többségi		4 439

*A Belényes-vidéki „románlakta” régió 1791, a „magyar” falucsoport pedig 341 portával- említéssel rendelkezik, de ezek sem voltak etnikailag teljesen homogének.

Nem derül ki számomra egyértelműen a könyvből, hogy a „román”, illetve „magyar” települési területet pontosan hogy összegezi a kutató³, például hogy a belényesi kerület magyar, vagy a Mezőségi dombvidék román többségű falvainak területét vonja-e a települési vidékekből. Ha a román többségűnek jelölt vidékek portaszámát összeadjuk, és a Rézaljai etnikailag vegyes vidéke portaszámának felét ehhez hozzáadjuk, akkor 3868-as portaszámhoz jutunk, ami a fent összesített 10 376 portának 37,2 százaléka, a Jakó által közölt 1552-es 11 881-es összporthoz pedig 32,5 százaléka, ezek az értékek már nem térnek el annyira a „román települési terület” 41 százalékos, Jakó által számított arányától. Jakó szerint a fenti táblázat alapjául szolgáló részletes adatok alapján az összporthoz csupán 14 százaléka tartozott a „román települési területhez” (Jakó, 1940. 187). A két számítás közötti eltérésnek egy magyarázata

² Az etnikai jelleg megállapításában Rézalja és a Sebes-Körös–Hollódi patak vidéke kivételével egyetértek Jakóval, az említett két vidéken viszont az ő névelemzési módszere még a 16. századra is magyar etnikai többséget mutat ki, ám a falvak települési viszonyainak tartalmi leírásából inkább ezen vidékek román többségi jellegére következtethetünk, még akkor is, ha elfogadjuk, hogy korábban, a középkorban a magyarok túlsúlya jellemezte a vidéket.

³ Lábjegyzetben annyit tudhatunk meg, hogy „a XVI. század végén magyar, illetve románlakta községek határait megállapításához az 1910. évi népszámlálás adatait használtuk” (Jakó 1940. 187).

lehet: bár Jakó a Belényes-vidéken az 1600. évi összeírást dolgozta fel, amely mégiscsak közel fél évszázaddal később készült az 1552. évinél, ám a települési területek portaszámának megállapításakor csupán az 1552-es adatokat vette alapul, amikor a Belényes-vidék román falvainak összesítését mindössze 420 portában adták meg 57 településre nézve. Ekkor valószínűleg valamilyen okból alulszámolták a vidék valódi lélekszámát, hiszen, mint láttuk, 1600-ban ennél jóval több lakost írtak össze. Másrészt, Jakó szerint „a belényesi dominium 1600. évi összeírása a lakosság számát teljesen megőrizte, holott ugyanakkor igen sok népes, színmagyar településről semmi névadatunk sincs” (uő. 186). A fenti táblázatban összesített, Jakó által elemzett 10 376-as összporthszám az ugyancsak általa megadott 1552. évi összeírás 11 881-es portaszámának 87 százaléka, ezért ha elfogadjuk, hogy a Belényes-vidék összeírása teljes, akkor az alföldi települési vidékek átlagos összporthszáma az előbb kiszámított értékeknél átlagosan akár 13–20 százalékkal is magasabb lehetett a valóságban. Megállapíthatjuk, hogy a Belényes-vidék magyar többségű falucsoportjának átlagos portaszáma Belényes nélkül (amely mezőváros volt és a környék román népességéből is költöztek ide) 18,8, a román vidék 95 falujában pedig 18,6. A színmagyar, Sebes-Körös-menti alföldi Rétköz falvaiban 26,5, a magyar többségű Várad környéki Mezőségi dombvidéken pedig 20,9 a 16. század második felében az átlagos portaszám. Tehát azt mondhatjuk, hogy bár az alföldi falvakban átlagosan némiképp magasabb volt a portaszám, mint a hegyvidéken, viszont a Belényes-vidéken nem volt számottevő különbség a román és magyar falvak porta- és lélekszáma között. A hegyvidéki és az alföldi vidékek között sem voltak nagy, többszörös nagyságrendű eltérések, de ha a fent megjelölt 20 százalékos felső értékkel megemeljük is ezeket (Rétköz 31,8, a Mezőségi dombvidék 25 porta) még ekkor sem lett volna az alföldi átlagos összporthszám két- vagy háromszorosa a hegyvidékinek, hanem a legmagasabb átlagos portaszámú vidék a belényesi románnál mintegy 42 százalékkal lenne magasabb. (Vannak olyan feltételezések, miszerint a 16. századi erdélyi és partiumi román falvak átlagosan háromszor kisebbek lettek volna a magyar falvaknál.⁴ Ez tehát Biharban 1600-ban nem látszik igazolhatónak.)

A 18. századra megváltozott a keleti vármegyerész népességszáma a nyugati magyarlakta részekhez viszonyítva, aminek egyik fő oka, mint látni fogjuk Bársony István írásában, hogy az elpusztult falvak nagy része a ma is magyarlakta, főleg a mai magyarországi területen volt. A hegyek által védettebb elhelyezkedésű, többségében románlakta falvak népessége Bihar keleti részében nemcsak kevésbé pusztult el, hanem a 16–17. században számottevő mértékben szaporodni is tudott, és így jutott belőle „kirajzásra” is az elpusztult, szomszédos alföldi falvak irányába. Jakó befejező sorai szerint erre csak a 17. század végén és a 18. század elején kerülhetett sor: „A 17. században a magyar job-

⁴ Lásd Köpeczi 1986. 608. A faluméretetek közötti különbségek egyik alapját éppen az elemzett könyv adja.

bágyosság soraiban tátongó rések betömésére hozott román és rác telepesek az első pusztítás után visszahúzódtak a hegyekbe: a síkság községei a századfordulón még magyarok – vagy puszták. Csak a Rákóczi-szabadságharc után idezúdított idegen tömegek nyomták be nyugat felé a magyar néphatárt” (Jakó 1940. 190.)

A továbbiakban a 16–18. századi Bihar vármegye népesedési viszonyainak tanulmányozását célul kitűző két tudományos műhelyben az utóbbi két-három évtizedben született írások elemzésével foglalkozunk. Az egyik műhely a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Középkortörténeti Tanszéke, a másik pedig a nagyváradi Körösvidéki Múzeum *Crisia* című folyóiratának munkaközössége. Az újkori Bihar vármegye népesedésének kérdésében a következő művek, tanulmányok közöltek új forrásokat, hoztak új, tartalmi vagy értelmezéssel eredményeket.

A debreceni műhely egyik kiemelkedő képviselőjének, Papp Klárának a „*Biharország jobbágynépe*” című könyve korszerű szemléletű, tudományos igényű írás, ám az egész könyv a magánbirtokok gazdaságtörténetével foglalkozik (Papp 1998). Ez azt jelenti, hogy közvetlenül a lakosság számának megállapítására vonatkozó fejezete nincs. Mégis bizonyos részei történeti demográfiai célra is felhasználhatóak. Mindenekelőtt a forrásai: 1720 és 1763 közötti Bihar megyei adóösszeírásokat dolgoz fel, továbbá mellékletben közli járások és falvak szerint az ökrös gazdák számát összeírásonként és az ökrök száma szerint („*igaerő szerinti differenciálódás a magánbirtok területén*”). A könyv tartalmaz egy jól dokumentált román-magyar helységnévtárat, ezenkívül a mellékletben található egy részletes térkép is a falvokról és területekről, de csak a magánbirtokokra nézve. Így a vármegye mai magyarországi területe többnyire beletartozott Papp Klára vizsgálatába, a romániai területnek viszont csak az északi része, az Érmellék és a Sebes-Körös völgye. A terület nagyobb részét kitevő középső és déli részeken azonban nem voltak magánbirtokok, leszámítva a közvetlenül a mai határvonal menti vidéket, amely az Alföldre eső magánbirtokrendszer meghosszabbításának tekinthető. Ráadásul a kimaradt részek etnikai összetétele jelentősen eltér a vizsgálttól: túlnyomórészt románlakta területek maradtak ki (legalább is a romániai részen), mi több, ez a ma románlakta területeknek is kb. a háromnegyed részét képezi.

A másik jelentős debreceni munka Bársony István „*Bihar megye adózó népessége a XVIII. században*” című regionális összefoglalója (Bársony 1984). A tanulmány adatforrásai a következők: 1692 és 1773 közötti adóösszeírások, az úrbérrendezés dokumentumai és az 1784/85-ös II. József féle népszámlálás adatai.

A könyv igen hasznos adatokkal szolgál számunkra, bár esetenként az előfeltevéseit vagy következtetéseit megalapozó fejtegetések/számítások kívánnivalót hagynak maguk után. Különösen akkor, amikor a „román bevándorlás” fogalmát a konkrét, adatokkal követhető, a szomszédos vármegyékből való

bevándorlástól elválasztja: „a számított adatok egyik nagy hiányossága, hogy hiányzik (...) a már említett belső paraszti migráció és a román bevándorlás következtében a megyébe került népesség” (Bársony 1984. 45). A megfogalmazás bizonytalan, nem tudjuk meg, hogy a román etnikumúak bevándorlása miért nem tekinthető „paraszti migrációnak”, azért-e, mert a bevándorló románok nem voltak parasztok, vagy a vándorlás nem „belső” hanem külső volt, azaz más területről történt. Dávid Zoltán 1692-re vonatkozó 120 ezres Bihar vármegyei népességszámát Bársony azért tartja magasnak, mert így e népesség „szinte minden más tényező nélkül is produkálhatta” az 1784/5-re eső népszámlálás tényleges népességszámát, tehát nem lett volna szükség bevándorlásra. Igaz ugyanakkor, hogy a szerző becslése, amely 100 000 körülire teszi az 1692-es népességszámot, közvetve szintén minimálisra csökkenti a bevándorlás szerepét a 18. századvégi népességszám kialakulásában (Bársony 1984. 45–46).

Ennek ellenére a konkrét adatforrások, közlések a népességszám alakulásának vizsgálatára felhasználhatók, csakúgy mint a mellékletben található lista az adózó családok 1692 és 1696 közötti falvankénti számával. Továbbá megtalálhatjuk a műben térképen, beazonosítva a 17. században elpusztult bihari falvakat is. E térképet elemezve megállapítható, hogy az elpusztult falvak többsége (a 131-ből kb. 80 falu, *saját számítás, V. V.*) a mai magyarországi területre esik (a szám bizonytalan a mai országhatár vonalára eső nagyszámú elpusztult község miatt). Emellett a romániai részen az elpusztult falvak további jelentős része esik a 19. században színmagyar Szalonta környékére, valamint a Váradtól Érmihályfalváig terjedő síkvidékre. Ez azt jelenti, hogy e pusztulásnak csak kis mértékben volt az a következménye, hogy a magyar településterület kiterjedése megváltozott, viszont nyilvánvaló, hogy a magyar etnikumú településeken a népesség aránytalanul nagyobb arányban pusztult el, és ezáltal a megyén belüli etnikai arányok automatikusan megváltoztak.

Bársony néhány faluban a háztartásokban, illetve a családokban élők átlagos számát is megvizsgálta a józsefi népszámlálás alapján. Jó kritikai elemzést ad arról, hogy a „lakatlan” falu fogalmát mennyire lehet és kell komolyan venni ezekben az összeírásokban. A könyv feldolgozott adatai segíthetnek egy, a bihari népesség természetes népmozgalmának rekonstrukcióját célzó kutatáshoz szükséges mintavétel kialakításában.

A nagyváradi kutatóműhelyben készült írások közül a legrégebbi időszakkal foglalkozó mű Liviu Borcea „*Conscrierea comitatului Bihor din 1552*” (Bihar vármegye összeírása 1552-ből) című tanulmánya, amely a *Crisia* XXIV. számában jelent meg (Borcea 1994). Sajnos ebben a porták falvankénti és név szerinti felsorolásán kívül, ami kétségtelenül értékes forrásközlés, részletesebb feldolgozást nem találunk. Borcea összesítése szerint 11 278 porta volt a vármegyében, ami 603-mal kevesebb, mint a Jakó Zsigmond által közölt érték.

Ilea Ana írása – „*Conscrierea domeniului Ep romano-catolice de Oradea din anul 1733. Spanatul Groseni-Beliu*” (A Római katolikus püspökség birto-

kainak összeírása 1733-ból. A béli ispánság) ugyancsak a *Crisia* XXIV. számában jelent meg, típusa regionális összefoglaló tanulmány (Ilea 1994. 285–315.). Forrása az 1733-as egyházi összeírás, amelyet a Szepesi Kamara két dolgozója állított össze, és amely 6 városra, 163 falura és 44 praediumra terjedt ki. Az összeírásban feljegyezték a családfő nevét, a testvérek és fiak számát, az állatokat, pálinkafőző eszközöket, malmokat stb. A tanulmány a béli uradalom 22 faluját (benne 198 családdal, 105 testvérrel és fiúval) dolgozta fel.

Liviu Moldovan „*Inregistrarea de către biserici a botezatilor, cununatilor și înmormântărilor în sec 18–19*” (A keresztelesek, házasságkötések és halálzások egyházi regisztrálása a 18–19. században a Román Fejedelemségekben) című írása általános, felekezetenkénti áttekintés az anyakönyvi adatok regisztrációjáról Románia történeti régiói szerint (Moldovan 1980). Megtudhatjuk, hogy az anyakönyvi adatok Erdélyben és Partiumban mikortól állnak rendelkezésünkre felekezetenként (pl. az ortodox adatok 1776-tól, a görög katolikusoké 1771-től, a többi, magyar felekezeteké a 17. század végétől).

Ilea Ana, Gheorghe Mudura és Kovács Veronika írása – „*A belényesi uradalom összeírása 1721-ből*” – a *Crisia* X. számában jelent meg Nagyváradon (Ilea et al. 1980). A mű rövidebb regionális összefoglaló tanulmány, forrása az 1721-es katolikus egyházi birtokösszeírás Bihar megye belényesi járásából. A tanulmányból képet kapunk az uradalom közigazgatásáról is. Az adatok alapján a szerzők a következő hat ispánság adatait közlik: Vaskoh 20 faluval; Péter Pörff ispáné 12 faluval; Petru Nica ispáné 24 faluval; Ioan Roman ispáné 24 faluval; Ioan Ciune ispáné 16 faluval; Groșeni-Bél ispánsága 20 faluval. Emellett Belényes mezőváros népességéről is kapunk adatokat. Összesen 126 +1 településről kapunk képet, ezek között 12 praedium, mely a váradi katolikus püspökség birtokában volt. Az írás összesítő táblázatot is tartalmaz, amely 1291 jobbágyról, 267 zsellérről, 106 taxalistáról és 1 libertinusról ad hírt, és amelyben egy „testvér, fiak” rovat is található, összesen 2440 fővel. A szerzők a népesség számát is megadják az alábbi módon: a családfő után 5-ös szorzót, az özvegyek esetében 4-est használnak, a testvérek, fiak számát még megszorozzák 2-vel (feleségük?). Eszerint 13 170 lakost számolnak össze (Ilea et alii, 1980. 360.). A tanulmányban mellékletként falvanként közlik az eredeti latin nyelvű összeírásokat a családfők nevével.

A továbbiakban összehasonlítjuk az 1720-as, Acsády Ignác által is feldolgozott (Acsády 1896), és Bihar megyére Bársony István által elemezett összeírás adatait a fent ismertetett 1721-es belényesi uradalmi összeírással. A két összeírás adatai falvanként, illetve járásonként nem különbözhetnek egymástól, legalábbis nem lényegesen, hiszen egy év alatt a népességszám alakulásában nem történhetett jelentős változás. A táblázatos összesítés az 1721-es összeírás kerületi (ispánsági) beosztását követi.

2. A belényesi hegyvidék kerületeinek lakossága az
1720 és 1721-es összeírások alapján

Belényesi járás kerületei	Háztartások száma	
	1720	1721
Vaskohi kerület (ispánság)	100	304
Petri Pörff ispánsága	61	159
Petri Nyika ispánsága	175	291
Ioannis Roman ispánsága	172	322
Ioannis Csunye ispánsága	195	280
Béli (Gross) kerület	93	197
Belényes mezőváros	74	112
Belényesi járás összesen	870	1665

Ha összehasonlítjuk a két összeírás uradalmi ispánságok (kerületek) szerinti háztartásszámait, akkor láthatjuk, hogy minden kerületben lényegesen magasabb (átlagosan 1,8-szor több) a háztartásszám 1721-ben, mint 1720-ban. Ekkora különbség egy év alatt nem állhatott be, itt az összeírások minősége közötti különbségekre gyanakodhatunk. Márpedig nem létező háztartásokat nem szoktak összeírni, ezért feltehetően a magasabb számok a reálisak. Ez az összehasonlítás igazolja azokat a feltételezéseket, miszerint Magyarország lélekszámát az 1720–21-es Acsády-féle összesítésben valóban fel kell és lehet kerekíteni, akár duplájára is. Természetesen nem tudhatjuk, hogy más vidékeken az 1720-as összeírás mennyire volt teljes a Belényes-vidékihez képest, de feltételezhetjük, hogy a legtöbb helyen hasonló minőségű volt. Azt is megtudhatjuk, hogy az 1600. évi Jakó által feldolgozott összeírás portaszámaihoz képest milyen állapotokat találunk a török hódoltság utáni Bihari-hegyvidéken: 1600-ban a Jakó-féle vizsgálat területi lehatárolása szerint a Belényes-vidéken és a béli hegyvidéken 2837 porta volt, 1721-ben nagyjából ugyanezen a területen csak 1665 adózó háztartás! Ez 41 százalékos csökkenést jelent, és még csak nem is az Acsády által feldolgozott adatokkal számoltunk, amelyek jóval alacsonyabban. Tehát nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a román többségű hegyvidék népessége a 17. században akár természetes úton, akár bevándorlás útján gyarapodott volna, hiszen az összeírt adózó háztartások száma a korábbi portaszám majdnem felére csökkent. Megtörténhetett viszont, hogy a hegyvidéki jobbágyság egy része, románok és magyarok egyaránt, a török hódoltság idején inkább megritkult népességű vidékekre vándorolt 1695 és 1715 között, és ezáltal az időközben keletkezett természetes szaporodási növekmény eltávozott.

Mudura Gheorghe tanulmányának címe: „*Conscrierile urbariale ale domeniului Vascău (1772–1848). Elemente de demografie și structură socială.*” (A Vaskohi uradalom urbáriumi 1772–1848 között. Adalékok a demográfiai és társadalmi struktúra kérdéséhez), megjelent a *Crisia* VIII. számában

(Mudura 1978). A tanulmány elemző, értékelő jellegű, és az alábbi fő megállapításokat tudhatjuk meg belőle. Az 1772 előtt és után készített urbáriumok jelentősen különböznek, és legfontosabbak közöttük a váradi római katolikus püspökség urbáriumai. Az úrbéri összeírások eltérő részletességűek, de mindegyikben megtaláljuk a jobbágyok név szerinti felsorolását és a használatban levő földek nagyságát. Az 1769 és 1772 közötti úrbérrendezés egy szigorúbb, rigorózusabb összeírási rendszert is magával hozott. Két nyelven töltötték ki az űrlapokat, latinul és magyarul, a latin szűkszavúbb volt (név, telekméret, belterület pozsonyi mér földben, szántó, legelő), a magyarban emellett a háziállatokról, adókról, a státusról (jobbágy, zsellér stb.), a családi állapotról, az ingatlanról is vannak feljegyzések. A 19. században az adatok kibővültek, megtudjuk belőlük, hogy van-e a településen malom, kézművesműhely, pálinkafőző, égető kemence, szücsműhely vagy szénégető. 1842-től már csupán magyarul vezeték az adatokat.

A népességszám megállapításához a szerző az 5-ös szorzót használja. Eszerint 1778-ban az uradalomban 7900, 1782-ben 9250 fő élt, az 1784/85-ös józsefi népszámlálás szerint pedig 13 330 fő. A különbséget arra vezeti vissza, hogy a népszámláláskor a jobbágyokon és a zsellérekén kívül más társadalmi kategóriák is megjelennek, amelyek hiányoznak az urbáriumokból: így a nemesek, hivatalnokok, katonák, munkások, bányászok. A különböző források összehasonlító elemzésével Mudura arra a következtetésre jut, hogy az 5-ös szorzó a 18. század végére túl magas.

A szerző a társadalmi struktúra változását is tanulmányozta, megállapítva, hogy 1772 és 1799 között a jobbágy-zsellér arány kétszer változik meg húsz év alatt.

3. Jobbágyok és zsellérek arányának változása a 18. század végén a vaskohi uradalomban

Összeírás éve	Jobbágyok száma	Zsellérek száma
1778	363	1163
1781–82	435	175
1799	1133	527

1778-ban először a zsellérek voltak túlnyomó többségben, majd néhány évre rá a jobbágyok kerültek számbeli túlsúlyba, majd a létszámok jelentősen megváltoztak. A szerző magyarázata szerint az úrbérrendezéskor a nemesek félrevezették a jobbágyokat, hogy azok kevesebb földet jelentsenek be, azért hogy aztán a többletet elvehessék tőlük. A népesség etnikai hovatartozását illetően a szerző megállapítja, hogy mintegy 95 százalékuk román lehetett, bár a neveket sok esetben magyarosan írták, ezért a forrás megtévesztő lehet a helyismerettel nem rendelkezők részére (mint ahogy Acsády munkacsoportja éppen Bihar

megye esetében az 1720-as összeírás alapján sokszor nyelvileg helytelenül sorolta be az egyes falvakban lakók nevét).

Bár a feldolgozott anyagokon kívül más tudományos műhelyekben is születtek a témánk szempontjából fontos írások (Bihar vármegye történeti helység-névtárának feldolgozása – Major – Radics – Szasztkóné 1990 – pl. egy külön tanulmány tárgyát képezné), a helyi népesedési viszonyok megismeréséhez a fent elemzett két kutatóműhely munkái járultak a leginkább hozzá. Ezekon kívül nyilvánvalóan az országos szintű összeírások feldolgozásának az eredményeit is figyelembe kell vennünk, ezt azonban megtettük egy másik tanulmányunkban, amelynek következtetéseit jelen esetben is szem előtt tartottuk (Veres 2002).

Az áttekintett szakirodalom alapján az összehasonlító- és másodelemzések az alábbi következtetések levonását teszik lehetővé.

- A 16. századvégi népességszám a bihari hegyvidéken nem volt annyira alacsony, mint azt eddig hitték. Bár az átlagos portaszámok az Alföldön magasabbak voltak, mint a hegyvidéken, ám az eltérés nem haladta meg az 50 százalékot, tehát nem voltak többszörös különbségek.
- A 18. század eleji években a bihari népességszámok kimutathatóan lényegesen magasabbak voltak, mint ahogy az az Acsády-féle 1720. évi feldolgozásból kitűnik.
- A 18. század eleji lélekszámok a 16. század végi értékeket a hegyvidéken sem érik el, ezért a török hódoltság utáni újratelepülés kutatásának kérdéseit némiképp újra kell gondolni.

Fontos lenne a Biharra vonatkozó román és magyar történeti demográfiai kutatási eredmények mindkét oldalról való alaposabb ismerete és kölcsönösen jobb felhasználása. A magyar kutatások általában módszertanilag és elméleti kidolgozottság tekintetében magasabb színvonalon állanak, viszont a váradi *Crisia* folyóiratban sok olyan forrásközlés megjelent, amit addig Magyarországon nem ismertek vagy nem dolgoztak fel, és amelyek alapján számottevően javítani lehet a Bihar késő-középkori és újkori népesedésére vonatkozó becsléseket és számításokat.

IRODALOM

- Acsády Ignác 1896. *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. Budapest.
- Bársony István 1984. *A váradi püspökség Bihar megyei birtokainak jobbágysága a XVIII. század első harmadában*. Magyar Történeti Tanulmányok XII., KLTE Debrecen.
- Bársony István – Pankotai László 1985. *Bihar megye parasztsága a XVIII. században*. Magyar Történeti Tanulmányok XVIII., KLTE Debrecen.
- Borcea, Liviu 1980. O conscriere privind fuga jobagilor de pe domeniile satmarene la sf sec a XVII si inceputul sec XVIII. *Crisia*, X. 453–482.

- Borcea, Liviu 1994. Conscrierea comitatului Bihor în 1552. *Crisia*, XXIV. 233–284.
- Borovszki Samu (szerk.) 1901. *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Budapest.
- Gorun, Gheorghe 1976. Implicatii sociale și economice ale ocupației militare austriece în Bihor în prima jumătate a sec. XVIII. *Crisia*, VIII. 131–138.
- Ilea, Ana et alt. 1980. Conscrierea domeniului Beius la anul 1721. *Crisia*, X. 353–452.
- Ilea, Ana – Covaci, Veronica 1981. Reglementarea urbariala din comitatul Bihor în a doua jumătate a sec XVIII. *Crisia*, XI. 126–139.
- Ilea, Ana 1994. Conscrierea domeniului Ep romano-catolice de Oradea din anul 1733. Spanatul Groseni-Beliu. *Crisia*, XXIV. 285–315.
- Jakó Zsigmond 1940. *Bihar vármegye népessége a török pusztítás előtt*. Sylveszter Nyomda RT, Budapest.
- Köpeczi Béla (főszerk.) 1986. *Erdély története I*. Akadémiai, Budapest.
- Major Zoltán – Radics Kálmán – Szaszkoné Sin Aranka (szerk.) 1990. *Magyarország történeti helységnévtára. Bihar megye és a Hajdúság (1773–1808)*. KSH, Budapest.
- Mudura, Gheorghe 1976. Conscrierile urbariale ale domeniului de Vașcău (1772–1848). Elemente de demografie și structură socială. *Crisia* VIII 1976. 139–158
- Moldovan, Liviu 1980. *Inregistrarea de către biserici a botezatilor, cununatilor și inmormantarilor în sec 18–19. Populație și societate*. Dacia. Kolozsvár. 137–142.
- Papp Klára 1998. *Biharország jobbágynépe*. Csokonai, Debrecen.
- Papp Klára 1987. *Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar megyében*. Magyar történeti Tanulmányok XX, KLTE Debrecen.
- Veres Valér 2002. Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 75–108.

A CRITICAL ANALYSIS OF THE HISTORICAL DEMOGRAPHIC LITERATURE RELATED TO 16-18TH CENTURY BIHAR COUNTY*Summary*

The author tries to take into account the most important centres and results of historical demographic researches related to 16–18th century Bihar county (at present partly situated on the actual territory of Hungary partly in Romania). The two most important research centres the author deals with in details are the Department of Medieval Studies at Debrecen University in Hungary and the community of researchers around the periodical '*Crisia*' in Nagyvárad (Oradea in Romania).

The main statements of the paper are the following:

- Population size and density had not been so low in the Bihar mountains at the end of the 16th century as it was formerly supposed;
- The difference between the population density of the plain countryside and that of the mountains was not very large;
- Population size in Bihar at the beginning of the 18th century must be much higher than according to the results related to 1720 elaborated by Ignác Acsády at the end of the 19th century;
- Population size at the beginning of the 18th century reached its 16th century level not even in the mountains so the repopulating process after the Turkish wars must be rethought to some extent.

At the same time researches carried out in Hungary and in Romania could well complete each other since Hungarian ones are methodologically more developed but in Romania a lot of important sources have been published which are still unknown or unused in Hungary. So the mutual knowledge of the results and co-operation would be inevitable in further researches.

Tables:

1. *Summarised data of the tax units of the regions of county Bihar in order to ascertain the ethnic composition at the end of the 16th century on the basis of the tables made by Zsigmond Jakó*

Heading: Regions; Ethnic characteristics; Analysed tax units

Lateral text: Name of the regions

2. *Population in the districts of Belényes mountains on the basis of the censuses in 1720 and 1721*

Heading: Districts of Belényes region; Number of households (1720 and 1721)

3. *Changes in the proportion of serfs and cottars on Vaskoh estate at the end of the 18th century*

Heading: Year of the census; Number of serfs; Number of cottars

PEST-PILIS-SOLT VÁRMEGYE TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI IRODALMÁNAK ÖSSZEFOGLALÁSA. EREDMÉNYEK, LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK¹

ŐRI PÉTER

Bevezetés

Pest-Pilis-Solt vármegye történeti demográfiai irodalmának feldolgozását először a Conscriptio Animarum megyei anyagának elemzése tette szükségessé (Őri 2003). Ekkor a 18. század második felére vonatkozó irodalmat kellett áttekintenünk. Majd a kutatási terv bővülésével az időbeli korlátok is változtak: ahogy a lélekösszeírás vizsgálata egy hosszabb távú kutatás első fázisává alakult át, úgy a szakirodalmi feldolgozás is szükségszerűen kibővült. A cél immár egy olyan megyei szintű történeti demográfiai kutatás, amelynek során összegyűjtjük és elemezzük az elsősorban 18–19. századi népesség-összeírásokat és egyéb fellelhető történeti demográfiai forrásokat, megrajzolnánk a megye 18–19. századi népesedéstörténetének vázlatát, kísérletet tennénk a demográfiai viselkedés lokális különbségeinek megragadására és magyarázatára, majd a megszerzett tapasztalatokra támaszkodva néhány demográfiai szempontból reprezentatívnak tekintett település népesedéstörténetét vizsgálunk. A Pest megyei kutatási terv illeszkedik az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoportjának koncepciójához, amely néhány megye (jelen állás szerint Pest mellett Borsod, Bihar, Zala), – illetve ezeken belül a kutatási tapasztalatok alapján végzett mintavétel után – néhány reprezentatív település elemzésével rekonstruálná a Kárpát-medence hosszú távú (elsősorban 18–19. századi) népesedési folyamatait és demográfiai sokféleségét. Mindez szükségessé teszi a szóban forgó megyék népesedéstörténetével összefüggő irodalom összegyűjtését, megismerését, lényegében időbeli korlátok nélkül. A gyűjtésnek tematikailag is igen gazdagnak kell lennie, a szűkebben vett történeti demográfia mellett tekintettel kellene lennie minden ezzel kapcsolatos részterületre: a gazdaság- és

¹ Az MTA Demográfiai Bizottság Multidiszciplináris Történeti Demográfiai Munkabizottsága 2004. június 24-i ülésén elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata. Az ülés programja (*Részekből az egész...* A Kárpát-medence hosszú távú népességtörténete) az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretébe illeszkedik.

társadalomtörténet, a néprajz, az orvostörténet, a történeti földrajz, a várostörténet, a helytörténeti kutatások, a regionális kutatások eredményeire, és a sor tovább folytatható... A cél a megyékre vonatkozó népesedéstörténeti kutatások historiográfiájának vázlatos feltárása, valamint a meglévő eredmények és az áttekintésből kirajzolódó hiányok számbavétele, amely a további kutatásokat irányíthatná.

E tanulmány is az említett követelményeknek próbál megfelelni. Az eredeti kiindulópont a 18. század végi Pest-Pilis-Solt megye történeti demográfiai irodalmának vizsgálata volt, majd az anyaggyűjtés az időbeli határok és a kutatási koncepció változásával kibővült: a középkortól (a 11. századtól) 1918-ig tartó időszakra irányult, és ennek megfelelően kiterjedt a Kiskunságra és a mai Budapest teljes területére is. A térbeli kereteket tehát a dualizmuskori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és a főváros jelentik. Nem foglalkoztunk az államalapítás előtti korszakkal és az erre a korszakra vonatkozó jórészt régészeti kutatások vizsgálatával. A gyűjtésből természetesen kimaradt a politikatörténet, ugyanakkor a történeti demográfiával kapcsolatba hozható publikációk lehető legteljesebb számbavételére törekedtünk. Itt természetesen nemcsak közvetlenül a megye múltjával foglalkozó írásokat kellett összegyűjtenünk, hanem mindazokat a nagyobb területre vagy az ország egészére vonatkozó műveket is, amelyek fontos adatokat szolgáltathattak a vizsgált megye népességtörténetéről. Így az ebből a szempontból nélkülözhetetlen bibliográfiák, forráskiadványok, monográfiák és tanulmányok mellett értelemszerűen alapvető fontosságú volt a megyei vagy községsoros adatokat tartalmazó országos népesség-összeírások, népszámlálások, statisztikai adattárak összegyűjtése is.

A gyűjtés módja a következő volt:

- első lépésként átnéztük a magyar történettudomány rendelkezésünkre álló bibliográfiáit, illetve a társtudományok (szociológia, néprajz) bibliográfiáit;
- másodjára a helytörténeti bibliográfiákat tekintettük át;²
- a következő lépésben adatainkat ellenőriztük, kiegészítettük Faragó Tamás készülő, egyelőre csak számítógépen elérhető történeti demográfiai bibliográfiája segítségével;
- végül a személyesen átnézett könyvek bibliográfiáit dolgoztuk fel.

A válogatás módjából természetesen egy sereg hiányosság következik. Gyűjtésünk mindenekelőtt nem tartalmazza a kéziratos anyagokat, csak a publikált műveket. A felhasznált bibliográfiák (Faragó Tamásét leszámítva) az utolsó 20–25 évről nem tartalmaznak adatokat. Így különösen az elmúlt kb. tizenöt év helytörténeti irodalmának áttekintése lehet hiányos. Hasonlóképpen nem mernénk teljesnek nevezni a főváros történetére vonatkozó óriási irodalmi termés számbavételét. Válogatásunk emellett szubjektív elemeket is tartalmaz:

² Elsősorban a következő műveket forgattuk haszonnal: Csomor 1972; Bodor–Gazda 1984; Boros 1974; I. Sándor 1975; Szilágyi 1984.

a történeti irodalomból a megyére vonatkozó és a történeti demográfiával kapcsolatba hozható írásokat kerestük. Az, hogy a nem közvetlenül a megye területére vonatkozó, illetve nem egyértelműen történeti demográfiai művek közül melyek kerülnek be egy effajta válogatásba, kétségkívül a szerző érdeklődési körétől, felkészültségétől, személyes döntésétől függ. Mégis úgy véljük, hogy az említett (a válogatás hiányosságaiból és szubjektivitásából fakadó) fogyatékoságok döntően nem torzítják el elemzésünket, amely végül is egy 815 tételből álló bibliográfiára épül, és amely méreténél fogva alkalmas a megfelelő, a további kutatások szempontjából irányadó következtetések levonására.

A megye népességtörténeti irodalmának jellemzői

A megye népességtörténetével kapcsolatban összegyűjtött 815 műből 81 (9,9%) forráskiadvány, statisztikai adattár, helységnévtár volt, 44 (5,4%) bibliográfia vagy levéltári jegyzék, 339 (41,6%) monográfia vagy tanulmánykötet, 351 (43,1%) pedig tanulmány, könyvrészlet vagy rövidebb folyóiratcikk. Nyolc esetben nem tudtuk megállapítani a kiadás évét, a maradék 807 írás típusát és megjelenésének időszakát tekintve a következőképpen oszlott meg (1. tábla).

A vizsgált irodalmi termés java a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években jelent meg, ebben az időszakban egy évtized alatt született annyi publikáció, mint amennyi a két háború között két és fél évtized leforgása alatt. Az is egyértelmű, hogy a „mélypontot” az ötvenes évek jelentik. Ekkor lényegében szünetel a forráskiadás, témába vágó monográfia szinte alig jelenik meg, néhány tanulmány adja a csekély eredményt. A 20. század első két évtizedének termése sem túl gazdag, mennyiségileg az elmúlt négy-öt év alatt több munka jelent meg, mint akkor húsz év alatt. Ugyanakkor táblázatunkból az is leolvasható, hogy a századelőn több forráskiadvány, statisztikai adatközlés és monográfia jelent meg, mint az elmúlt években, a tanulmányok, folyóiratcikkek száma viszont kisebb volt, mint manapság. Ha a közelmúltat a rendszerváltás óta eltelt időszakkal azonosítjuk, akkor láthatjuk, hogy az elmúlt tizenöt év gazdagabb termést hozott, mint a 20. század eleje. Mindez arra utal, hogy ma a társadalomtörténetnek, helytörténetnek, népesedéstörténetnek nagyobb bázisa lehet, legalábbis ami a mennyiségi oldalt illeti.

1. A megye népességtörténetével kapcsolatos kiadványok megoszlása típus és a megjelenés időszaka szerint

	Forráskiadvány, statisztikai adattár, lexikon, helynévtár		Bibliográfia, levéltári jegyzék		Monográfia, tanulmánykötet		Tanulmány, könyvrészlet, cikk		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1900 előtt	27	34,2	1	2,4	55	16,4	16	4,6	99	12,3
1900–1919	9	11,4	–	–	21	6,2	9	2,6	39	4,8
1920–1944	6	7,6	2	4,9	84	24,9	35	10,0	127	15,7
1945–1955	–	–	2	4,9	3	0,9	10	2,8	15	1,9
1956–1969	4	5,0	12	29,2	54	16,0	73	20,9	143	17,7
1970–1979	7	8,9	11	26,8	42	12,5	74	21,1	134	16,6
1980–1989	17	21,5	8	19,5	30	8,9	62	17,7	117	14,5
1990–1999	6	7,6	5	12,2	29	8,6	48	13,7	88	10,9
2000–2004	3	3,8	–	–	19	5,6	23	6,6	45	5,6
Összesen	79	100	41	100	337	100	350	100	807	100

Látható az is, hogy bár a kilencvenes években a megjelent írárok mennyisége csökkent az előző évtizedekhez képest, a rendszerváltás óta eltelt időszak alatt lényegében hasonló mennyiségű irodalom született, mint a Trianon utáni időszakban, illetve 1956 után a hatvanas évek végéig. Ma a hangsúly a folyóiratokban, tanulmánykötetekben megjelent rövidebb íráson van, míg különösen a két háború között magas volt a monográfiák aránya. A forráskiadványok, statisztikai adattárak 20. század előtti magas aránya elsősorban a hivatalos statisztikai szolgálat megteremtésének volt köszönhető, a szóban forgó művek jelentős része a Statisztikai Hivatal vagy a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadványa: népszámlálási publikációk, illetve statisztikai adatokat megjelenítő sorozatok.³ A nyolcvanas években ugyanakkor a helyi kezdeményezések nagyobb szerepe növelte meg a forráskiadványok számát.⁴ Összességében a hatvanas évektől kezdve évtizedenként csökkent a témára vonatkozó publikációk száma, ez a forráskiadványok és statisztikai kiadványok kivételével típusonként is jól látható.

³ Ilyenek például: *Hivatalos Statisztikai Közlemények I–XV*. Bp. 1867–1891.; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam I–XXIX*. Bp. 1893–1901.; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat* Bp. 1902.; *Magyar Statisztikai Évkönyv* Bp. 1873.; *Budapest főváros statisztikai hivatalának közleményei* Bp. 1871.; *Statisztikai és nemzetgazdasági Közlemények I–VIII*. Pest, 1865–1871.; *Nemzetgazdasági és Statisztikai Évkönyv* Bp. 1883.

⁴ Például az aszódi Petőfi Múzeum forráskiadvány-sorozata: *A Galga mente történetének írott forrásai*.

A feldolgozott korszakokat tekintve meg kell jegyeznünk, hogy az összegyűjtött művek több mint fele hosszabb (több évszázadnyi) időtartamot ölel fel, lévén egy-egy régió, település vagy konkrét probléma történetét összefoglaló kiadvány. 395 esetben köthető a publikációk témája egy-egy szűkebb történeti korszakhoz. Ezek között elsősorban főlényben vannak a 18–19. századi témájú művek (75,5%), ehhez képest lényegesen kisebb súlyt kap a 16–17. század (15,4%), míg a középkor és a 20. század eleje egyformán jelentéktelen mennyiséget képvisel (5,3 és 4,1%). Mindez nyilvánvalóan összefügg a forrásadottságokkal: a népesedéstörténet és a hozzá kapcsolható társtudományok számára felhasználható források sűrűsödése a 18. századtól kezdve figyelhető meg.

2. A megye népességtörténetével kapcsolatos kiadványok megoszlása téma és a megjelenés időszaka szerint

	Regionális összefoglaló	Településtörténet	Forráskiadvány	Statisztikai adattár	Bibliográfia, levéltári jegyzék	Módszertan	Tematikus művek
1900 előtt	8	23	3	23	1	–	41
1900–1919	4	7	3	8	–	–	17
1920–1944	5	42	5	1	3	1	70
1945–1955	1	3	–	–	2	–	9
1956–1969	17	41	3	–	12	–	70
1970–1979	9	30	5	2	11	1	76
1980–1989	5	18	13	4	8	1	68
1990–1999	2	16	3	3	5	–	59
2000–2004	2	17	1	2	–	–	23
Év nélkül	–	1	1	1	3	–	2
Összesen	53 6,5%	198 24,3%	37 4,5%	44 5,4%	45 5,5%	3 0,4%	435 53,4%

Táblázatunkból látható, hogy a művek több mint fele tematikus jellegű, amelyek bár többnyire köthetők egy-egy településhez vagy régióhoz, mégis egy adott kérdés, probléma vizsgálata dominál bennük. Emellett még az egy-egy település hosszabb-rövidebb időszakra kiterjedő történetét feldolgozó írások képviselnek jelentős hányadot, a bibliográfiák, forráskiadványok, statisztikai adatközlések és a regionális összefoglalók részaránya között nincs számottevő különbség.

Az 1900 előtti irodalomban nagy szerepet kaptak a statisztikai kiadványok, amint említettük ez elsősorban a statisztikai szolgálat megszervezéséhez és az országos, illetve fővárosi statisztikai hivatalok munkájához kapcsolódik. Az egyes településekről szóló munkákat szemrevételezve sokkal vegyesebb képet kapunk: a plébániák, egyházközségek, illetve egyes községek (pl. Pilisborosjenő, Gödöllő, Pécel) történeti összefoglalása mellett találkozhatunk olyan, elsősorban városmonográfiákkal, amelyek azóta is fontos kiindulópontot

jelentenek az illető település történetének kutatásában. Ezek nagy terjedelmű, pozitivistá gonddal megírt monográfiák, többnyire okmánytárakkal kiegészítve: Salamon Ferenc Budapest (Salamon 1878–1885), Hornyik János Kecskemét (Hornyik 1860–1866), Balla Gergely és Galgóczy Károly Nagykőrös (Balla 1856; Galgóczy 1896), Karcsu Antal Arzén Vác (Karcsu 1880–1888), Toóth János Kiskunhalas (Toóth 1861) történeti összefoglalását készítette el. Közülük Hornyik János okmánytárat is tartalmazó munkája négy, Karcsu Antal Arzén Vác-monográfiája pedig kilenc kötetben látott napvilágot. A regionális összefoglalók között pedig meg kell említenünk Galgóczy Károly háromkötetes megyemonográfiáját, amely ma is megkerülhetetlen (Galgóczy 1876–1877). Az első kötet a megye (1876-ból tekintett) múltjáról szól, összefoglalja a megye történetét, részletes leírást ad a megyei levéltárról, a megyeházáról, bemutatja a megye tisztikarát. A történeti áttekintést bőséges forrásközlés egészíti ki, nemcsak a megye politikai szerepét és országgyűlési szereplését tárgyalja, hanem a gazdaság- és társadalomtörténet számára is értékes adatokat nyújt számos összeírás anyagának kivonatos közlésével. A második kötet a megye „jelenét” (1877) mutatja be, részletesen tárgyalva a földrajzi, éghajlati viszonyokat, a demográfiai helyzetet az 1870. évi népszámlálás alapján, a lakosság foglalkozási megoszlását, a mezőgazdaság és ipar, kereskedelem különböző ágazatait, a társadalmi és kulturális viszonyokat (benne olyan, a népességtörténet számára alapvető kérdésekkel, mint a természetes szaporulat, a migráció, a közegészségügy helyzete). A harmadik kötet pedig a megye részletes (községenkénti) bemutatását tartalmazza. A települések fekvését, rövid történetét (benne a török pusztításra és az újratelepülésre, a migrációra, a természeti katasztrófákra vonatkozó adatokkal), általános képét, a gazdálkodás ágait és módját, a lakosság számát, felekezeti megoszlását (ezeket az 1870-es népszámlálás alapján számszerűen is) és nemzetiségi összetételét, az egyházközség(ek)re és az anyakönyvvezetésre vonatkozó adatokat, majd a gazdálkodás részletes leírását adja községek szerint, természetesen a rendelkezésre álló forrásoknak megfelelően változó terjedelemben.

A 20. század elején egy újabb reprezentatív megyemonográfia jelent meg a Borovszky Samu szerkesztette országos sorozat részeként (Borovszky 1910–11), amely jól egészíti ki Galgóczy Károly munkáját. A településtörténettel foglalkozó munkák száma meglehetősen kicsi, a városokról (Budapest, Cegléd, Vác) szóló összefoglalások mellett megjelent néhány község monográfiája (Taksony, Törökbálint, Bogyiszló). A statisztikai adatok közreadása ekkor is a Statisztikai Hivatalhoz kötődött (népszámlálási publikációk), de itt kell megemlítenünk Horváth Sándor adatközlését, amely a II. József-féle kataszteri összeírás Pest megyében megmaradt anyagát tartalmazza (Horváth 1901) és Csánki Dezső forrásértékű történeti földrajzi sorozatát (Csánki 1890–1913).

A két háború között szembetűnően megnőtt a településmonográfiák száma, összhangban a megjelenő, növekvő társadalomtörténeti érdeklődéssel, amely

komoly szerepet szánt a helytörténeti kutatásoknak, és amely erről módszertani munkát is eredményezett (Mályusz, 1924).⁵ A szerzők között ott találjuk az előző korszakból ismerős Hornyik Jánost, akinek Kecskemét gazdasági fejlődését összefoglaló munkája ekkor jelenik meg, a főváros történetével foglalkozó történész-levéltáros Gárdonyi Albertet vagy a néprajztudós Fél Editet vagy a Vác történetével foglalkozó Tragor Ignácot. A falumonográfiák mellett jelentős, ma is számon tartott történetírói teljesítmény is kötődik ide: Majlát Jolán munkája Nagykőrös mezőváros fejlődéséről, a mezővárosi fejlődés történeti problémáiról (Majlát 1943; Majlát–Márkus 1943).

A háború után a hatvanas évektől nő meg a regionális összefoglalók száma. A publikációk növekedésében fontos szerepet játszik a Pest Megyei Levéltár a „Pest megye múltjából” című sorozat elindításával (1965). A megye történetével kapcsolatos kutatásoknak hasznára volt az is, hogy vezető történészeink közül többen vagy a megyei levéltár munkatársai voltak (pl. Kosáry Domokos), vagy rendszeresen publikáltak a megye történetével kapcsolatos műveket (Wellmann Imre, Makkai László). Makkai Lászlótól származik a máig utolsó teljes megyetörténet is, a Dercsényi Dezső szerkesztette művészettörténeti kiadványban (Makkai 1958). A forráskiadás is fontos eredményeket mutathat fel: megindul a török kori adóösszeírások publikálása (Fekete–Káldy Nagy 1962), a megye története szempontjából is igen fontos a II. József-féle népszámlálás anyagának közzététele (Dányi–Dávid 1960), valamint az úrbérrendezéssel kapcsolatos kilenc kérdőpont megjelölése a megye területének egy részére vonatkozóan (Wellmann 1967).

Megnövekszik az érdeklődés a helytörténet iránt, amelyet jelez a helytörténeti bibliográfiák növekvő száma, valamint a településmonográfiák gyors ütemű szaporodása. Ezek egy része valóban helyi kezdeményezés, a szó szoros értelmében vett helytörténet, ezeket a munkákat a községi vagy városi tanácsok, esetleg valamely helyi szervezet (pl. tsz-ek) adták ki (pl. Dunahaszti, Vecsés, Tápióbicske, Újhartyán, Solt, Valkó, Kisnémedi, Dunaegyháza, Tápiógyörgye, Nagykáta, Kiskunhalas történetéről). Emellett folytatódnak régebbi sorozatok (*Tanulmányok Budapest Múltjáról*), ahol a fővárossal vagy a főváros területén fekvő községek történetével kapcsolatos írások látnak napvilágot. Fontos centrum a Pest Megyei Levéltár (a *Pest Megyei Levéltár kiadványai*, Áporka, Fót, Csövár monográfiáival; a *Pest megyei Könyvtár* vagy a *Helytörténeti Dolgozatok* című sorozatok, Isaszeg, Maglód történetével) vagy a Múzeumok Pest Megyei Igazgatósága (*Pest Megyei Múzeumi Füzetek*). A hatvanas évek közepén indulnak fontos, helyi közgyűjteményi sorozatok is (Aszódi Petőfi Múzeum – *Múzeumi Füzetek*). Ugyanakkor feltűnik olyan intézmény is a megye történetével kapcsolatos írások megjelentetői között, amely kezdeményező szerepet töltött be a történeti statisztikai, történeti demográfiai kutató-

⁵ Lásd minderről: Csiki–Halmos–Tóth 2003.

sok terén: a KSH Könyvtáráról, illetve az általa kiadott történeti statisztikai sorozatokról van szó (Csocsán 1959). A helytörténeti munkák mellett tehát nagy szerepe van a megyei levéltárnak és a megyei múzeumoknak, a kutatásban fontos részt vállalnak a gazdaság- és társadalomtörténet iránt érdeklődő, részben háttérbe szorított történészek, valamint a történeti problémák, történeti demográfia iránt érdeklődő statisztikusok, demográfusok, akik számára a KSH Könyvtára jelenti a megfelelő háttérrel.

A hetvenes években folytatódnak a korábbi tendenciák. Az erősödő és a KSH Könyvtárából kiinduló történeti demográfiai érdeklődéssel (pl. Andorka Rudolf családrekonstrukciós kutatásai) függ össze a Klinger András és munkatársai által összeállított sorozat (*A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900*, Klinger 1972–1984). A kötetek a mai közigazgatási beosztás szerinti megyénként, és azokon belül községenként közlik az anyakönyvi adatokat (keresztelések, temetések, házasságkötések száma), felekezetenként, a különböző felekezeti egyházközségek szerint. Mindez azt jelenti, hogy 1895-ig az adatok csak ott használhatók községi szinten, ahol csak egy vagy több anyaegyház működött, és ezek a teljes lakosságot, magukba foglalták, illetve ahol az anyaegyházak anyakönyveiben nem tartottak nyilván más községekbeli filiák tagjainak adatait. A jegyzetek rámutatnak ezekre a problémákra, de az adatok a legtöbb esetben nem számíthatók át a közigazgatási beosztás szerinti községeknek megfelelően. A kötet adatai így inkább a nagyobb területi egységek (tájegységek, járások) szerinti elemzésre alkalmasak, más kérdés, hogy ez a lehetőség sem lett kiaknázva. Emellett látjuk a helyi kiadású helytörténeti monográfiák kiadásának folytatódását (Abony, Dabas, Ócsa, Soltvadkert, Ráckeve, Veresegyház, Tass, Kunszentmiklós), korábbi sorozatok folytatódását (*Tanulmányok Budapest Múltjából, Pest megyei Múzeumi Füzetek*). Fontos eredmény a hetvenes években megszülető ötkötetes Budapest monográfia (a feldolgozott korszak az első négy kötetben: Gerevich–Györffy–Nagy 1973; Kubinyi 1973; Nagy–Bónis 1975; Spira–Vörös 1978). Fontos kezdeményezések, sorozatok indulnak ki a megyei múzeumokból, levéltárakból: így a Pest megyei Múzeumok Igazgatóságának Szentendrére költöztetésével (1972) elindul a *Studia Comitatusia* sorozat (Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból, szerkesztő Ikvai Nándor), 1975-től jelenik meg a Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványsorozata (*Bács-Kiskun megye múltjából*, szerkesztő Iványosi-Szabó Tibor), az aszói Petőfi Múzeum sorozata mellett említésre méltóak a *Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei* és a Ceglédi Kossuth Múzeum kiadványai (*Ceglédi Füzetek*).

A nyolcvanas években az enyhe mennyiségi csökkenés mellett a helyi kezdeményezések köre bővül: elindul a *Kalocsai Múzeumi Közlemények* című sorozat, több évtizedes kényszerű szünet után újraindul a Váci Múzeumi Egyesület sorozata, a *Váci Könyvek* (a Váci Tragor Ignác Múzeum kiadványai). Kisebb számban, de megjelennek falumonográfiák a helyi tanácsok kiadásában

(Alsónémedi, Bag, Kecel, Makád, Újhartyán) és a *Studia Comitatus* sorozatban elkészül Cegléd és Vác monográfiája (Ikvai 1982; Sági 1983). Fontos kezdeményezés a KSH Könyvtárának helységnévtár sorozata (a Pest megyei kötet: Szaszkoné 1988), amely a 18. század végi, 19. század eleji statisztikai jellegű források adatait közli településenként, a lehetőségekhez mérten a teljesség igényével: a települések névváltozatait, jogállását, a hozzá tartozó külterületek nevét és adatait, a birtokosok nevét, a települések egyházi igazgatási beosztását (anyaegyházak és filiák megjelölése), a népességszám és a felekezeti megoszlás adatait, a beszélt nyelvekre vonatkozó ismereteket. A Pest megyei kötet különösen gazdag, mert tartalmazza a II. József-féle kataszteri felmérésnek (1789) a határ nagyságára és művelési ágak szerinti megoszlására vonatkozó, a megyében kivételesen megmaradt adatait.

A kilencvenes években is jelentős statisztikai adatközlések jelentek meg, részint a KSH Népszámlálási Főosztálya, részint a Pest megyei Levéltár jóvoltából. A Kovacsics József szerkesztette helységnévtár-sorozat a mai megyehatárok között községenként adja a települések összes névváltozatát, a külterületek és az elpusztult települések nevét, a népességszámokat 1785-től (mindig az aktuális közigazgatási határok között), a nemzetiségi megoszlást az anyanyelv alapján 1880-tól és az anyakönyvvezetésre és a közigazgatási beosztásra vonatkozó adatokat (Horváth–Kovacsics 2000).⁶ Szintén a KSH Népszámlálás közölte a mai Magyarország települései 1880 és 1949 közötti felekezeti megoszlásának adatait (Kepecs 1997), a Pest megyei levéltár pedig egy 1860-as településstatisztikai felmérés anyagát publikálta a Pest megye múltjából sorozat keretein belül (Horváth–Szabó 2000).

A településmonográfiák sorát részben az önkormányzati kezdeményezések gyarapították (Aszód, Galgamácsa, Iklád, Pilisszántó, Tura, Zsámbok), másrészt a millennium adott a falutörténetnek új lendületet a Száz Magyar Falu sorozat keretében (Isaszeg, Ócsa, Tápióbicske, Vácrátót, Visegrád). Igazán ígéretes vállalkozások ott alakultak ki, ahol a levéltári, múzeumi háttér, a múltbeli kutatások gazdag eredményei és egy-egy jelentős kutató erőfeszítései találkoztak, ezek a körülmények mindenekelőtt a nagy alföldi mezővárosok történetének kutatásánál voltak kedvezőek. Ide sorolhatóak Iványosi-Szabó Tibor monográfiái Kecskemét gazdaság- és társadalomtörténetéről (Iványosi-Szabó 1991, 1994), Novák László kötete Nagykőrösről (Novák 1994a), Kocsis Gyula

⁶ A Kovacsics József szerkesztette *Történeti Statisztikai Helységnévtár* sorozat mind koncepciójában, mind pedig a feldolgozott források körét tekintve eltér a KSH Könyvtára által kiadott *Magyarország történeti helységnévtára* című sorozat köteteitől (lásd pl. Szaszkoné 1988): az utóbbi egy időszak (1773–1808) összes statisztikai jellegű (alapvetően levéltári) forrásainak adatait feldolgozza a történeti megyék és közigazgatási egységek szerint településenként, míg a Kovacsics-féle sorozat a mai megyehatárokat veszi alapul, mindig az aktuális közigazgatási beosztás szerint közli a községek adatait, és alapvetően a Csánki-féle történeti földrajz és a KSH 1880 utáni népszámlálási adatait dolgozza föl.

Cegléd történetéről és néprajzáról megjelentetett tanulmánykötete (Kocsis 1993), illetve az Ö. Kovács József és Szakál Aurél szerkesztésében megjelenő „*Kiskunhalas története*” kötetei (Ö. Kovács–Szakál 2000, 2001), vagy a halasi kutatások keretében született népességtörténeti monográfia (Melegh 2000a). Újabbban a megye történetének modern feldolgozására tett erőfeszítések (Pest Megye Monográfia Közalapítvány) is meghozták az első eredményeket (Zsoldos 2001).

Összefoglalóan azt mondhatnánk, hogy az elmúlt évtizedekben megkerülhetetlen a helyi kezdeményezések szerepe, ma is az önkormányzatok játszanak sok esetben jelentős szerepet a falumonográfiák megírásában. De emellett kiemelkedő a megyei levéltárak és múzeumok szerepe, ezek a centrumai az egy-egy nagyobb település vagy tájegység történetét, néprajzát feltáró kutatásoknak. Ebben a hatvanas évektől igen fontos szerepet játszottak ezen intézmények kiadványsorozatai, illetve az egy-egy település történetének megírását célzó erőfeszítések. Ugyanakkor a jelentős eredmények erősen „személyfüggők” is, természetes módon kapcsolódnak az egy-egy múzeumban, levéltárban hosszabb ideig dolgozó jelentős kutatók munkájához. A legjobban kutatott területek közé tartozik a főváros, amely központi szerepénél fogva eleve jobban vonzza a „mainstream”-hez tartozó történészek érdeklődését is. Itt ezenkívül fontos volt részben a Fővárosi Levéltár, részben a Budapest monográfia megírásának szerepe, amelyek jelentős kutató- és szerzőgárdát tudtak mozgósítani (Bácskai Vera, Nagy Lajos, Kubinyi András, Spira György, Vörös Károly stb.). Ilyen jól kutatott terület Vác (Sápi 1983), Kalocsa környéke (elsősorban Bárh János révén), jelenleg Kiskunhalas és az alföldi „háromváros”: Kecskemét (Iványosi-Szabó Tibor), Cegléd (Kocsis Gyula és Novák László) és Nagykőrös (Novák László). Jól látható, hogy a történészek mellett a levéltárosok, muzeológusok, néprajzkutatók játszanak jelentős szerepet a megye egyes településeinek történeti vizsgálatában. A levéltárak, múzeumok mellett más intézmények, elsősorban a KSH, a megye történetének szemszögéből elsősorban statisztikai források megjelentetésével játszanak fontos szerepet.

Az eddigiekben a tematikus művekre kisebb figyelmet fordítottunk, elsősorban a forráskiadványokat, regionális összefoglalókat és településmonográfiákat vizsgáltuk. A következőkben a tematikus művek közül kiemeljük a történeti demográfiai tárgyú vagy a szorosabban ahhoz kapcsolódó írásokat, és ez alapján próbálunk következtetéseket levonni a megye népességtörténetének lehetséges további kutatási irányairól.

3. A megye történeti demográfiai irodalmának megoszlása téma és a megjelenés időszaka szerint

	Népes- ség- szám – népes- ségnö- vekedés	Etnikai, feleke- zeti meg- oszlás	Forrás- kiad- vány, statisz- tikai adattár	Halan- dóság, járvá- nyok, közze- gész- ségügy	Házasa- ság, család	Mig- ráció	Teljes népes- ség- történet	Népes- ség- össze- írások ⁷	Telepü- lés- demo- gráfia, történeti földrajz
1900 előtt	3	5	22	15	1	–	1	–	3
1900–1919	2	3	4	2	2	–	–	–	2
1920–1944	4	6	2	3	4	7	1	6	18
1945–1955	1	1	–	–	–	–	–	–	1
1956–1969	3	8	3	8	–	–	3	3	7
1970–1979	5	11	5	4	2	2	2	3	18
1980–1989	–	8	8	5	9	4	4	8	9
1990–1999	2	12	4	5	9	7	4	4	10
2000–2004	1	2	3	3	6	2	4	1	5
Összesen	21 6,1%	56 16,2%	51 14,8%	45 13,0%	33 9,6%	22 6,4%	19 5,5%	25 7,2%	73 21,2%

A vizsgált 815 műből 345 volt a történeti demográfia meglehetősen tágan értelmezett tárgykörébe sorolható: ez az összegyűjtött irodalom 43,4%-a. Téma szerint vizsgálva az anyagot mindenekelőtt az lehet feltűnő, hogy teljesen hiányoznak a termékenységgel foglalkozó munkák. Természetesen a legnépszerűbbnek számító történeti demográfiai részterület (melynek vizsgálatára a tudományterületet forradalmasító családrekonstrukciós módszert kidolgozták) megjelenik a valamely település vagy tájegység, közigazgatási egység teljes népességtörténetét feldolgozó munkákban, mindenekelőtt az egyetlen általunk ismert családrekonstrukciós tanulmányban (Andorka 1984), önálló tárgyalására azonban nem kerül sor. Ez egyszerismind igen fontos, az országos képnek megfelelő tényre világít rá: a megye területére vonatkozó történeti demográfiai kutatások egy-két kivételtől eltekintve nem a nemzetközi kutatási irányokhoz igazodnak, nem az anyakönyvek elemzésére épülnek, a családrekonstrukciós módszer nem nevezhető elterjedtnek. Mindez összefügg azzal, hogy a szerzők között elenyésző hányadot képviselnek a történeti demográfusok, illetve a demográfiai kérdéssel kapcsolatos középfontosságú állító kutatók.

Az összegyűjtött történeti demográfiai művek mintegy ötöde a településdemográfia, illetve történeti földrajz kategóriájába lett besorolva, ezek jelentős része az alföldi településhálózat kialakulásával, a mezővárosi fejlődéssel foglalkozik, és csak lazán kapcsolódik tárgykörünkhöz. Viszonylag erős az érdek-

⁷ Az egy-egy népesség-összeírást bemutató, azok anyagát elemző művek kerültek ebbe a rovatba (pl. Thirring 1938; Petróci 1957).

lődés az etnikai megoszlás vizsgálata, valamint a halandóság, közegészségügy problémái iránt. Hasonló arányban vannak jelen a gyűjtésben a forráskiadványok, statisztikai adattárak is. A házasodás, családtörténet és a migráció iránt főleg az elmúlt 25–30 évben nőtt meg az érdeklődés, egy-egy település vagy régió többé-kevésbé teljes népesedéstörténete is elsősorban a háború után készült el.

1900 előtt keletkezett a történeti demográfiai művek mintegy 14%-a. Az anyag zömét a statisztikai adattárak teszik ki, amint a korábbiakban megállapítottuk, ezek főleg a hivatalos statisztikai szolgálat létrejöttéhez kötődnek, ma már történeti anyagnak számító egykorú népszámlálási kiadványok, statisztikai adatközlések. Ide sorolhatjuk továbbá a statisztika klasszikusainak (Bél Mátyás, Nagy Lajos, Fáy András, Fényes Elek) műveit is Pest megyei vonatkozásaik, adataik miatt. Tekintélyesebb részt tesznek ki a halandósággal, közegészségüggyel foglalkozó írások is. A 15 műből nyolc a főváros 19. századi közegészségügyi, járványügyi helyzetét tárgyalja, központi szerepet kap a kolerajárványok okainak, lefolyásának, pusztító hatásainak vizsgálata. A szerzők között a statisztikusok adják a túlsúlyt (Keleti Károly, Kőrösi József nevével találkozunk a leggyakrabban).

Az 1900. és 1910. évi népszámlálások kiadványain kívül meglehetősen sovány és vegyes a századforduló utáni kép, a már említett Csánki Dezső féle történeti földrajzi sorozat és a Józsefi kataszteri összeírás anyagának közlése tűnik ma is jelentősnek (Horváth 1901).

A két háború közötti időszakban (51 mű, a történeti demográfiai irodalom mintegy 15%-a, azaz itt jelentős mennyiségi növekedés érzékelhető a korábbi évtizedekhez képest) a történeti földrajz, településdemográfia kategóriájában találkozhatunk a legtöbb publikációval. Ezek lényegében (kettő kivételével) az Alföld településhálózati, településszerkezeti sajátosságaival foglalkoznak: a tanyák kialakulásával, a határhasználat módjával, a gazdálkodás, a társadalom és a földrajzi környezet jellegzetességeivel.⁸

Ezenkívül igen fontos a statisztikus, történeti demográfus Thirring Gusztáv szerepe, aki a II. József-féle népszámlálás történetét, akkor fellelhető anyagát dolgozta fel, és Pest megye vonatkozásában a népszámlálásról szóló monográfiája és Kecskemét összeírásának elemzése (Thirring 1935, 1938) említhető. Alapvető tanulmányokat közölt Pest város lélekösszeírásairól (1934) és az 1804. évi összeírásokról (1936b), valamint Budapestnek az egyesítést követő évtizedekbeni népességfejlődéséről (1925, 1936a). A népességfejlődés, újjátelepülés kérdéseire (a földrajzi viszonyok, a gazdálkodás, határhasználat bemutatása mellett) nyújt fontos adatokat Wellmann Imre a gödöllői Grassalkovich uradalomról szóló monográfiájában, amely a Domanovszky Sándor által kez-

⁸ Első helyen kell említeni Erdei Ferenc szociográfiáit: elsősorban Erdei 1937, 1940. Az Alföldről általában: Bulla 1940; Glaser 1935; Kaán 1939. Az alföldi városok szerkezetéről, a tanyák kialakulásáról: Györffy 1926; Mendöl 1936; Papp 1936; Szabó 1936; Thirring 1935; Márkus 1943.

deményezett uradalomtörténeti sorozat keretei között jelent meg (1933).⁹ A helytörténeti, de erősen tematikus jellegű (pestis, betelepülés, valamely etnikai csoport élete) irodalomban a harmincas, negyvenes években megjelennek a német származású, németül, német folyóiratokban (*Südostforschungen, Südostdeutsche Forschungen, Deutsche Forschungen in Ungarn*) magyarországi német településekről publikáló szerzők, Pest megye esetében elsősorban Bonomi Jenő (Eugen) érdemel említést (1939, 1940a, b, 1941).¹⁰

A háború és az ötvenes évek – mint láttuk – nem kedveztek a történeti demográfiai kutatásoknak, a hatvanas években viszont újra növekszik az összegyűjtött művek száma (35 tizenöt év alatt, mintegy 10%-a a közvetlenül történeti demográfiai tárgyú publikációknak). Szám szerint itt is a településdemográfia, az etnikai megoszlás és a halandóság, járványok, közegészségügy témakörök kapták a legnagyobb hangsúlyt, a művek tényleges jelentősége azonban némileg más képet mutat. Az etnikai csoportokkal kapcsolatos műveknél meg kell említenünk, hogy a Pest megyei szerbek, illetve „görögök” mellett a zsidóság letelepedése és 18–19. századi népességfejlődése is megjelenik a vizsgált témák között (Ember 1963), sőt Moess Alfréd monográfiát is megjelentetett erről (Moess 1968), amely népesség-összeírások és anyakönyvi adatok segítségével a zsidóság letelepedése mellett a demográfiai folyamatokat (pl. természetes szaporulat alakulása) is elemzi. Egyébként igen fontos vállalkozás a megyei levéltár *Pest megye múltjából* című sorozatának első kötete (Keleti–Lakatos–Makkai 1965), amelyben alapvető tanulmányok tisztázzák a körülményekhez képest a törökkori pusztulás mértékét és a megye 18. századi újratelepülésének ütemét (Kosáry 1965; Petróci 1965). Alapvetőek a forráskiadványok (Dányi–Dávid 1960; Fekete–Káldy-Nagy 1962; Wellmann 1967), amelyek nagy segítséget nyújtanak a törökkor és a 18. század kutatóinak, és a törökkori (Káldy-Nagy 1959; Mészáros 1960), valamint 18–19. századi egyházi összeírások (Petróci 1957) forrásértékét vizsgáló és azokat elemző tanulmányok. Itt már igen fontossá válik a KSH Könyvtár szerepe részint a kutatások szervezésével, kezdeményezésével, részint az eredmények megjelentetésével (a Józsefi népszámlálás anyagának publikálása, *Történeti Statisztikai Közlemények, Történeti Statisztikai Évkönyv* című sorozatok). A szerzők történészek, levéltárosok, illetve statisztikusok, demográfusok, a cél a népesség-összeírások anyagának összegyűjtése, publikálása, forrásértékük tisztázása. Tetten érhető a professzionista történeti demográfia hatása, noha mindez a Pest megyei anyagban csak nyomokban mutatkozik. A növekvő és szervezettebbé váló érdeklődés hatása érezhető a demográfus Csocsán Jenő munkáján, aki három Pest megyei falu

⁹ *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, szerkesztette Domanovszky Sándor.

¹⁰ A jelenség jól illeszkedik a korszak német történeti demográfiai kutatási törekvéseihez: a hitleri Németország nagy súlyt fektetett a Közép-Európai német betelepülés kérdéseire, és a helyi német közösségek történetének, anyakönyvi adatokra épülő genealógiájának összeállítására törekedett. Lásd: Faragó 2002. 169–170.

(Csomád, Sződ, Vácrátót) népességtörténeti vázlatát készítette el a 18. század második felére vonatkozóan a rendelkezésre álló *Historia Domus*-ok, egyházi népesség-összeírások, a józsefi népszámlálás és az anyakönyvi adatok alapján (1959). A munka ugyan a családrekonstrukciós kor előtti szemléletet tükrözi (Franciaországban ekkor kezd elterjedni a módszer), de így is érdekes és követségre méltó kísérlet, amelynek kérdésfelvetései már elsősorban történeti demográfiaiak. A halandósággal, közegészségüggyel kapcsolatos tanulmányok pedig elsősorban az *Orvostörténeti Közlemények* lapjain jelennek meg, jelezve, hogy a történeti demográfia e speciális ágából az orvostörténészek, illetve a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum is kiveszi a részét.

A megyei történeti demográfiai irodalom 15%-a keletkezett a következő évtizedben, ami erős mennyiségi bővülést jelez. A legtöbb publikáció most is az etnikai megoszlással és a településdemográfiával kapcsolatos, tovább folyik az alföldi településhálózat, mezővárosi fejlődés elemzése, amely egy fontos térséggel gyarapodik: Bárth János egész sor tanulmányban vizsgálja a Kalocsa környéki településszerkezet sajátosságait (1973, 1974, 1975a). Az etnikai viszonyok elemzésénél a délszlávok és a zsidók mellett megjelennek a németek és szlovákok, valamint a cigányok is (Mészáros 1975). A forráskiadás – mint említettük – fontos eredményeket mutathat fel: a modern történeti demográfia elsődleges forrásanyagát az anyakönyvi adatok jelentik, ennek megfelelően a hetvenes éve elejétől közli Klinger András munkatársaival a mai Magyarország településeinek 1828 és 1900 közötti anyakönyvi adatait (Klinger 1972–1984). Tovább folyik a törökkori adóösszeírások kiadása (Káldy-Nagy 1978; Vass 1979), ami adatokat nyújt a törökkori demográfiai viszonyok jobb megismeréséhez (Káldy-Nagy 1970; Mészáros–Hausfatter 1974). Fontos mozzanat az is, hogy a társadalomtörténeti kutatásokban megjelenik a házassági kapcsolatok vizsgálata az anyakönyvek alapján (Bácskai 1979), illetve hogy a modern családtörténeti kutatások alapját jelentő népesség-összeírások kiadása és elemzése is elkezdődik (Bárth 1975b).

A nyolcvanas években szám szerint lényegében szinten marad a történeti demográfiai irodalom mennyisége (55 tétel – 15,9%). Ezen belül azonban némi tartalmi átrendeződést figyelhetünk meg: csökken, bár továbbra is jelentős a történeti földrajzi, településdemográfiai, valamint az etnikai megoszlással kapcsolatos munkák száma és aránya, eltűnnek a népességszám alakulását tárgyaló írások, ugyanakkor nő a forrásközlések és főleg az egy-egy összeírást elemző, illetve a családtörténeti munkák száma és aránya. A másik fontos tartalmi szakmai változás, hogy ezzel együtt a megye történeti demográfiai irodalmában is megjelennek a modern történeti demográfiai kutatási módszerek, kérdésfelvetések, elsősorban a családtörténet és a családrekonstrukciós termékenységvizsgálat terén. Az első esetben ez főleg 18–19. századi állami és egyházi népesség-összeírások elemzését jelenti, a kutatás célja a paraszti vagy falusi iparos háztartások szerkezetének feltárása, a különbségek magyarázata etnikai,

gazdálkodási, társadalmi, szokásrendbeli különbségekkel. Mindez elsősorban Faragó Tamás nevéhez fűződik, aki az országos összeírásokból nyert háztartás-szerkezetbeli különbségeket és változásokat (Faragó 1977) éppen a Pest megyei kutatásaival próbálta igazolni és magyarázni.¹¹ A másik esetben néprajzkutatók (Kocsis Gyula, Nagy Varga Vera) vizsgálták a mezővárosi (ceglédi) református népesség házassági kapcsolatait az anyakönyvi bejegyzések segítségével (Kocsis–Nagy Varga 1989; Nagy Varga 1987). Andorka Rudolf pedig a Pest megyei Pócsmegyer község komplett 18–19. századi családrekonstrukciós elemzésével tesztelte dél-dunántúli, a korai (18. századvégi, 19. század eleji) születéskorlátozás tényét feltáró kutatási eredményeit (1984).

A forráskiadás terén – amint már említettük – fontos vállalkozás a KSH Könyvtár helységnévtár-sorozatának Pest-Pilis-Solt megyei kötete, amely a Kiskunság településeinek adatait is magában foglalja (Szaszskóné 1988). Emellett tovább folytatódik a török kori adóösszeírások publikálása is (Káldy-Nagy 1985; Vass 1982; Tringli 1989). A két háború közötti uradalomtörténeti kutatások folytatásaként L. Gál Éva pedig az óbudai uradalom 17–18. századi történetét írta meg, amely igen alapos gazdaság- és társadalomtörténeti elemzései mellett demográfiai szempontból is fontos, elsősorban a 18. századi kamarai népesség-összeírások forráskritikai vizsgálatával és adataik felhasználásával (L. Gál 1988).

A kilencvenes években sem csökken a történeti demográfiai vonatkozású munkák száma (57 tétel, 16,5%). A műveket szám szerint tekintve újra az etnikai megoszlás vizsgálata kerül előtérbe, emellett erős a településdemográfia, a családtörténet és a migráció iránti érdeklődés is. Az Alföld településhálózatával, a mezővárosi fejlődéssel kapcsolatos kutatásokat Beluszky Pál foglalja össze (1999), a családtörténeti, házassággal kapcsolatos kutatások terén példaként Faragó Tamás és Kocsis Gyula néhány tanulmánya említhető (Faragó 1995; Kocsis 1992; 1993 a, b). A 18–19. századi migráció kutatása megyei szinten jól hasznosítható eredményeket hozott (Faragó 1998a; Dányi 1998), és történetek kísérletek egy-egy város népességtörténetének rekonstrukciójára is.¹²

A 2000 utáni fél évtized mennyiségi téren megfelel a nyolcvanas-kilencvenes évek termésének (27 tétel). Történetek kísérletek részint a megye 18. századvégi demográfiai viszonyainak bemutatására elsősorban az állami lélekösszeírások, illetve a II. József-féle népszámlálás adatai alapján (Őri 2003), részint egy település (Kiskunhalas) hosszú távú népességfejlődésének rekonstrukciójára (Melegh 2000a). Az Alföld településrendszerének változásai-
val foglalkozik több mű (pl. Beluszky 2001. és Novák 2000.). A házasság, családtörténet témakörön belül találkozhatunk a házassági anyakönyvek nem nominatív (Elter 2002), valamint az anyakönyvi bejegyzések kvalitatív elemzé-

¹¹ Lásd elsősorban: Faragó 1984, 1985a, b.

¹² A 18–19. századi Nagykőrösről lásd: Novák 1994b, a 19. századi Budapestről Faragó 1998b.

sével is (a halasi református anyakönyv házasságtörés miatt kirótt penitencia-bejegyzéseinek vizsgálatával – Melegh 2000b). Kocsis Gyula a ceglédi háztartások és a paraszti üzemszervezet összefüggéseit vizsgálta (2001), Husz Ildikó pedig a zsámbéki lélekösszeírások 18–19. századi sorozata és egyéb elérhető források (anyakönyvek, végrendeletek, adásvételi szerződések, korabeli térképek stb.) alapján végzett mikrotörténeti elemzést a zsámbéki háztartásszerkezet változásainak mechanizmusairól (Husz 2000a, b, 2002). Az említett példák inkább egy-egy történeti demográfiai vagy történeti földrajzi, néprajzi kérdésfelvetés megválaszolására tett kísérletek, semmint a megye valamely területi egysége népességtörténetének a rekonstruálására tett próbálkozások. A kutatók – miként a korábbi évtizedekben is – esetlegesen, valamely személyes vonatkozás vagy forrásadottság, a kutathatóság szempontjai miatt kötődnek Pest megyéhez. A publikációs lehetőségek ezzel együtt némileg bővülni látszanak, több megyei vonatkozású írás jelent meg a KSH Népességtörténeti Kutatóintézetének kiadásában (Melegh 2000a; Őri 2003), vagy közelebbről az Intézet Történeti Demográfiai Évkönyvében (Melegh 2000b; Elter 2002; Dányi 2000; Dövényi 2001; Őri 2001).

A megye népességtörténetére vonatkozó kutatások eredményei

A megye 18. század előtti történetéről és ezen belül népesedéstörténetéről a lehetőségekhez mérten teljes áttekintést ad a nemrégiben megjelent monográfia (Zsoldos 2001). Ami a középkort illeti, legfeljebb a megye területén fekvő települések száma rekonstruálható, a népességszám-becsléseket aligha lehet megnyugtatóan pontosítani. Az összehasonlíthatóság szempontjából azonos területtel, megyenagysággal kellene számolni, ez forrásaink eloszlása, részletessége miatt csak a 18–19. századi 10 711 km²-nyi (Thirring 1938. 117.) vagy a dualizmus kori (1876, a Kiskunságnak a megyéhez való csatolása utáni) maximális terület lehet (12 010 km² – Szakály 2001. 341.). Ebből a területből kiindulva lehet folyamatos adatsorokat létrehozni a 18–19. századra nézve, és erre a területre lehetne településszámokat számolni Györffy György és Csánki Dezső munkái alapján. A középkorra vonatkozó eddig publikált becslések¹³ az aktuális megyeterületre vonatkoznak, így a Györffy György által Pest megyére valószínűsített 200 település¹⁴ vagy a Szabó István által 1494–95-re számolt 195 Pest és 68 Pilis megyei helység (Szabó 1963. 69. és Kovacsics 2000. 47.) összesen 6270 km²-nyi területen helyezkedett el, azaz az 1876 utáni területnek kb. felén (Kubinyi 1997. 109.).

Pest megye monográfiájában Szakály Ferenc a törökkori adóösszeírások alapján tesz kísérletet a budai szandzsák (kb. 13 000 km² – többé-kevésbé meg-

¹³ Összefoglalóan lásd: Kovacsics 2000. 47–48.

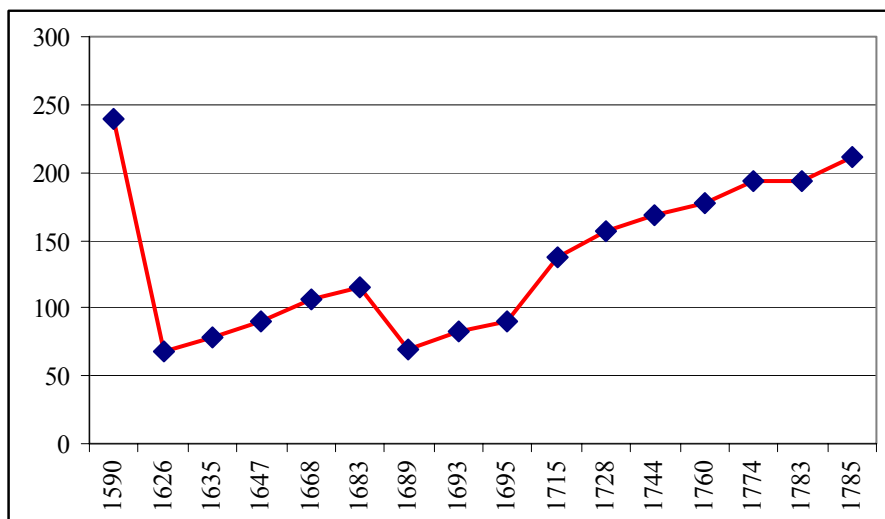
¹⁴ Idézi Kovacsics 2000. 47.

felel a dualizmuskori megye területének) adózó családfőiből a népességszám becslésére. Szerinte a népességszám kiszámításához minimálisan ötös, maximálisan hatos szorzószámot kell alkalmazni, ehhez hozzá kell számítani az összeírásból valószínűsíthetően kimaradt népességet (arányuk kb. 20% lehet). Így a népességszám 1546 és 1590 között mintegy 60 és 87 ezer fő között mozoghatott, a népsűrűség 4,4 és 6,7 fő/km² közé tehető (Szakály 2001. 340–341.). Ez a népességszám (az ország kb. 1/23-ad része) túl alacsony, mindössze 2 milliós országos népességet jelent, és így szintén túl alacsonynak tűnik. Fennáll azonban a lehetősége annak, hogy ez a terület az országos átlagnál nagyobb pusztulást szenvedett, és minden módszertani bizonytalanság ellenére többé-kevésbé pontos volt a számítás. Pillanatnyilag ma más mód nem kínálkozik a népességszám-becslés elvégzésére.

A népesség csökkenése a jelek szerint már 1580 után elkezdődött – ekkor még nem a háborús pusztítás következtében – és mintegy 20%-os lehetett (Szakály 2001. 345.). A tizenötéves háború helyrehozhatatlan károkat okozott, a dikajegyzékek alapján Szakály Ferenc szerint az 1590-ben fennálló települések kb. 35%-a végleg elpusztult, és a 17. században csak 155 helység települt újra (2001. 433.). Ez egyszersmind mintegy 240 helységet jelent 1590-re nézve. A népességszám a 17. századi portaszámok alapján becsülhető, nagykőrösi adatokból kiszámítható, hogy egy portára 20–25 adózó háztartás juthatott. Ebből a már alkalmazott 5–6-os szorzószámmal és a feltételezett 20%-os hiánnyal 1626 és 1668 között kb. 25–30 ezres népességszám kalkulálható, azaz mintegy 50%-al kisebb, mint a legalacsonyabb 16. századi érték (1590 – Szakály 2001. 437.). A lakott települések száma 1668-ban 106 volt.

A felszabadító háború veszteségét nehéz megbecsülni, Kosáry Domokos számítása szerint 1683-ban 115 lakott hely létezett a megyében, 1695-ben (az újratelepülés elindulása után) pedig 90.¹⁵ A megye újratelepüléséről – több más mű mellett (pl. Galgóczy 1877) – részletesen beszámol Petróci Sándor, a különböző adóösszeírások alapján a települések számának 18. századi bővülése jól nyomon követhető.

¹⁵ Kosáry 1965, idézi Kovacsics 2000. 48.



Forrás: Szakály 2001; Kovacsics 2000; Petróci 1965; Őri 2003; Dányi-Dávid 1960.

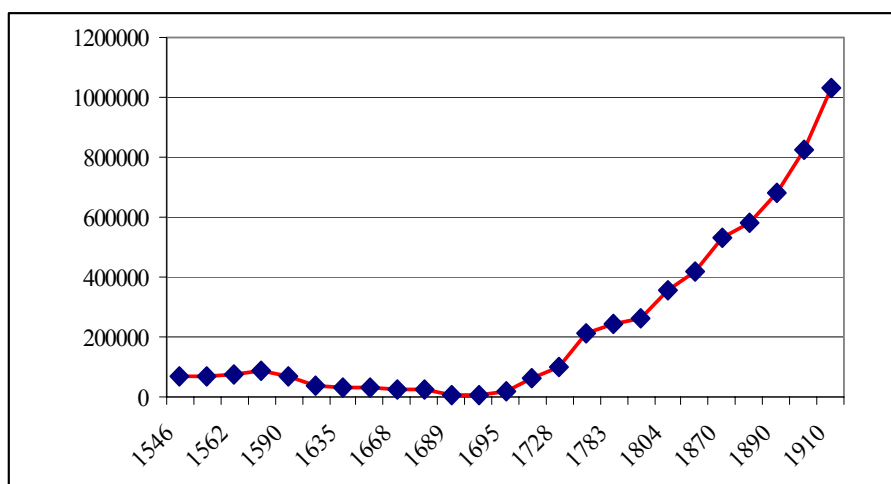
I. A lakott települések száma Pest-Pilis-Solt vármegyében, 1590–1785

A 16. század végén a tizenötéves háború hozta az első katasztrofális méretű pusztulást, majd a lassú 17. századi kompenzáció után a nyolcvanas évektől a felszabadító háborúk csapása következett. Az újratelepítés/település az 1690-es években megindult, de csak a 18. század elejétől kapott új lendületet. Az új községek alapítása, a régiak újratelepítése a század második felében is tart, de lassuló ütemben. Az is látható, hogy a települések száma a 18. század végén is alacsonyabb, mint amekkora a 16. században volt, az újratelepülés nem jelentette a korábbi, és főleg nem a középkori településhálózat helyreállítását. A népességszám változását csak nagyon hozzávetőlegesen mutatja a települések számának változása (a községek pusztulása, illetve eltűnése a forrásokból nem feltétlenül jelentette a lakosság teljes pusztulását), az adóösszeírások alapján végzett kalkulációk sok kockázatot, hibalehetőséget rejtenek magukban, számos ismeretlen faktor rejlik bennük (portaszámok átszámítása adózó családfőkre, a megfelelő szorzószám megtalálása, az összeírásokból kimaradtak arányának becslése). A népességfogyás és növekedés szakaszai mindenesetre jól láthatóak, ha ennek mértéke nem is tükröződik a helységek számának változásaiban.

A népességszámot tekintve az első biztos adatokat megyei szinten és községenként is a Józsefi népszámlálás nyújtja. Előtte az 1770–80-as évekből az állami lélekösszeírások (Conscriptiones Animarum) a nem nemes népesség

számát adják meg, ugyanezt az adatot ismerjük 1804-ből is. A 18. századból az adóösszeírások demográfiai felhasználhatósága korlátozott, a század jelentős népességnövekedésének dinamikája viszont egyéb forrásokból nem rekonstruálható. Láttuk, hogy a 16–17. századi források alapján Szakály Ferenc milyen becsléseket alkalmazott, az ő adatsorai kiegészíthetők Kosáry Domokos, Petróci Sándor és Wellmann Imre adataival.¹⁶ Eszerint (a Kosáry Domokos által közölt portaszámok alapján) a 17. század közepén kb. 25–30 ezres népességszám 1683-ban maximálisan legfeljebb csak meghaladhatta a 20 ezres értéket, 1689-ben legfeljebb néhány ezer főt jelenthetett (legalábbis a források szerint, a menekültek, a regisztrálhatatlan mozgó, illetve nem adózó népesség aránya megbecsülhetetlen). A népesség száma csak 1695-ben érhetette el az 1683-as értéket, majd 1715-ben már kb. 40–45 ezer főt jelenthetett. Az 1728-as országos összeírás idején a lakosság száma elérhette a 60–70 ezer főt. Ugyanakkor azt látjuk, hogy az úrbéri összeírás idején, a megyében 1770–71-ben (Bácskai 1965. 47.) regisztrált jobbágyok és házas, illetve házatlan zsellérek száma 21 360 (Kovacsics 2000. 48.), ami éppen tizede a közel egykorú *Conscriptio Animarum* legkorábbi (1774), a teljes nem nemes népességet tartalmazó adatának (Őri 1994. 56.). Ezen az alapon nem kizárható, hogy az 1715-ös és 1728-as jobbágy- és zsellérszám alapján ezzel a tízes szorzóval számolva magasabb lehetett a népességszám a század első felében is (a nemesek 1785-ös arányát is figyelembe véve 1715-ben kb. 65 000, 1728-ban kb. 102 000). A 19. század elején a nem nemes összeírásokból (*Conscriptio Ignobilium*) becsülhető a megye lélekszáma, majd 1850 után már teljes körű népszámlálásokból ismerhetjük meg a népességszámot.

¹⁶ Lásd: Kosáry 1965; Petróci 1965; Wellmann 1965. Adataikat idézi: Kovacsics 2000. 48.



Forrás: Szakály 2001; Kovacsics 2000; Őri 1994 után számolva

II. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun)¹⁷ megye népessége, 1546–1910

Ábránkon a becslések mindenkori maximális értékei és a népszámlálási adatok látszanak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az 1770-es évek előtti számok nagyon hozzávetőlegesek, bár a görbe valószínűleg hitelesen mutatja a megye három és félévszázados népességváltozásait. A 16. században a lélekszám stagnált, majd a tizenöt éves háború komoly veszteséget okozott, ezt a 17. századi alacsonyabb szinten való stagnálás követte. Az 1680–90-es években a megye szinte elnéptelenedik, majd a 18. századtól gyors népességnövekedés kezdődik. Sajnos az adatok ennek a növekedésnek a szakaszait nem mutatják meg, inkább csak sejthető, hogy az 1740-es évekig (lényegében az utolsó nagy pestisjárványig) a népesség növekedése jóval lassúbb, mint a század második felében, és valószínűleg jelentős részben a bevándorlásnak köszönhető. Az esettanulmányok (pl. Kiskunhalas – Melegh 2000a) ezt a képet igazolják. Az ábra a 19. század népességnövekedésének a szakaszait sem mutatja meg, bár látható, hogy a növekedés leggyorsabb szakasza az 1890 utáni két évtizedre esik.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy – bár gyakran elhangzik az a vélemény, hogy történeti demográfiai irodalmunk népességszám-centrikus – ezen a téren is van még bőven tennivaló. Alapos forráskritikai vizsgálatnak kellene alávetni

¹⁷ Az 1880-as adat már a Kiskunság lélekszámát is tartalmazza. Ez erősen megnöveli az 1870-es évek népességnövekedését, amely a kolerajárvány miatt ennél sokkal kisebb lehetett.

az országos adóösszeírások anyagát (1715/20, 1728, 1828), össze kellene gyűjteni a megyében fellelhető egyéb adóösszeírásokat, majd kísérletet kellene tenni ezek alapján a népességszám községenkénti rekonstrukciójára. Ugyanígy kellene megvizsgálni a 19. századi nem nemes összeírások forrásértékét (hasonlóan ahhoz, ahogy korábban az 1770–80-as évek lélekösszeírásai esetében tettük – Őri 2003), de a forráskritikai elemzést 19. századi népszámlálásaink felhasználásánál sem szabadna mellőznünk. Így viszonylag megbízható képet kapnánk két évszázad népességfejlődéséről, a községszintű adatokból pedig tetszés szerint vizsgálhatók kisebb-nagyobb tájegységek, régiók, az átlag mögött feltáruhatnának az egyes települések, illetve településcsoportok közötti különbségek. A 19–20. századi népességfejlődésről pedig hiteles képet nyerhetnénk a Klinger András és munkatársai által kiadott népmozgalmi adatok számítógépes elemzésével. Az 1895 előtti adatok községszinten ugyan csak ritkán használhatók, de plébániák, településcsoportok, tájegységek, járások vagy az egész megye legfontosabb demográfiai folyamatai jól nyomon követhetők lennének így.

A népsűrűség kiszámítása a népességszámok bizonytalansága miatt a II. József-féle népszámlálás előtt szintén igen bizonytalan eredményeket hozhat. Szakály Ferenc a 16. század második felére is igen alacsony értékeket becsült: 4,4–6,7 fő/km²-t. 1787-ben kisebb területen (a Kiskunság nélkül 10 711 km², így is az ország legnagyobb megyéje) élt jóval nagyobb népesség, ami 25,4 fő/km² népsűrűséget jelentett, ez így is átlag alatti érték (Thirring 1938. 117.; Őri 2003. 152.). 1715-ben 3,5–6 fő/km², 1728-ban 5,7–9,5 fő/km² lehetett a megye népsűrűsége, a 18. század folyamán hetven év alatt legalább megnégyszereződött a népsűrűség.¹⁸ Utána mintegy nyolcvan év alatt duplázódott meg az érték (1870-ben 50 fő/km², majd 1910-ben, a megnövekedett megyeterületen már 86 fő/km² a népsűrűség értéke.

A megyei népességszámok és a népesség eloszlása ugyanakkor igen egyenlőtlen volt. A megyéhez kiterjedt alföldi területek tartoztak, ugyanakkor a pilisi vagy a váci járás dombvidéke teljesen más életfeltételeket kínált a lakosság számára. Ennek megfelelően jelentős különbségek mutatkoztak népességszámokban, népsűrűségben, a települések sűrűségében és méretében. Ez minden bizonnyal igaz lehetett a középkorra nézve is, de a török hódítás hatásai valószínűleg növelték a különbségeket. Az alföldi területeken a települések elnéptelenedése már a török előtt elindult (pusztásodás), a folyamat a hódoltság időszaka-

¹⁸ A népsűrűség értékének növekedése jól illeszkedik a népességszám becsült növekedési üteméhez. A népsűrűség növekedése 70 év alatt a négyszeres (6 fő/km² az 1715-ös kiindulópont) és a hétszeres érték között lehetett (3,5 fő/km² kiindulóértékkel). A népességnövekedés minimális mértéke szintén négyszeres (a maximális, 65 ezres 1715-ös népességszám mellett), maximális mértéke pedig hatszoros (a minimális, 40 ezer fős 1715-ös népességszámmal).

kában erősödött (a lakosság menekülése,¹⁹ pusztulása, nagyobb településekre való összeköltözése). A 18. században sem éledt újra a középkori településhálózat, az Alföldre a mezővárosi-tanyás településrendszer vált jellemzővé (Beluszky 1999. 88.). Hagyományos méretű és jogi helyzetű falvakban a megye alföldi részein a Duna és a Tisza ártéri területein maradt meg a lakosság, illetve a 18. században egyes nagybirtokokon telepítettek be pusztákat, amelyekből így falu (*possessio*) keletkezett.²⁰ Ennek megfelelően 1783-ban a lélekösszeírások szerint a településhálózat az alföldi járásokban (különösen a kecskeméti, de a soltiban is) jóval ritkább volt (a megye lakosságának mintegy 55%-a élt a települések 44%-ában), az átlagos településméret pedig nagyobb volt (1739 fő, illetve 1367 fő), mint a pilisi és a váci járás területén (1063, illetve 923 fő). Ha pedig a dombvidéki területeket leválasztjuk a megye többi részéről, és nem számítjuk a két északi járás népes mezővárosait (Vácot és Óbudát), akkor a különbség végképp meggyőző lesz: a Gödöllői dombság területén 825, a Pilis-Visegrádi hegységben 686, a Cserhát vidékén 657 fő az átlagos településméret (Óri 2003. 153.).

A települések tipizálása mindig komoly problémát okozott a kutatóknak. A jogi településkategóriák nyilvánvalóan nem sokat mondanak a települések valódi jellegéről, pl. városi szerepköréről. A megye területén két szabad királyi város található, Buda és Pest, amelyek jogi helyzetüknél fogva, központi kormányzati szerepük miatt, majd a 19. században újra fővárossá válásuk, népességfejlődésük, méretük, gazdasági és kulturális jelentőségük okán kiválnak a környezetet jelentő megyéből. Egy ilyen erős kormányzati, gazdasági és kulturális centrum jelenléte ugyanakkor már önmagában is egészen különleges helyzetet teremtett a környékbeli települések városodása szempontjából.

A középkorban a jogi megközelítés szerint város lehet a *civitas* megjelölésű település, amely azonban nem jelent feltétlenül fallal körülvett, kiváltságos várost. Pest megyében Buda és Pest mellett *civitas*nak nevezik Vácot is mint püspöki székhelyet, polgárait *cives*-nek, ami valószínűleg éles megkülönböztetést jelentett a környező falvakkal szemben, miközben Vác mindig is püspöki birtok, földesúri város. Ugyanígy a 15. században Kecskemétet is nevezik *civitas*nak (Tringli 2001. 114.). Az *oppidum* elnevezés, amely a 15. századtól jelöli a kiváltságokban részesülő mezővárosokat, ezelőtt egyaránt jelenthet valódi kiváltságolt települést, vagy egyszerűen vásártartással rendelkező falut (pl. Tápiószecső – Tringli 2001. 114.).²¹ Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd viszont már a 15. században kiemelkedett az *oppidum*ok közül, és lényegében már ekkor is a későbből ismert jellegzetességeket mutatta: nagy népességet, a

¹⁹ A 16. század 80-as éveiről Pest megye vonatkozásában lásd: Szakály 2001. 346.

²⁰ A gödöllői Grassalkovich-uradalom telepítéseiről az Alföldön az 1780-as években lásd: Wellmann 1933. 44. (Kartal, Vecsés, Kakucs, Örkény, Tatárszentgyörgy).

²¹ Az *oppidum*ok automatikus városias településsé nyilvánításával kapcsolatban lásd Fügedi Erik kritikáját: Fügedi 1981.

külterjes állattenyésztés nagy jelentőségét, fejlett kereskedelmet, vagyoni alapú társadalmi rétegződést és erős mobilitást (Tringli 2001. 115.).

A középkori városi fejlődés feltárására történtek a jogi helyzet meghatározásától független kísérletek is.²² Fügedi Erik a koldulórendek megtelepedésével, kolostoraik számával próbálta a városias központokat és a városodás hullámaint meghatározni (Fügedi 1981). Eszerint Buda és Pest már a 13. század második felében városias központ, a 16. század elején pedig Buda négy koldulórendi kolostorral és három ispotállal rendelkezik, de két kolostorával Pest is előkelő helyen áll. Vácott nem volt koldulórendi kolostor, de pl. az ispotály léte városias társadalomfejlődésre, erős vagyoni differenciálódásra utal a 15. századtól (Fügedi 1981. 86–87.). Kubinyi András ugyanakkor a bécsi és krakkói egyetemre beiratkozott hallgatók (1440–1514) lakóhelyi statisztikája alapján próbálta a városias településeket meghatározni (Kubinyi 1971). 140 települést sorolt hat hierarchiaszintbe a hallgatók létszáma alapján: Pest megyéből az első hierarchiaszinthez tartozott Buda és Pest a külvárosaival (251 hallgató), a negyedik szinten helyezkedett el Vác (33 hallgató), több megyebeli település nem található a statisztikában (Beluszky 1999. 118.). Funkcionális értelemben tehát Mohács előtt kétségkívül város Buda és Pest, valamint jogi helyzetétől függetlenül – bár lényegesen alacsonyabb szinten – Vác. Az alföldi településhálózat későbbi sajátosságai már ekkor kezdenek körvonalazódni, a településhálózat ritkább, elindul a pusztásodás folyamata, nagy népességtömörülések jönnek létre, amelyek a külterjes állattartás központjai, jelentős szerepük van az állatkereskedelemben, és amelyek egy sajátos társadalmi fejlődés lehetőségét is jelentik.

Az 1715-ös összeírás adatai alapján Gyimesi Sándor próbálta a városias jellegű településeket meghatározni.²³ Számításai szerint a megye területén a török kiűzése után városias település Buda (1. szint), Pest és Kecskemét (2. szint), valamint Vác, Szentendre, Cegléd és Nagykőrös (3. szint). Gyimesi az 1828-as összeírás alapján is végzett hasonló elemzést, Bácskai Vera és Nagy Lajos pedig a piacközponti funkció vizsgálatával állította fel ugyanezen forrás alapján a városias települések rangsorát (Bácskai–Nagy 1984). Buda és Pest mellett Vác és Kecskemét kapott városi rangot mindkét elemzésben, Gyimesi Sándor ezenkívül még Nagykőröst, Ceglédet és az érseki székhely Kalocsát is a funkcionális értelemben vett városok közé sorolta.

²² A kérdést részletesen ismerteti: Beluszky 1999. 30.

²³ Gyimesi 1975. A városi szerepkörű települések körének meghatározása a népesség-szám (1000 fő fölött), az iparosok száma (50 iparos háztartás fölött), a kulturális funkció (főiskolák, gimnáziumok jelenléte) és a közigazgatási szerepkör (kormányiszékek, püspökségek székhelyei) alapján. 77 „város” rendeződött három hierarchiaszintbe, zömében az ország északnyugati részén, de a nagy alföldi mezővárosok is bekerültek a rangsorba (Beluszky 1999. 84–86).

Buda és Pest mellett tehát Vác városi minősítése sem nagyon lehet kétséges, de méreténél, gazdasági jelentőségénél és társadalmi összetételénél fogva Kecskemét is ide sorolható. A mezővárosi rang a 18–19. században sem jelent városiasságot, a lélekösszeírások vagy a Józsefi összeírás oppidumai igen vegyes összetételűek. Néhány gazdasági szerepe, mérete és hierarchizált társadalma folytán város: Kecskemét és Vác egyértelműen, de Nagykőrös és Cegléd is bizonyos szempontból. Az egyházi igazgatási központ, mint egyedüli meghatározó szempont, önmagában már kétségessé teszi a városi rangot, Kalocsa ide sorolása vitatható. Régi közigazgatási, egyházi, kulturális központok még mezővárosi rangban Óbuda és Szentendre, amelyek egyik tipológia szerint sem igazi városok. A megye többi mezővárosa részben uradalmi központ (Ráckeve, Zsámbék, Visegrád, Aszód, Gödöllő, valamint az említett Óbuda), vagy tipikus alföldi „óriásfalu” (Abony, Dunavecse, Dunapataj, Kiskőrös, Solt), illetve a telepítés során mezővárosi kiváltságot kapott település (Visegrád, Hajós). Az utóbbi három kategória esetében a mezővárosi besorolás nyilván pusztai jogi kategória, funkcionális értelemben ezek nem városok (Óri 2003. 157.).

Másrészt, ha figyelembe vesszük a települések lakóinak vagy környezetüknek véleményét, hogy minek tekintették saját magukat, hogy elkülönítették-e magukat a környezetüktől, illetve hogy külső szemlélők különbséget tettek-e egy adott település lakói és környezetük között, akkor a következő megállapításokra jutunk. Benda Gyula (2002) azon a véleményen van, hogy a Józsefi népszámlálás „polgár” besorolása bizonyos esetekben (pl. Keszthelyen) híven tükrözi a település lakóinak polgártudatát, az összeírásban ez jelenik meg, ők és a környezetük a külső megfigyelők (az összeírók) számára is nyilvánvaló módon megkülönböztették magukat egymástól. Így mezővárosi rangú településeken helyenként magas polgárárányt találunk, míg más oppidumokban ez az arány igen alacsony. Ez pedig nem feltétlenül a kategória szubjektív értelmezését jelenti, hanem a korabeli (ön)értékelés visszatükröződését. Ebből kiindulva megvizsgáltuk a Józsefi népszámlálás Pest megyei anyagát, településenként kiszámítva a polgárok arányát a nem nemes felnőtt férfilakosságon belül.²⁴ A megyei átlag 3,5% 1785-ben, a szórás 2,6. Kiválasztva a legalább a szórással növelt átlagértékkel rendelkező településeket ($\geq 6,1\%$), a következő eredményre jutottunk. Kilenc település került ebbe a körbe, de közülük a német telepesfalu, Iklád tüstént ki is esett: 6 „polgára” nyilván falusi mesterember volt. A maradék nyolc település már meggyőzőbb képet mutat: Vác (17,1%), Ráckeve (16,4%), Szentendre (13,1%), Aszód (10,4%), Óbuda (8,9%), Kecskemét (8,7%), Kalocsa (7,1%), Nagykőrös (6,7%). Fontos szempont az is, hogy a polgárként besoroltak mellett szerepelnek-e a Józsefi összeírásban nagyobb számban parasztok, hiszen jelenlétük arra mutat, hogy a polgár megjelölés inkább foglalkozási kategória lehetett, és a mezővárosi iparosokat jelölhette.

²⁴ Dányi–Dávid 1960. alapján számolva. Felnőttek: az örökösök és a sarjadék kategóriáinak levonásával számítva.

Óbudán és Szentendrén a polgárok mellett nem találunk parasztokat, itt a polgár nyilvánvalóan nem foglalkozási kategória, hanem a helyi önkép kifejezője, a városias jellegre utal. Vácott ugyan 359 polgár mellett 522 paraszt szerepel az összeírásban, de a település összetett, több részből áll, benne foglaltatik a jobbagylakosságú Kisvác népessége is, itt a polgár fogalom egyszerre lehet foglalkozási kategória és szolgálhat a kedvezőbb jogi helyzetű mezővárosi lakosság megkülönböztetésére. Hasonló a helyzet Kecskeméttel és Nagykőrössel is, az elsőben a polgárok száma négyszerese a parasztokénak, az utóbbiban pedig a két réteg kb. azonos súlyt képvisel. Nézetünk szerint a polgár besorolás itt is több egyszerű foglalkozási megjelölésnél, inkább a sajátos társadalmi fejlődésre, a lakosság egy részének kedvezőbb jogi helyzetére utal, míg a parasztok jelentős részben a külterületi, tanyai lakosságot jelenthették. Ráckeve és különösen Aszód, valamint Kalocsa esetében viszont a polgárok valóban a helyi iparosok lehettek, mellettük jóval nagyobb számban találunk paraszt besorolású lakosokat is (Dányi–Dávid 1960. 119. 121. 123.).

Vác tehát minden elemzés szerint város, Kecskemét csakúgy, a Gyimesi-féle elemzésben Nagykőrös és Szentendre (1715-ben), valamint Kalocsa is városi besorolást nyert (1828-ban). Kecskemét és Nagykőrös már 1848 előtt megváltotta szabadságát (Beluszky 1999. 88.). A városi funkciókat mérő különböző kritériumok meglétét utólag vizsgálhatjuk, emellett a kortársak szemében a 18. század végén kiemelkedtek egyes sajátos gazdasági-társadalmi képletet mutató nagy alföldi mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös) és nagy múltú, városias képet mutató egyházi igazgatási központok (Vác). De jogi helyzetüktől és lakóinak foglalkozásától függetlenül különbséget tettek a falusi környezet és néhány egyházi vagy uradalmi központ népességének egy jelentős része között, ezek a települések mezővárosi rangjukon túl sajátos identitással rendelkeztek, és minden bizonnyal elindultak a kisvárosi fejlődés útján (mindenekelőtt Óbuda és Szentendre).

Az ország városodását egy újabb időmetszetben (1900) Beluszky Pál vizsgálta (Beluszky 1999). Összesen 245 települést rangsorolt városként a városi alapfunkciók mennyisége és sokfélesége (bizonyos intézmények gyakorisága) alapján. Meghatározta ugyanakkor a települések funkcionális (gazdasági ágak, foglalkozásszerkezet) és komplex (társadalom és a város általános jellemvonásai) típusait. Pest megyét tekintve a főváros külön kategóriát képezett, rajta kívül Kecskemét (központi szerepkörű agrárváros, a hierarchiában részleges megyeszékhelyszintű város), Vác (teljes értékű középváros, ipari és központi szerepkör), Kalocsa (központi szerepkörű tradicionális kisváros), Újpest (részleges középváros, ipari funkció, speciális, elővárosi szerepkör), Cegléd és Nagykőrös (agrár mezőváros), Kispeszt, Rákospalota, Budafok (speciális szerepkörű elővárosok, ipari, kézműipari, vegyes gazdaságú települések), Kiskőrös, Monor (agrárpiaci kisközpontok) és Szentendre (tradicionális kisváros) került a „városok” közé.

A megye városhálózatának vannak tehát a középkortól a 20. századig szilárd pillérei: Buda és Pest, Vác, Kecskemét, de részben Nagykőrös és Cegléd is. Néhány kisváros sorolható még ide különböző szempont szerint (Óbuda, Szentendre, de talán Kalocsa és Ráckeve is), amelyekhez a 20. század elején járult néhány előváros (Újpest, Kispest), illetve helyi agrárpiaci központ (Monor, Kiskőrös). A jogi helyzet nem sokat mond a városiasságról, városodásról, a főváros ugyanakkor csak kisvárosokat „tűr” meg maga körül, leszámítva a speciális esetet képező, viszonylag távoli és sajátos gazdaság- és társadalomfejlődésen átesett alföldi „háromvárost”.

Érdekes kísérletek történtek a megye területének regionalizálására is. Wellmann Imre a mai megye pesti oldalának településeire vonatkozóan gyűjtötte össze az úrbéri összeíráshoz kapcsolódó ún. „kilenc punctumra” adott válaszokat, és ezzel kapcsolatosan megpróbálta természetföldrajzi és gazdálkodási szempontok alapján régiókra osztani a területet (Wellmann 1967.). Faragó Tamás a pilisi háztartásszerkezet elemzése során a történeti megye pilisi járására nézve próbálkozott ugyanezzel: mivel egy megfelelő mélységű, a geográfiai, gazdasági, társadalmi, etnokulturális és demográfiai viszonyok alapján végzett rétegzett mintavételhez nem álltak rendelkezésére a megfelelő források, a vizsgált terület (járás) földrajzi és gazdálkodási viszonyai alapján alakított ki öt régiót, amelyekből a forrásadottságok jelölték ki az elemzendő egységeket (Faragó 1985.). Gráfik Imre a Szentendrei-sziget földrajzi, gazdasági, néprajzi, demográfiai régió voltát vizsgálta elméleti igényrel, hangsúlyozva a különböző társtudományok szempontjainak és forrásainak nélkülözhetetlenségét a régiók elhatárolásánál (Gráfik 1979.). Jelen sorok írója pedig legutóbb a megye demográfiai alaptípusait próbálta megragadni a *Conscriptio Animarum* 1774 és 1783 közötti anyaga és a Józsefi népszámlálás alapján, és eközben először a földrajzi, etnokulturális (vallás, nemzetiség) és egyházi adminisztratív viszonyok (plébániahatárok) figyelembe vételével 27 mikrorégiót határolt el, majd a legfontosabb demográfiai mutatók alapján klaszterelemzéssel a demográfiai viselkedés tíz alaptípusát különböztette meg egymástól. Lényeges megfigyelés volt azonban, hogy az alaptípusokat megjelenítő településcsoportok nem képeztek térben összefüggő régiókat, a térben is összefüggő demográfiai egységek mindössze két-három településből álltak (Óri, 2003.).

A megye történeti demográfiai irodalma alapján rekonstruálható a népesség összetételének néhány eleme. A KSH népszámlálási raktárában őrzött táblákból községenként összeállítható a népesség 19. század végi, 20. század eleji szerkezete, de az adatok feldolgozása még várat magára. A következőkben a megye lakosságának felekezeti és nemzetiségi összetételét mutatjuk be néhány időmetszetben.

A történeti, Kiskunság nélküli megye a 18. század végén, az újratelepülés után katolikus többségű volt, de a népesség harmada a két protestáns felekezethez tartozott, míg megyei szinten a görögkeletiek (szerbek) és a zsidók aránya

minimális (4. tábla).²⁵ A reformátusokat és az evangélikusokat nem lehet a forrás alapján szétválasztani, a tisztán magyar falvak protestáns lakosai reformátusok, a szlovák falvaké pedig evangélikusok voltak, ez a két csoport egyenlő súlyt képvisel, de a vegyes lakosságú településeken ennél jóval bonyolultabb a kép. A többnyire újonnan telepített német falvak lakossága túlnyomórészt római katolikus volt, a magyar falvakban viszont kissé erősebb a protestánsok (reformátusok) jelenléte, mint megyei szinten.

4. Pest-Pilis-Solt megye települései nemzetiség (beszélt nyelv) és felekezet szerint (1774–1783)

	Települések száma	Katolikus % (Római és görög)	Protestáns %	Görögkelti %	Zsidó %
Magyar	90	55,8	43,1	0,1	0,8
Német	32	93,8	5,0	0,0	1,1
Szlovák	32	55,2	43,5	0,0	1,2
Horvát	2	99,5	0,0	0,0	0,5
Szerb	2	2,5	0,0	97,5	0,0
Vegyes	27	60,2	29,8	8,3	1,7
Ismeretlen	9	83,5	16,5	0,0	0,0
Megye	194	63,4	33,2	2,3	1,0

Forrás: Conscriptio Animarum 1774–1783, (Őri 2003. 175.)²⁶

A megye nemzetiségi összetételét a 18. században csak megközelítően tudjuk megbecsülni a beszélt nyelv alapján (itt is csak az etnikailag homogénnek tekintett 158 település megoszlásával). 18. századi adatsorunk tehát csak durva becslés, azt mutatja, hogy a népesség hogyan oszlik meg a különböző etnikai többségű települések között. A vegyes etnikumú települések lakosságának (18%) beszámítása változtatna valamit az arányokon, mint ahogy azt is figyelembe kell vennünk, hogy az etnikai téren homogénnek tekintett községekben is éltek kisebb számban más nemzetiségűek.

²⁵ Jelentős arányú (40–100%) görögkelti közösség élt Szentendrén, Pomázon, Budakalászon, Csobánkán, Szigetcsépen, Lóréven, Ráckeve lakosságának csak 7,5%-a görögkelti. Zsidók nagyobb arányban Óbudán, Pilisvörösváron, Tinnyén, Zsámbékon, Gyónon, Dabason, Apostagon, Irsán, Tápiószelén, Maglódon, Domonyban, Rákoskeresztúron, Pécelen és Acsán éltek, arányuk csak Óbudán, Domonyban, Irsán és Pécelen haladta meg a lakosság 10%-át (Őri 2003. 351–354.).

²⁶ A településeket a beszélt nyelvre vonatkozó, 18. század végi adatok alapján soroltuk egyik vagy másik nemzetiségi csoportba. A besorolást megalapozó adatokra nézve lásd: Szaszkné 1988.

5. Pest-Pilis-Solt megye nemzetiségi összetétele a 18. század végén
(becslés, %)

	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb	Besorolhatatlan*
18. sz. vége	57,9	11,4	11,1	1,1	0,4	18,1

*Vegyes etnikumú településen vagy ismeretlen nemzetiségi összetételű pusztán.
Forrás: Őri 2003. 175.

1880 után viszont a népszámlálások folyamatos adatsort biztosítanak az anyanyelvi statisztikákra építve. Az összehasonlíthatóságot a 18. századi becsléssel az is rontja, hogy 1880-tól a Kiskunság is a megyéhez tartozott, ami önmagában is a magyarok arányának a növekedését hozta.

6. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye nemzetiségi összetétele
1880–1910 között (%)

	Magyar	Német	Szlovák	Horvát	Szerb
1880	75,6	12,5	5,8	1,2	–
1890	80,8	12,9	4,4	0,1	1,3
1900	82,5	11,7	4,0	0,0	0,4
1910	87,9	8,1	2,6	0,1	0,4

Forrás: Kovacsics 2000. 50.

Jól látható, hogy a magyarok aránya a Kiskunság beillesztése után is folyamatosan nőtt, különösen az 1880-as és az 1900-as években. A századfordulóig a megye német anyanyelvű közössége nagyjából megőrizte részarányát az erős népességnövekedés közepette (részben természetes szaporulata, részben talán a bevándorlás folytán), míg a szlovákok arányának lassú csökkenése korábban kezdődött, de igazán náluk is a századforduló után gyorsult fel a folyamat.

A demográfiai folyamatok rekonstruálására elsősorban az anyakönyvi adatok alkalmasak, a népmozgalmi adatok nem nominatív elemzése felrajzolja a változások kontúrjait, a finomabb és jóval munkaigényesebb nominatív elemzés pedig elsősorban a termékenység mérésére, a születéskorlátozás megjelenésének észlelésére alkalmas. Mint említettük a népmozgalmi adatok a mai országterületre nézve 1828 és 1968 között községsorosan publikálva lettek (Klinger et al.). Az 1895 előtti rész valójában egyházközségeket tartalmaz, egy-egy község nemcsak különböző felekezetek anyakönyvi adatait foglalja magába (ezek a kötetekben külön sorban, elkülöníthetően szerepelnek), hanem az önálló anyakönyvezéssel nem rendelkező filiáikét is, illetve a község önálló anyaköny-

vezéssel nem rendelkező felekezethez tartozó lakosait más község neve alatt kell keresnünk. 1895 után viszont már valódi községszintű népmozgalmi adatokat találhatunk. A korábbi adatokból is lehet kisebb területi egységeket képezni, ahol az anyakönyvi bejegyzések csak az adott települések lakóira vonatkoznak, és ezekkel érdemes volna tipizálási kísérletet végezni, majd ezután néhány alaptípust képviselő településen az anyakönyvi adatokat vissza lehetne vezetni az anyakönyvezés kezdetéig. Így hosszú távon megragadható lenne a demográfiai változás a megyében, mégpedig annak több alapváltozatán keresztül. Ez egyrészt a halandóság hosszú távú alakulását mutatná látványosan: mikor, milyen gyakran haladja meg a halálozások száma a keresztelésekét, milyen mértékűek a halálozási csúcsok, milyen mértékű az emelkedés a „hétköznapi” halandósághoz képest, mikor győz végleg a halál fölött az élet stb. Itt különösen az volna fontos, hogy a nem járványos halandóság szintjéről és típusairól is képet kaphatnánk, illetve megkezdődhetne a különbségek értelmezése is. Az irodalmi áttekintésből számunkra ugyanis egyértelmű, hogy a halandósági kutatást eddig inkább a látványos események, a nagy járványok vonzották.²⁷ A keresztelések hosszú idősorai pedig a 19. századi termékenységcsökkenés kezdetét, annak regionális differenciáit mutathatják meg.

Korábbi kísérleteinkben a *Conscriptio Animarum* közel tízéves Pest megyei születési és halálozási adatsorai alapján vizsgáltuk a természetes szaporodás és a halandóság szintjét és területi eltéréseit (Óri 2001, 2003). A halálozások számának a születésekéhez viszonyított aránya nagyjából pontosan mutatja a halandóság alakulását, a halandósági krízisek kialakulását, súlyosságát, gyakoriságát. Ezek alapján regionális, településtípus szerinti és társadalmi, gazdálkodási ágak szerinti halandósági változatokat próbáltunk feltárni. Elemzésünk alapján kiderült, hogy a mutató igen érzékeny a halandóság kisebb, nem katasztrófaszerű járványos emelkedésére is. Ilyen térség és időszak volt az 1780-as évek eleje a megye északi részében. Jól érzékelhetővé vált az alföldi térség kedvezőbb természetes szaporulata, legalább részben a kedvezőbb halandóság miatt. A tradicionális kisvárosok (főleg Szentendre, de Vác és Óbuda is) igen rossz halandóságot mutattak, ezenkívül néhány Buda környéki német szőlőműves település (pl. Budafok), néhány Duna melléki település (pl. Tököl, Dunavecse, Solt), valamint a váci-gödöllői dombvidék és a Pilis néhány települése bizonyult tartósan kedvezőtlen halandóságúnak. A differenciák magyarázata továbbra is bizonytalan, és az is kérdés marad, hogy a különbségek mennyire tartósak, mennyire élnek tovább a 19. században.

²⁷ A 18–19. században a következő nagy járványok sújtották a megye területét: a pestis 1709–10-ben és 1739-ben, a kolera 1831-ben, 1849-ben, 1855-ben, 1866-ban és 1873–74-ben. Néhány példa a régebbi és újabb irodalomból: Tormay 1856. Grósz 1874. Halász 1879. Kőrösy 1877. Bonomi 1941. Horváth 1943. Kiss 1965. Dóka 1976. Novák 1982. Dominkovics 1988. Sípós 1998.

A Pest megyei termékenység kutatása egy fontos „mélyfúrással” is büszkélkedhet: Andorka Rudolf a református magyar község, Pócsmegyer családrekonstrukciós vizsgálatával tesztelte, hogy a dél-dunántúli korán születéskorlátozó református falvakhoz hasonlóan az ország más tájain, hasonló természeti környezetben más református közösségekre is jellemző-e a korai születéskorlátozás. Kiderült, hogy Pócsmegyeren a 19. század közepéig nem lehet szó születéskorlátozásról, a termékenységcsökkenés viszont ezt követően az országos átlag csökkenésével együtt megindult (Andorka 1984). A *Conscriptio Animarum* adatai az 1770–80-as években magas, sőt nem egy esetben igen magas termékenységről árulkodnak, a születéskorlátozás a 18. század végén legfeljebb szórványos lehetett. Ugyanakkor a termékenység szintje sem egyenletesen magas, a megyei átlaghoz képest alacsony a termékenység a tolnai Sárközzel átellenben fekvő Duna bal part jó néhány településén, mégpedig felekezettől függetlenül (Bogyiszló, Szeremle, Érsekcsanád, Ordas, Sükösd, Dunavecse), a Csepel-szigeti Ráckevén, Szigetszentmiklóson, Makádon, valamint Dunaharasztin, Szentendrén, Csobánkán, Pilisszentlászlón, Visegrádon és a váci-gödöllői dombvidék néhány településén (Csíktarcsa, Maglód, Iklád, Csóvár és Zsidó). Közülük nem bizonyíthatóan, de nem is kizárhatóan előfordulhatott a születéskorlátozás részleges (a település egy részére vagy egy bizonyos társadalmi rétegre kiterjedő) alkalmazása Bogyiszlón (lényegében földrajzilag, kulturálisan is a tolnai Sárközhöz áll közel), a szentendrei görögkeleti népesség körében, valamint Csóváron és Zsidón (Őri 2003. 205–219.).

Pócsmegyeren tehát a 19. század második felében kezdődött a termékenység csökkenése, ami egybevág Dányi Dezső mintavételes regionális családrekonstrukciós vizsgálatának eredményeivel (Dányi 1991a). Dányi két időmetszetben (1830–39 és 1850–59) végzett családrekonstrukciós elemzést, és az általa képzett régiók közül az „Alföld” a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egész nem dunántúli részét magába foglalta.²⁸ Az 1830-as években a korszpecifikus termékenységi arányszámok magasak, de a Louis Henry által számított ún. természetes termékenység mutatóihoz képest főleg a 35 évesnél idősebb korcsoportokban a termékenység erősen csökken (35–39 éves kor között 61%-a, 40–44 éves korban 53%-a a természetes termékenység értékének, az „Alföld” régióban pedig a fiatalabb korban magas termékenység éppen a legalacsonyabb értékre süllyed: 51, illetve 37%-ra), így különösen a magasabb női korosztályokban nem zárható ki a születésszabályozás, Pest megyében különösképpen nem (Dányi 1991a 114.). Az 1850-es években házasságot kötött női kohorsz termékenysége pedig már mintegy 10%-al alacsonyabb a 30-as években házasodottakénál, az országos szintű csökkenés ebben az időszakban nem kisebb, mint az 1880–1910 közötti, hagyományosan a demográfiai átmenet időszakának tekintett periódusban (Dányi 1991a 123.). A termékenység-

²⁸ Ezenkívül tartalmazza Bács-Kiskun megye déli, nem a hajdani Pest megyéhez tartozó részét és a mai Csongrád megyét.

csökkenés tehát egy hosszú, elnyújtott folyamat, amely a 19. század közepén már jól érzékelhető. Különösen érdekes, hogy a termékenység regionális rangsora is megváltozott: az 1850-es években már az „Alföld” régió házas termékenysége a legalacsonyabb. Mindez már a 19. század végi, 20. század eleji sorrendnek felel meg (Dányi 1991a 131.). A változás elsősorban az idősebb női korosztályok egyre erősebb ütemben csökkenő termékenységéből áll, és értelmezhető a 18. század végén, 19. század elején csak szórványosan, bizonyos társadalmi rétegekben és bizonyos régiókban felbukkanó születéskorlátozás fokozatos elterjedéseként. Pest megye esetében a születéskorlátozás több irányból terjedhetett: a kalocsai Sárköz református magyar lakossága, a bánáti egyes etnikumú katolikus lakosság felől, néhány kisváros lakossága (pl. szentendrei szerbek) felől, vagy a Cserhát szintén egyes etnikumú falvai irányából. A Dányi-féle elemzés tanúsága szerint az alföldi (tehát Pest megyei) termékenységcsökkenés elsősorban a református és kisebb mértékben a római katolikus népesség között mutatkozik a 19. század közepén, míg az evangélikusok házas termékenysége inkább nőtt a két vizsgált házas kohorsz vonatkozásában (Dányi 1991a 135.).

A kb. 10 és 20% közé eső házas termékenységcsökkenés 1890 és 1910 között szintén megfigyelhető Pest megyében, a csökkenés folyamatos, és együtt jár a női házasságkötések életkorának enyhe emelkedésével és a házasságkötések intenzitásának szintén enyhe, de folyamatos csökkenésével (Dányi 1977. 60–69.). A házas termékenység folyamatos csökkenése és mértéke hasonló ahhoz, mint amit az ország déli sávjában (Baranya, Tolna, Bács-Bodrog, Torontál, Arad, Krassó-Szörény megyékben), valamint Hevesben tapasztalunk (Dányi 1977. 72.). Az is látható azonban, hogy bár az ún. princetoni indexek alapján Pest megyében mind a házas termékenység, mind a nem házas, mind pedig az összes termékenység lineárisan csökkent 1880 és 1910 között, a házas termékenységben a megye 1880-ban és 1890-ben, az összes termékenységben pedig 1880-ban és 1910-ben is a felső kvartilishoz tartozott, azaz országos viszonylatban magas termékenységűnek számított (Dányi 1991b).

A migráció szempontjából központi kérdés a megye újratelepülése a 17. század végétől, 18. század elejétől. A kérdést részletesen tárgyalja Kosáry Domokos (1965) és Petróci Sándor (1965), ezenkívül Galgóczy Károly monográfiájában (III. kötet, 1877) a települések többségénél megtaláljuk a betelepülés dátumát. Ennek részletezése helyett Faragó Tamás (II. József-féle népszámlálás – Faragó 1998), Dányi Dezső (1880 és 1910 közötti népszámlálási adatok – Dányi 2000) és a saját (a *Conscriptio Animarum* 1774 és 1783 közötti anyagának elemzése – Őri 2003. 275–286.) kutatásaink alapján vázolnánk fel a 18–19. századi Pest megyei migráció néhány vonását.

A megye községeinek a zöme a 18. század közepéig újratelepült, a folyamatosan fennálló településeken pedig a bevándorlás következtében is megnövekedett népesség folytatta életét. A megye szempontjából értelmezett

külső és belső vándorlás azonban a 18. század második felében is élénk volt, bár az országos átlagot sem 1785-ben, sem 1787-ben nem érte el (Fragó 1998. 32.). Mindenekelőtt a szolganépeség erős jelenléte feltételezi a megye bizonyos területein a szolgálatvállalás céljából történő, idényjellegű, de akár tartósabb megtelepedéssel is járó odavándorlást. Ugyanakkor a század második felében is folyt elsősorban az alföldi régió betelepítése, bár egyre kisebb számban, de alakultak új puszták, községek.²⁹ Fragó Tamás kutatásai arra is felhívták a figyelmet, hogy nemcsak a szervezett, tömeges betelepítés játszhatott fontos szerepet, hanem a már külföldiekkel betelepített helységekre irányuló, a jövevények származási területéről kiinduló spontán „hozzavándorlás” is (Fragó 1998. 22.). Pest megye német, szlovák és délszláv népességű községei ily módon önmagukban is további bevándorlás előidézői lehettek. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy voltak a megye területén olyan városias jellegű települések, amelyek vonzhatták a bevándorlókat. Ilyen lehetett elsősorban a természetes fogyást produkáló Szentendre és Vác, de számolnunk kell a két „nagy” város, Pest és Buda szívó hatásával is. Mindez eleve feltételezi a megye határain belüli, de részben azokon átnyúló rövid távú (szolgálatvállalás, házasodás céljából történő) és a tartós letelepedéssel járó megyén belüli vándorlást, de számolnunk kell a kívülről, akár külföldről is a városok, a század folyamán külföldről betelepített helységek és a frissen telepített puszták felé irányuló migrációval is.

A lélekösszeírások vándorlási adatainak, valamint a II. József-féle népszámlálás „távollévők” és „jelenlévő idegenek” rovatainak megyei szintű elemzésére Fragó Tamás vállalkozott (Fragó 1998). Pest megyére vonatkozó megállapításait a következőkben foglalhatjuk össze.

- a) A megyére is igaz az általánosabb megfigyelés, hogy a városok vándorlási mozgékonyasága jóval magasabb, mint a fálvaké, és vándorlási mérlegük többnyire pozitív. Ezenbelül – ha nem is a megye jogi értelemben vett területén, de a megye területébe ékelve – a megye többi településére közvetlen hatást gyakorolhatott a két szabad királyi város, Buda és Pest, amelyek elvándorlási mutatói 1787-ben (ezer lakosra jutó távollévők száma) ugyan még a megyék átlagát sem érték el, de a bevándorlás arányszámjai (ezer lakosra jutó jelenlévő idegenek száma) főleg Pest esetében jelentősen meghaladták a városok átlagát is (7. tábla). Bár a városokban a bevándorlók közel fele külföldi lehetett (Fragó 1998. 17., 29.), másik felük jelentős része a környékbeli településekről származhatott, ezért ennek nyoma kellett, hogy legyen ezen községek vándorlási adataiban.

²⁹ A 18. század második felében egészen friss telepítés Inárcs és Örkény, nem sokkal korábbi Iklád (1750 után) és Tápiószentmárton, Törtel és Újszász (1750 körül) – lásd: Galgóczy 1877b.

- b) 1787-ben a vándorlási mozgékony-ság az országos átlag alatti, a vándorlási egyenleg enyhén pozitív, a bevándorlók nagyobb részét a belföldiek tették ki. A lélekösszeírások adatai alapján a szolgálatvállalás céljából bevándorlók összlakosságához viszonyított aránya enyhén átlag alatti, a véglegesen letelepedő bevándorlóké pedig ennek megfelelően enyhén átlag feletti (Faragó 1998. 32–36.).

7. Magyarország és Pest megye, valamint néhány város és településcsoport főbb vándorlási jellemzői, 1774–1787

	1000 főre jutó bevándor- lók/idegenek száma (1)	1000 főre jutó elvándor- lók/távollévők száma (2)	Vándorlási mozgékony- ság (1+2)	Vándorlások egyenlege (1–2)
Magyaro. és Horváto. 1787	15,6	17,4	32,9	-1,8
Megyék 1787	12,0	16,7	28,7	-4,7
Városok 1787	74,7	28,0	102,7	46,7
Pest megye 1785	16,2	12,8	29,0	3,4
Pest megye 1787	7,8	6,2	14,0	1,6
Buda 1785	79,2	17,9	97,1	61,3
Buda 1787	78,5	11,8	90,3	66,7
Pest 1785	91,1	11,1	102,2	80,0
Pest 1787	95,8	11,9	107,7	83,9
Pest megye 1774–1783	19,0	20,3	39,3	-1,3
121 település 1774–1783 ³⁰	16,3	16,7	33,0	-0,4
2000 fő fölött	8,4	6,7	15,1	1,7

Forrás: Conscriptio Animarum, Thirring 1938. 123.; Dányi–Dávid 1960. 122., 368.; Faragó 1998. 29.; Öri 2003. 277.

Jól látható, hogy a lélekösszeírások 1774 és 1783 között nagyobb vándorlási mozgékony-ságot mutatnak, mint a Józsefi népszámlálás, talán jobban fogták meg az ideiglenes, szolgálatvállalás céljából történő migrációt. A vándorlások egyenlege (a vizsgált településeken mért értékek átlaga) ugyanakkor enyhén negatív lesz, hasonlóan – bár kisebb mértékben – mint a megyék esetében 1787-ben. Pest és Buda migrációs képe élesen különbözik a megye többi részétől, különösen Pest vándorlási mozgékony-sága és erősen pozitív bevándorlási többlete egyedülálló. A megye nagyobb (2000 fő feletti) települései ugyanakkor a migráció képe szerint sem „városok”, vándorlási mozgékony-ságuk messze a megyei átlag alatt van. A mezővárosok közül messze Ráckeven mérhető a legnagyobb vándorlási mozgékony-ság, de ez is a városi vagy a pesti értéknek

³⁰ A Conscriptio Animarum anyagából forráskritikai elemzéssel kiválasztott, a Józsefi összeírással összehasonlítva megbízhatónak ítélt Pest megyei települések.

legfeljebb 60%-a (Óri 2003. 280.). A további elemzés azt is kiderítette, hogy a migráció mértékét nem lehet egyértelműen etnikai megoszlással, településtípussal, a két nagyváros közelségével vagy földrajzi-domborzati viszonyokkal magyarázni, hanem abban inkább a rendelkezésre álló termőterület, a tér nagysága, az így keletkező magas munkaerőigény kielégítésének sajátos módja (szolgatartás), a legelők magas aránya látszik meghatározó tényezőnek, tehát földrajzi, gazdasági, munkaszervezetbeli sajátosságok játsszák a vezető szerepet (Óri 2003. 286.).

Dányi Dezső a népszámlálási adatok alapján elemezte az 1880 és 1910 közötti belső vándorlást (2000). 1910-ben Pest megye a leginkább mobil megyék közé tartozott (jelenlévő népességének csak 62%-át írták össze a szülőhelyén – Dányi 2000. 25.). Az immobil népesség aránya 1880 és 1910 között folyamatosan csökken, de legnagyobb mértékben 1900 után. Ugyanakkor a nem születési helyükön összeírtak között minden alkalommal nagyobb a megyebeliek aránya, mint a megyén kívülieké (Dányi 2000. 28.). Tehát erős a vándorlás, de ennek tetemes részét a megyén belüli migráció teszi ki. Az alföldi egykori mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) népessége közel 80%-ban immobil, ugyanakkor Újpest vezet a rendezett tanácsú városok között 1910-ben a listát a mobil (más megyében született népesség) arányában (39%, de Vác vagy Szentendre is előkelő helyen áll 22 és 17%-os arányával – Dányi 2000. 38–39.). Tehát a Budapest környéki ipari, közlekedési centrumok, elővárosok mutatnak fel erős bevándorlást, ennek jelentős része a megyén kívülről érkezik. A mobil népesség aránya ugyanakkor a megyében országos szinten is igen jelentős mértékben nőtt 1880 és 1910 között. A megyében született mobil népesség legfontosabb célpontja Budapest volt (49%), 1900-ban és 1910-ben is a Pest megyeiek adták a Budapestre vándorló népességben belül a legnagyobb részt (Dányi 2000. 71.). A megyeiek Budapestre vándorlása az 1890-es években volt a legerősebb, utána némileg csökken a növekedés üteme (2000. 74.). Ugyanakkor Dövényi Zoltán a budapesti migrációt elemezve megállapította, hogy 1910-ig a fővároson belül a Pest megyei születésűek aránya nem változott (az 1860-as évek végén még összességében is ők adták – a Fejér megyeiekkel – a kb. kétharmadnyi nem helyi születésű budapesti nagy részét – Dövényi 2001. 253.), a más megyebelieké viszont folyamatosan nőtt (Dövényi 2001. 260.). 1880 és 1910 között egyre fontosabb lett a Budapestre való kiköltözés is. A legfontosabb vándorlási irány továbbra is az ország megyéiből Budapestre, illetve az elővárosokba való költözés volt, de jelentőssé válik a főváros és elővárosai között a népességcsere, amelyben erősebb az elővárosokba való kiköltözés. Ezenkívül még az ország többi részéből az agglomeráció községeibe való beköltözés fontos (lásd Szentendre vagy Vác jelentős mobil népességét), a többi vándorlási irány elhanyagolható (Dövényi 2001. 261.).

A Pest megyei családi, háztartási viszonyok kutatása azért különösen gazdag, mert az alföldi nagy mezővárosokra vonatkozó anyag mellett (Kocsis

1978, 1992, 1993a, b, 2001; Kocsis–Nagy Varga 1989; Melegh 1995, 2000a, b) Faragó Tamás a Pilisi járás falvaiban vizsgálta a háztartáskialakítás különböző mintáit, és így makro- és mikroszintű kutatásainak eredményei nemzetközi összehasonlításban is érdekes és felhasználható adatokat hoztak a megye területről. Először az 1787 és 1828 közötti országos összeírások (Józsefi népszámlálás, nem nemes összeírások) megyei szintű adatait elemezte (Faragó 1977), majd Pilis és Buda környéki falvak forrásanyagát vizsgálta (Faragó 1984, 1985a, b). Eredményei közismertek: sikerült országos szinten kimutatnia a háztartások szerkezetének bonyolultabbá válását 1787 és 1828 között, amely mögött az ország bizonyos területein a demográfiai növekedés következtében kialakult relatív túlnépesedés állhatott (Faragó 1977). Pest megye vonatkozásában a kép összetettebb: 1787-ben, a Józsefi népszámlálás időszakában a háztartások bonyolultságát mutató arányszám (egy háztartásra jutó házas férfiak száma) még meglehetősen alacsony (1,03), ami épp az országos átlag alatt volt (1,05). Ez azt jelenthette, hogy a megye átmeneti típust képviselt az egyértelműen nagycsaládos, összetett háztartásszerkezetű megyék és a nukleáris családi háztartások túlsúlyával jellemezhető megyék között, bár kétségkívül az utóbbi típushoz állt közelebb (Faragó 1977. 174–177.). Ugyanakkor a megye területének egy részén felbukkan az összetett (több nukleáris családból álló) háztartástípus, mégpedig a Duna–Tisza közén, ahol nem a relatív túlnépesedés, hanem a földbőség, a munkaerőhiány hozza létre ezt a típust. A 19. század elejétől a megye fokozatosan átkerül a „nagycsaládos” zónába, 1828-ban már az összetett háztartástípus térnyerése és a zselléresedés jellemzi, a lakosság jelentős része erősen differenciálódó társadalmú mezővárosokban, kiváltságos területeken él (Faragó 1977. 135., 196., 198.). A pilisi vizsgálat három alapvető házassági, együttélési, gazdálkodási alaptípust különböztetett meg: a délszláv típusú zadrugát (alaptípusa a megyében a horvátok lakta Tököl), a törzscsaládos, német katolikus Nagykovácsit és a nagycsaládos magyar református Tótfalut (Faragó 1985b 93.). A három alaptípusban a házasságok jellemzői a következők voltak: Nagykovácsiban a házasságkötési kor relatíve magas, Tökölön alacsony, a házasodók korkülönbsége Nagykovácsiban kicsi, Tökölön (és Tótfaluban) erősen a férfisenioritás felé hajló, a házasságkötés után Nagykovácsiban az egyszersmind többnyire háztartásfővé váló ifjú férj családjával külön költözik (neolokális lakóhelyválasztás), Tökölön a házasságkötés és az önálló háztartásalapítás közötti összefüggés gyenge, a házasságkötés után ennek megfelelően a patrilokális lakóhelyválasztás dominál. Tótfalu mintegy középen áll a két szélső típus között az említett szempontokból (Faragó 1985b 166.). A típusok tükröznek bizonyos etnokulturális meghatározottságot, de nem egyértelmű az etnikai elválasztó elem szerepe (pl. a német Dunabogdány átmeneti típus a törzs- és nagycsaládos változatok között, a magyar Tökön előfordulnak a zadrugára emlékeztető összetett háztartások (Faragó 1985b 95.). A különböző típusok tükröznek sajátos etnokulturális hatásokat, de ugyanakkor a környezet-

hez dinamikusan alkalmazkodó mikrorendszerek, etnikai meghatározottságú különbségek ott látszanak élesen, ahol különböző etnikumok élnek egymás mellett, de itt megindul az egymáshoz és a környezethez való alkalmazkodás, az egyes típusok mögött más-más és időben valószínűleg változó gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyok állnak (Faragó 1985b 95.). Faragó legutóbb a Hajnal-moddal kapcsolatos kritikai szempontokat foglalta össze: a lélekösszeírások és a Józsefi népszámlálás megyei adatainak elemzésére támaszkodva a magyarországi házasodási, háztartáskialakítási szokások öt típusát vázolta fel (Faragó 2001). Az alföldi területekre egy „közép-európai határvidéki típusnak” nevezett modellt elterjedtségét valószínűsítette, amelyre a nukleáris családos háztartások, a korai házasságkötés és a szolgák alacsony aránya volt jellemző (Faragó 2001. 46.). Pest megyéről közölt adatai nagyjából megfelelnek ennek a típusnak: a házasságkötés korai, a háztartásszerkezet átlagban inkább a nukleáris családos típushoz áll közelebb, a szolgálárány viszont magasabb az átlagosnál (Faragó 2001. 54–60.). Ugyanakkor az átlagszámok mögött lényeges differenciák állhatnak: már Faragó korábbi kutatásai valószínűsítették, hogy az alföldön (Duna–Tisza közén) is előfordul az összetett háztartástípus, a Duna mentén létezhetnek a dél-dunántúli relatíve túlnépesedett területekhez hasonló összetett háztartásos régiók, a török utáni jelentős beköltözés létrehoz egymás mellett eltérő házasodási, háztartásszerkezeti típusokat, a felvidékről beköltöző magyar és szlovák népesség körében gyakoribbak lehetnek az összetett háztartástípusok, elterjedtebb a szolgatartás, a német telepesfalvakban a nukleáris családok vagy a törzscsaládok túlsúlya lehetett jellemző, viszonylag későbbi (bár nem nyugat-európai értelemben vett) házasodással, és általános lehetett a szolgatartás, míg a délszláv falvakra a korai házasodás és az összetett háztartások jelentős aránya lehetett jellemző. Mindez jól kirajzolódott a *Conscriptio Animarum* (1774–1783) és a Józsefi összeírás községsoros adatainak elemzéséből (Óri 2003. 275.). Az első házasodás becsült életkora alacsony volt mind a nők, mind a férfiak körében, a szolgatartás elterjedtsége magas, „nyugatias”, a háztartásszerkezet inkább egyszerű, mint összetett. A településszintű differenciákat vizsgálva megállapítható, hogy a háztartásszerkezet bonyolultsága kétségkívül összefügg etnokulturális jellemzőkkel, hiszen a németek többsége valóban nukleáris családos háztartásokban élhetett, míg a szerbek és horvátok körében gyakori volt a több (rokon) családmag együttélése egy háztartás keretein belül. Ezt az eredményt igazolja a szolgálatvállalás és a házasodási kor vizsgálata is: a különböző irányú bevándorlás bizonyos fokig előállítja a „keleti” és „nyugati” házasodási, háztartáskialakítási mintákat egymás mellett, időnként egy-egy településen belül is. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy bizonyos esetekben más tényezők erősebbek lehetnek az etnokulturális hagyományoknál. A mezővárosok bonyolultabb, nagyobb, a megélhetésre, új háztartások kialakítására a jelek szerint több lehetőséget nyújtó társadalmi erősen nukleáris családos szerkezetűek voltak, még akkor is, ha jelentős részben délszláv eredetű

népesség lakta őket.³¹ Többé-kevésbé igazolódott az is, hogy a birtokos paraszti háztartásokra inkább volt jellemző a bonyolultabb háztartásszerkezet, mint a zsellérekre, szolgákra. Ugyanakkor vannak egészen sajátos társadalmi összetételű, kivételt jelentő, bonyolult háztartásszerkezetű falvak (pl. Törtel). A gazdálkodás és a háztartásszerkezet közötti összefüggésből annyi látszik biztosnak, hogy a szőlőművelő (persze részben mezővárosi, részben Buda-környéki) települések és az erdős hegyvidéki falvak háztartásai egyszerű szerkezetűek. A bonyolult összetételű háztartásokkal jellemezhető települések egy része valóban jellegzetesen kishatáru, Duna melléki község, ahol a bonyolult szerkezetű háztartásokon belül valószínűleg korán, már a 18. század utolsó évtizedeiben megjelent a születéskorlátozás. Bogyiszló, Sükösd, Bátya (az ormánsági és sárközi településekkel együtt) valóban az egyik jellegzetes példája lehetett a „nagy családos”, korán születéskorlátozó típusnak, ahol mindkét jelenség alapján a bezáruló terjeszkedési lehetőségek között a társadalmi süllyedés, elszegényedés, a családi gazdaság osztódásának elkerülésére szolgált. Látunk ugyanakkor más típust is: az alföldi települések egy részénél éppen ellenkezőleg, a munkaerőhiány, a relatív földbőség, a terjeszkedési lehetőségek hívták életre a bonyolult szerkezetű háztartásokat, ha etnikulturális vagy valamely helyi hagyománnyal ez nem volt kibékíthetetlen ellentétben. Azt mindenképpen látni kell, hogy községi szinten vizsgálva a kérdést, a települések többségében a nukleáris családos háztartások voltak többségben, a bonyolult háztartásformák nem köthetők kizárólag egy-egy összefüggő tájegységhez, etnikumhoz, társadalmi vagy gazdálkodási formához (Óri 2003. 269–270.). A szolgák arányát, a férfi és női házassági életkor, a háztartásméret és háztartásszerkezet mutatóit együttesen, klaszterelemzés segítségével vizsgálva öt alaptípust kaptunk (8. tábla), amelyek számra megegyeznek a Faragó Tamás országos szintű modellkísérlete során kapott csoportokkal (Faragó 2001), de a típusok némileg különböznek az általa megrajzoltaktól. Pest megyében nemigen volt délszláv, zadruga-típusú háztartásokban élő népesség, ez a délszláv népességű falvakban sem lehetett általános. Előállt a „keleti” és „nyugati” típus, de ezek heterogének, etnikailag, településtípus szerint, földrajzilag, gazdaságilag, társadalmilag keverték, a szolgák aránya szerint könnyen újabb alcsoportok képezhetők bennük. Megfigyelhető egy sajátos magyar változat, amelyet néhány jellegzetes alföldi település jelenléte miatt neveztünk „alföldinek” (Kecskemét, Cegléd, Abony stb.). Ez főleg a szolgák jelentős aránya és a háztartások kisebb mérete terén különbözik Faragó Tamás „határvidéki” típusától. Az alföldön előfordult ezenkívül több egyedi variáció, amelyekre a szolgák igen magas aránya, emellett változatos házassodá-

³¹ Itt persze egy újabb, ezen a szinten eldönthetetlen probléma jelentkezik: a mezővárosi társadalmak (pl. Szentendre, Ráckeve) etnikailag is vegyesek voltak, a jellemzően egyszerű háztartásszerkezet mögött a délszlávok egy része élhetett bonyolult szerkezetű háztartásokban, de az elemzés során ezt nem tudjuk mérni.

si kor és a háztartások bonyolultságának különböző foka volt jellemző (Őri 2003. 274–275.).

8. Házasodás, háztartáskialakítás alaptípusai Pest-Pilis-Solt vármegyében

	Szolgák aránya (%), 1774–83	Férfiak első házasság-kötési kora, 1774–83	Nők első házasság-kötési kora, 1774–83	Átlagos háztartás-méret (1785)	Házasságok/férfak/ház-tartások (1785)
I. „keleti”: fiatal házasodás, kevés szolga, jelentékeny mértékben összetett háztartások	4,5	20,6	19,6	5,5	1,199
II. „nyugati”: késői (férfi) házasodás, jelentős szolgálóarány, nukleáris családi háztartások túlsúlya	12,8	24,1	22,1	5,2	1,018
II/a „nyugati” alváltozata, alacsony szolgálóarány mellett, németek, reformátusok, városok	5,9	23,0	20,9	4,8	0,959
III. „alföldi” változat: jelentős szolgálóarány, fiatal házasodás, nukleáris családok	9,3	21,6	19,2	4,9	1,012
IV. „átmenetiek”: későbbi férfi házasodás, átmeneti háztartásformák, szolgálóarány különböző foka	5,6	23,1	19,6	5,4	1,103

Forrás: Őri 2003. 274.

Husz Ildikó egy kivételes forráscsoport, a számbéki lélekösszeírások sorozatának mikroelemzésével, amelyhez adóösszeírások, nem nemes összeírások, anyakönyvek, telekkönyvi bejegyzések, térképek, peres anyagok, végrendeletek vizsgálata járult, tárta föl az összeírásokból a Laslett-féle tipológia szerint nyomomon követhető háztartásszerkezeti változások hátterét, a változások mechanizmusát. Jól látható eszerint, hogy a számbéki háztartások nem kizárólag tartoznak egyik vagy másik típushoz, hanem a mezővárosban élő etnikai csoportokra (magyarok és németek) jellemző örökösödési rendnek megfelelően egy adott háztartásciklus különböző állomásait járják végig. Az összeírásokból kirajzolódó morfológiai változás (az összetett háztartások arányának növekedése a 19. század elején, majd újabb csökkenésük 1830 és 1860 között), annak köszönhető, hogy változik (először nő majd csökken) az összetett háztartásformákban (főleg a többséget adó németekre jellemző törzscsaládi formában) eltöltött idő

hossza. A változás elsősorban a jobbágycsaládok státuszreprodukciónak, illetve az erre ható tényezőknek a vizsgálata alapján volt megfogható. Az elemzés szerint a 18. század végéig kedvezőek voltak a lehetőségek a jobbágycsaládok státuszreprodukcójára, erre mindkét, a faluban kirajzolódó örökösödési rendszer (német törzsöröklés és magyar egyenlően osztó öröklés) esetén jó esély mutatkozott, relatív földbőség volt, a nem örökösök önálló háztartásalapítása (zselérházak), telekhez jutása lehetséges volt, ezt tükrözi az összeírásokból kirajzolódó kép, a nukleáris családi háztartások nagyobb aránya. 1800 után azonban a demográfiai növekedés és a beépíthető újabb területek elfogyása miatt megnehezült az önálló háztartásalapítás, a státuszreprodukciónak lehetőségei csökkentek, költségei emelkedtek. Egyre több nem örökös fiú „ragadt benn” a szülői háztartásokban, ez növelte az összetett háztartásformákban eltöltött idő hosszát, ami visszatükröződik a Laslett-féle elemzésekben. 1831 után a demográfiai nyomás csökkenése (kolera, kedvezőtlenebb halandóság, a migráció fokozott lehetőségei, szőlőhegyek beépítése) újra kedvezőbb lehetőséget teremtett a státuszreprodukciónak számára. A háztartásciklusok egyes szakaszainak hosszát a demográfiai változások alakítják, de áttételesen, az önálló házhoz jutás lehetőségein keresztül (Husz 2002).

A háztartásszerkezet, házasság kérdésköreinek kutatása tehát bizonyos értelemben minden elemzési szinten megvalósult a megye területére nézve. Az esettanulmányok mellett rendelkezünk átfogó képpel a megyéről a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiből (Óri 2003), amely megvilágítja a lokális differenciákat is, az országos összeírásokból kirajzolódik a változások iránya a 18. század végén, 19. század elején (Faragó 1977), „középszinten” a Pilisi járásból alapos elemzéssel rendelkezünk a házasság alaptípusairól (Faragó 1985b), és a zsámbéki mikroelemzés feltárja a mélyben működő mechanizmusokat, természetesen korlátozott érvénnyel, de a makroelemzések eredményeihez jól illeszkedve (Husz 2002).

Összegzés

Összefoglalva a megye történeti demográfiai irodalmának vizsgálata közben szerzett tapasztalatokat, megállapíthatjuk, hogy egyrészt igen gazdag a történeti anyag, amellyel dolgozhatunk, másrészt a speciálisan történeti demográfiai irodalom erői és hiányai jól tükrözik a tudományág helyzetét. A megye központi elhelyezkedése, a főváros története mint vonzó kutatási téma, az „Alföld-problematika” meg-megújuló vizsgálata, nagy múltú városok (Óbuda, Szentendre, Vác), a mezővárosi fejlődés szempontjából paradigmatisz települések (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) múltjának feltárása igen kedvező lehetőségeket biztosítanak a történeti demográfiai kutatások számára. Ennek fényes bizonyítéka a közelmúltban megjelent történeti szintézis (Zsoldos 2001), amely

1686-ig a kutatás mai állása és lehetőségei szerint foglalja össze a megye történetét. A másik kedvező lehetőség a megye méretéből és változatosságából fakad: földrajzilag, településtípusok szerint, etnikai, felekezeti téren mintegy reprezentálja a történeti Magyarországot, így kedvező terepe lehet egy mintavételes történeti demográfiai elemzésnek, illetve a megye népesedéstörténeti rekonstrukciója igen gazdag hozzájárulást jelenthet egy, a Kárpát-medence népesedéstörténetét feltárni igyekvő kísérletnek.

A legalaposabban kutatott időszak – eltekintve az 1686 előtti periódusra vonatkozó szintézistől – a 18–19. század. Sok szempontból és sokak által vizsgált régió, illetve település Budapest, az alföldi „háromváros” (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd), Vác, újabban Kiskunhalas, illetve Kalocsa környéke, a Galga vidéke. Bizonyos időszakokra nézve jól ismerjük az óbudai Zichy- és a gödöllői Grassalkovich-uradalom történetét. A török utáni újratelepedés kérdését is többen vizsgálták, itt azonban a migráció problémáival együtt bőven akad még feltárni való. Szintén hatalmas az irodalma az Alföld fejlődésének, akár elmaradottságnak, akár sajátos gazdasági, társadalmi, településszerkezeti fejlődési változatnak tekintjük, mindenképpen érdemes ennek demográfiai vetületét vizsgálni. A makroadatokat minden téren az alföldi térség demográfiai sajátosságait tükrözik, az esettanulmányok jól igazolják a távlati képet (pl. Melegh 2000a).

Módszertani téren érdekes kísérletek történtek a megye egyes területeinek regionalizálására, minden esetben komplex, a rendelkezésre álló történeti források összességét felhasználó kísérletekről van szó.³² Ugyanígy kiemelkedő jelentőségű a családtörténeti kutatások összessége, amely – ahogy említettük – több elemzési szinten vizsgálja a 18–19. század fordulójának házassági, háztartáskialakítási viszonyait, felhasználva a hagyományos statisztikai elemzések (Faragó 1977, 1985b; Óri 2003), a többváltozós matematikai-statisztikai elemzések (Faragó 2001; Óri 2003) és a mikrotörténeti elemzések (Husz 2002) lehetőségeit. Említést érdemel, hogy a megye területéről rendelkezünk családrekonstrukciós vizsgálattal is (Andorka 1984), ez azonban már a hiányok szemrevételezése felé visz.

Egyrészt csak egy ilyen elemzésről van tudomásunk, mindez azt jelenti, hogy a számos településtörténet, helytörténeti összefoglaló, de még a nagyobb városok sokszerzős történeti összegzései is nélkülözik a modern történeti demográfiai módszerek alkalmazását. Kivételt talán a családtörténeti kutatások jelentenek, itt viszonylag sok és modern tanulmány, elemzés született. Ez is annak köszönhető azonban, hogy a részterület a történészek mellett a néprajzkutatók és szociológusok érdeklődését is felkeltette. Egyébként a modern kuta-

³² Wellmann Imre a mai Pest megye Duna-Tisza közötti területeire (Wellmann 1967); Faragó Tamás a pilisi járás területére (Faragó 1985b) és Gráfik Imre a Szentendrei-szigetre nézve (Gráfik 1979).

tási problémák és módszerek felbukkanása esetleges, egy-egy kutató személyéhez, illetve a speciális forrásadottságokhoz kapcsolódik.

Mindenképpen szükséges volna a modern történeti demográfiai elemzési módszerek elterjedése, és bizonyos fokig a helytörténeti munkákban való alkalmazásuk is, e nélkül sem országos, sem megyei szinten nem várhatunk komoly előrelépést a kutatásokban. Másrészt hiányoznak az átfogó makrokutatások, pedig a 18–19. századi népesség-összeírások, népszámlálások anyaga lehetővé tenné az ilyen összegzéseket. Különösen kiaknázatlannak tűnnek a részben publikált 19. század végi, 20. század eleji népszámlálási anyagok. Sem a helytörténészek, sem a történeti demográfusok nem hasznosították igazán az 1828 és 1900 közötti, publikált népmozgalmi adatokat, pedig egy mintavételes kutatás kiindulópontját ezek is jelenthetnék. Ezekre a forrásokra építve lehetne rekonstruálni a megye 18–19. századi népesedési folyamatait és területi differenciáit, illetve kiválasztani az elkerülhetetlen „mélyfúrások” terepét, ahol a változások és különbségek okai is megközelíthetők lennének komplex társadalomtörténeti elemzések révén. Reméljük, hogy egyrészt a Pest megye monográfiája következő kötetei, illetve az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport által kezdeményezett mintavételes népesedéstörténeti kutatások előrelépést hoznak ezen a téren.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai, 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 5. 39–69.
- Balla Gergely 1856. *Nagy-Kőrösi krónika*. Kecskemét.
- Bácskai Vera (szerk.) 1965. *A területi levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. I. Országos összeírások*. Műv. Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest.
- Bácskai Vera 1979. Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 21. 49–104.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Akadémiai, Budapest.
- Bárth János 1973. A kalocsai Sárköz népének települése és gazdálkodása a XVIII–XIX. században. A kalocsai szállások településnéprajzi sajátosságai. In Tálasi István (szerk.): *Tanulmányok az anyagi kultúra köréből*. ELTE Néprajzi Tanszék, I. 253–309.
- Bárth János 1974. Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle*, 16. évf. 213–233.
- Bárth János 1975a A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. *Ethnographia*, 86. 2–3. sz. 235–275.
- Bárth János 1975b Fajsz népessége a XVIII. sz. közepén. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából I*. Kecskemét, 81–132.
- Beluszky Pál 1999. *Magyarország településföldrajza*. Campus-Dialóg, Budapest-Pécs.

- Beluszky Pál 2001. *A Nagyalföld történeti földrajza*. Campus-Dialóg, Budapest-Pécs.
- Benda Gyula 2002. *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Kézirat.
- Bodor Antal – Gazda István 1984. *Magyarország honismereti irodalma, 1527–1944*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest (Reprint).
- Bonomi Eugen 1939. Serbokroaten im Ofner Bergland. *Südostdeutsche Forschungen*.
- Bonomi Eugen 1940a Das Ansiedlungswerk des Ofner Berglandes. *Südostforschungen*.
- Bonomi Eugen 1940b *Zur Besiedlung der Gemeinschaft Pilisvörösvár*. München.
- Bonomi Eugen 1941. Die Pest im Ofner Bergland. *Südostforschungen*.
- Boros Pál 1974. *Pest megye történeti irodalmának ajánló bibliográfiája*. Budapest.
- Bulla Béla 1940. *Az Alföld*. Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában 1–12*. Budapest.
- Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád 2003. A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest, 208–240.
- Csocsán Jenő 1959. Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében. Csomád, Sződ, Vácrátót. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 3. évf. 1–2. sz. 58–107.
- Csomor Tibor 1972. *Magyarország honismereti bibliográfiája I*. Budapest.
- Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20. évf. 1. sz. 56–87.
- Dányi Dezső 1991a Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 99–156.
- Dányi Dezső 1991b Demográfiai átmenet, 1880–1960. (Princetoni indexek). *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 187–231.
- Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I*. KSH NKI, Budapest, 87–114.
- Dányi Dezső 2000. A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 21–121.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960. *Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787*. Műv. Min. Levéltári Oszt. – KSH, Budapest.
- Dóka Klára 1976. Közegészségügyi viszonyok Pesten az 1866. évi kolerajárvány idején. *Orvostörténeti Közlemények*
- Dominkovics Péter 1988. Az 1739–1740. évi pestis a Pest-Pilis-Solt vármegyei Ordas faluban. *Orvostörténeti Közlemények*, 121–124. sz. 135–139.
- Dövényi Zoltán 2001. A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 251–264.
- Elter András 2002. A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében, 1724–1895. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 143–199.
- Ember Győző 1963. Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. században. *Magyar Zsidó Oklevéltár VII*. Budapest, 5–77.
- Erdei Ferenc 1937. *Futóhomok*. Budapest.
- Erdei Ferenc 1942. *Magyar tanyák*. Budapest.

- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 3. 105–214.
- Faragó Tamás 1984. A család- és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda környéki falvakban a XVIII. század közepén. In Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*, Budapest, 217–226.
- Faragó Tamás 1985a Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779) *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 2. 7–45.
- Faragó Tamás 1985b *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki paraszti háztartások, 1745–1777.* (Történeti Statisztikai Füzetek 7.) KSH Budapest.
- Faragó Tamás 1995. A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságkötések tükrében. In Á. Varga László (szerk.) *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére.* Hajnal István Kör, Debrecen, 125–158.
- Faragó Tamás 1998a A máig érő múlt (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában). *Demográfia*, 41. évf. 1. sz. 7–38.
- Faragó Tamás 1998b A főváros népe: sokszínűség és beolvadás. In Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros.* Városháza, Budapest, 75–110.
- Faragó Tamás 2001. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 2. 19–63.
- Faragó Tamás 2002. Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 3. 249–297.
- Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962. *Budai török számadáskönyvek.* Budapest.
- Fügedi Erik 1981. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In Uő.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Magvető, Budapest, 57–88.
- Galgóczy Károly 1876–1877. *Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék monográphiája I–III.* Budapest.
- Galgóczy Károly 1896. *Nagy-Kőrös város monographiája.* Budapest.
- Gerevich László – Györffy György – Nagy Tibor 1973. *Budapest története az őskortól az Árpádkor végéig. (Budapest története I.)* Budapest Főváros Tanácsa, Budapest.
- Glaser Lajos 1935. Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények.*
- Gráfik Imre 1979. Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése. *Ethnographia*, 90. 4. sz. 500–509.
- Grósz Lipót 1874. *Az 1872/3. évben uralgott cholera-járvány keletkezése, terjedése s lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok.* Budapest
- Gyimesi Sándor 1975. *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Akadémiai, Budapest.
- Györffy István 1926. *Az alföldi kertés városok.* Budapest.
- Halász Geyza 1879. A Buda-Pesten uralgott járványos betegségek története, különös tekintettel a cholera-ra. In Gerlóczy Gyula – Dulácska Géza (szerk.): *Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása II.* Budapest.
- Hornyik János 1860–1866. *Kecskemét város története I–IV.* Kecskemét.

- Horváth Gyula 1943. A pesti koleralázadás 1831-ben. *Tanulmányok Budapest Múltjából X.*
- Horváth Lajos – Kovacsics József (szerk.) 2000. *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye.* KSH Népszámlálás, Budapest.
- Horváth M. Ferenc – Szabó Attila (szerk.) 2000. *Pest-Solt megye 1860. évi településszisztematikai leírása.* Pest Megyei Levéltár, Budapest.
- Horváth Sándor 1901. Adatok. Pestvármegye 1789. évi kataszteri fölmérése. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 62–114. 166–177.
- Husz Ildikó 2000a Háztartásszerkezet-családciklus az iparosítás előtti Magyarországon. In Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban.* Századvég – Andorka Társaság, Budapest, 367–374.
- Husz Ildikó 2000b Apáról fiúkra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében. *Korall*, Tél, 2. 5–22.
- Husz Ildikó 2002. *Család és társadalmi reprodukció a 19. században. Történeti-szociológiai tanulmány egy Buda-környéki mezőváros társadalmáról a családszerkezet változásának tükrében.* Osiris, Budapest.
- Ikvai Nándor (szerk.) 1982. *Cegléd története.* Szentendre, (Studia Comitatusia 11.)
- Iványosi-Szabó Tibor 1991. *Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt.* Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét.
- Iványosi-Szabó Tibor 1994. *Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850.* Bács-Kiskun megyei Levéltár, Kecskemét.
- I. Sándor Ildikó 1975. *Pest megye néprajzi irodalma.* Szentendre, (Pest Megyei Múzeumi Füzetek).
- Kaán Károly 1939. *Alföldi kérdések. Erdők és vizek az Alföld fejlődésében.* Budapest.
- Karcsu Antal Arzén 1880–1888. *Vác város története I–IX.* Vác.
- Káldy-Nagy Gyula 1959. A dzsizje defterek és tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. *Történeti Statisztikai Közlemények*, III. 108–117.
- Káldy-Nagy Gyula 1970. *Harács-szedők és ráják.* Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1978. *A budai szandzsák 1559. évi adóösszeírása.* Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1985. *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Budapest.
- Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.) 1965. *Pest megye múltjából.* Pest megye Tanácsa, Budapest.
- Kepecs József (szerk.) 1997. *Magyarország településeinek vallási adatai (1880–1949) I–II.* KSH, Budapest.
- Kiss Ákos 1965. Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében. *Orvostörténeti Közlemények*, 35. sz. 25–48.
- Klinger András et al. (összeáll.) 1972–1984. *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900.* KSH, Budapest.
- Kocsis Gyula 1987. Egy mezővárosi család gazdasági-társadalmi törekvései Cegléden (1730–1930). In Ikvai Nándor (szerk.): *Életmódkutatások Pest megyéből.* Szentendre, (Studia Comitatusia, 18.)
- Kocsis Gyula 1992. Ceglédi katolikusok többcsaládos háztartásai a XVIII. század második felében. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Debrecen, 187–198.

- Kocsis Gyula 1993a 18. századi ceglédi végrendeletek. In Kocsis Gyula (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. Cegléd Kossuth Múzeum, 5–31. (Ceglédi Füzetek, 28.)
- Kocsis Gyula 1993b A ceglédi reformátusok exogám házassági kapcsolatrendszere, 18–19. sz. In Kocsis Gyula (szerk.): *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. Cegléd Kossuth Múzeum, 77–91. (Ceglédi Füzetek, 28.)
- Kocsis Gyula 1993. *Történeti és néprajzi tanulmányok Ceglédről*. Kossuth Múzeum, Cegléd, (Ceglédi Füzetek, 28.)
- Kocsis Gyula 2001. A paraszti üzemszervezet és háztartásszerkezet változásainak összefüggései Cegléden. In Korkes Zsuzsanna (szerk.): *Kutatások Pest megyében*. Szentendre.
- Kocsis Gyula – Nagy Varga Vera 1989. A ceglédi református iparosság házassági kapcsolatrendszere a 19. században az anyakönyvek alapján. In Nagybákay Péter – Németh Gábor (szerk.): *VI. nemzetközi kézművesipartörténeti szimpózium*, Veszprém, MTA VEAB 215–224.
- Kosáry Domokos 1965. Pest megye a kuruc korban. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 9–94.
- Kovacsics József 2000. Népeségfejlődés. In Horváth Lajos – Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikai helynévtára. 15. Pest megye*. KSH Népszámlálás, Budapest, 47–61.
- Kőrösy József 1877. *Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai*. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Közleményei 14.
- Kubinyi András 1971. A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*.
- Kubinyi András 1973. Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541–ig). In Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk.): *Budapest története a későbbi középkorban és a hódoltság idején (Budapest története II.)* Budapest Főváros Tanácsa, Budapest, 7–240.
- Kubinyi András 1997. A magyar királyság népessége a 15. század végén. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millicentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 93–110.
- L. Gál Éva 1988. *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Akadémiai, Budapest.
- Majlát Jolán 1943. *Egy alföldi civis város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig*. Budapest.
- Majlát Jolán – Márkus István 1943. Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. *Századok*, LXXVII. évf. 7–10. sz. 307–370.
- Makkai László 1958. Pest megye története 1848–ig. In Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemlékei*. Akadémiai, Budapest, 69–159.
- Mályusz Elemér 1924. A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok*, LVIII. évf. 538–565.
- Márkus István 1943. *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században*. Kecskemét.
- Melegh Attila 1995. Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 14. 65–105.
- Melegh Attila 2000a *Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig*. KSH NKI Kutatási Jelentések 65. KSH NKI, Budapest.

- Melegh Attila 2000b Házasságtörés Halason a 17–18. században. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 1. 266–291.
- Mendöl Tibor 1936. *Alföldi városaink morfológiája*. Debrecen.
- Mészáros István 1960. Történeti statisztikai források a török hódoltság korában. *Statisztikai Szemle*, 38. évf. 5. sz. 501–515.
- Mészáros László 1975. Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából I.* Kecskemét, 133–168.
- Mészáros László – Hausfätter Katalin 1974. A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez, 1546–1562. *Demográfia*, 17. évf. 1. sz. 108–122. 2. sz. 213–235.
- Moess Alfréd 1968. *Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája, 1749–1846*. Budapest.
- Nagy Lajos – Bónis György 1975. *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* (Budapest története III.) Akadémiai, Budapest.
- Nagy Varga Vera 1987. A ceglédi reformátusok házassági kapcsolatai (1723–1810) In Ikvai Nándor (szerk.): *Életmódkutatások Pest megyéből*. Szentendre, 99–121. (Studia Comitatus, 18.)
- Novák László 1982. Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából IV.* Kecskemét, 321–323.
- Novák László (szerk.) 1994a *Hej Nagykőrös híres város. Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig*. Arany János Múzeum, Nagykőrös.
- Novák László 1994b Demográfiai viszonyok. Népesedési, etnikai viszonyok. In Uő.: (szerk.): *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig*. Arany János Múzeum, Nagykőrös, 156–163. 386–403.
- Novák László 2000. A táj és a település – településrendszer változásai az Alföldön (vázlat). In Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza.
- Őri Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 13. 43–80.
- Őri Péter 2001. A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 193–222.
- Őri Péter 2003. *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI Budapest.
- Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.) 2000–2001. *Kiskunhalas története I–II*. Kiskunhalas város Önkormányzata, Kiskunhalas.
- Papp László 1936. *A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása*. Szeged.
- Petróci Sándor 1957. Vác városa és a váci püspöki birtokok népességi és nemzetiségi viszonyai az 1731–1869. évek között. *Történeti Statisztikai Közlemények* 1–2. sz. 99–116.
- Petróci Sándor 1965. Pest megye újjátelepülése, 1711–1760. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 95–154.
- Salamon Ferenc 1878–1885. Budapest története 1–3. *Budapest*.
- Sápi Vilmos (szerk.) 1983. *Vác története 1–2*. Szentendre, (Studia Comitatus, 13–14.)
- Sipos András 1998. A kolerajárvány és ahogy a város válaszol. In Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros*. Városháza, 111–138.

- Spira György – Vörös Károly 1978. *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirozsás forradalomig. (Budapest története IV.)* Akadémiai, Budapest.
- Szabó István 1963. Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiaja*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest, 63–113.
- Szabó Kálmán 1936. *Kecskeméti tanyák*. Kecskemét.
- Szakály Ferenc 2001. A táj és a népesség változásai a török berendezkedése után. In Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I. A honfoglalástól 1686-ig*. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 335–346.
- Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1988. *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság. (1773–1808)* KSH Könyvtár, Budapest.
- Szilágyi Miklós 1984. Helyi kiadású helytörténeti monográfiák. *Ethnographia*, 95. évf. 1. sz. 118–133.
- Thirring Gusztáv 1925. *Budapest félézázados fejlődése 1873–1923*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1934. Pest város népessége az 1771–1781. években. *Magyar Statisztikai Szemle*, 12. 3. sz. 153–160.
- Thirring Gusztáv 1935. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle*, 13. 5. sz. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1936a *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben I–II*. Budapest, 1936–1937.
- Thirring Gusztáv 1936b Az 1804. évi népösszeírás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14. 1. sz. 1–26.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring Lajos 1935. Kecskemét mint tanyaváros. *Magyar Statisztikai Szemle*, 13. 5. sz. 394–419.
- Tooth János 1861. *Kiskun-Halás város története oklevéltárral*. In Szilágyi Sándor (szerk.): *Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből*, Nagykörs.
- Tormay Károly 1867. Pest városa élet és halálzási viszonyainak statisztikája. *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*, 4. 186–252.
- Tringli István 1989. A váci püspökség török kori urbáriumai. *Váci Könyvek* 4. 107–140.
- Tringli István 2001. Pest megye a késő középkorban. In Zsoldos Attila (szerk.): *Pest megye monográfiája I. A honfoglalástól 1686-ig*. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 75–194.
- Vass Előd 1979. A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. *Cumania* 6. 7–62.
- Vass Előd 1982. *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsai Városi Tanács, (Kalocsai Múzeumi dolgozatok 4.)
- Wellmann Imre 1933. *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre*. Budapest.
- Wellmann Imre 1965. Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In Keleti Ferenc – Lakatos Ernő – Makkai László (szerk.): *Pest megye múltjából*. Pest megye Tanácsa, Budapest, 155–200.
- Wellmann Imre 1967. *A parasztnép sorsa Pest megyében tulajdon vallomásainak tükrében*. Mezőgazd. Múzeum, Budapest.
- Zsoldos Attila (szerk.) 2001. *Pest megye monográfiája I. A honfoglalástól 1686-ig*. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest.

LITERATURE ON THE POPULATION HISTORY OF COUNTY PEST-PILIS-SOLT. RESULTS AND PERSPECTIVES OF THE FURTHER RESEARCHES

Summary

The paper aims at summarising the results and lacks of historical demographic researches related to the territory of the former (before the First World War) Pest-Pilis-Solt county. This territorial unit, which surrounded the capital, could provide a suitable sample group of settlements for reconstructing the population history of Hungary in the 18–19th centuries because of its geographic, economic, social, ethnic, religious, cultural and demographic heterogeneity. The central position of the county, its connections with the capital, the presence of different ethnic groups and several important towns on the Great Plain, which have showed a particular social and economic development since the middle ages, were the main factors in consequence of which a significant part of historical researches focused on this region.

The most exploited period is the 18–19th centuries, the centres of the researches are the towns of the Great Plain (besides the capital). The most favourite topics are the social and economic development of the Plain, the devastation caused by the Turkish wars, the repopulating of the devastated area after the wars though the details of those migratory flows are not known. Demographic researches can witness the peculiarity of the plain on macro-level and some case studies could confirm this result.

There were some attempts to form economic, ethno-cultural and demographic regions within the county on the basis of several historical sources or using several methods of statistical analysis. On the other hand using of modern demographic methods is rather rare, we have only one complete family reconstruction from the county. Family history is an exception to some extent, there are a lot of analyses in this topic related to several places, ethnic groups, types of settlement and using several methods of statistical analysis.

Using modern demographic methods and carrying out wide-ranging demographic macro-researches based on the data of 18–19th century population censuses and parish registers are inevitable tasks for reconstructing the long term population changes and demographic variability of this region and choosing a sample for further demographic researches.

Tables:

1. *Distribution of the literature related to the county's population history by type and the period of publication*
Heading: Sources, statistical data bases, lexicons and gazetteers; Bibliographies, archival registers; Monographs, volumes of studies; Studies and articles; Total
2. *Distribution of the literature related to the county's population history by subject and the period of publication*
Heading: Regional monographs; Urban history; Source books; Statistical data bases; Bibliographies and archival registers; Methodology; Thematic papers
3. *Historical demographic literature of the county by subject and the period of publication*
Heading: Population size, population growth; Ethnic and religious distribution; Source books and archival registers; Mortality, epidemics and public health; Marriage and family; Migration; Complete population history of a region or settlement; Population censuses; Urban demography, historical geography
4. *Settlements of the county by nationality (spoken language) and denomination (1774–1783)*
Heading: Number of settlements; Roman and Greek Catholic (%); Protestant (%); Orthodox (%); Jewish (%)
Lateral text: Hungarian; German; Slovak; Croat; Serbian; Mixed; Unknown; Total
5. *Ethnic distribution of the county at the end of the 18th century (estimation, %)*
Heading: Hungarian; German; Slovak; Croat; Serbian; Unknown
6. *Ethnic distribution of the county, 1880–1910 (%)*
Heading: Hungarian; German; Slovak; Croat; Serbian
7. *Main characteristics of migration related to Hungary, county Pest-Pilis-Solt and some towns and settlement groups (1774–1787)*
Headings: Number of immigrants/foreigners per 1000 persons (1); Number of emigrants/absent residents per 1000 persons (2); Size of the migration (1+2); Balance of migration (1-2)
Lateral text: Hungary and Croatia 1787; Counties of Hungary 1787; Towns of Hungary 1787; County Pest 1785; County Pest 1787; Buda 1785; Buda 1787; Pest 1785; Pest 1787; County Pest 1774–1783; A selected group of settlements in county Pest (121 settlements) 1774–1783; Settlements of more than 2000 inhabitants in 1774–1783

8. *Basic types of marriage customs and households in county Pest-Pilis-Solt (1774–1785)*

Heading: Servants (%); Mean age at first marriage (males); Mean age at first marriage (females); Mean size of households; Number of married men by household

Types: I. 'Eastern': early marriages, small proportion of servants, complex household structure

II. 'Western': late marriages (among males), significant proportion of servants; majority of nuclear family households

II/a Subversion of the 'Western' type: with low proportion of servants (Germans, Calvinists, towns)

III. Type of the Great Plain: significant proportion of servants, early marriages, nuclear family households

IV. 'Transitional' type: later marriages among males, transitional types of household, different proportion of servants

Figures:

I. Number of inhabited places in county Pest-Pilis-Solt, 1590–1785

II. Population size in county Pest-Pilis-Solt-(Kiskun), 1546–1910

ISMERTETÉSEK

Az 1715. évi országos összeírás. DVD ROM. Budapest 2004. Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft.

Az elektronikus könyv- és folyóirat-kiadás Magyarországon egyedülálló, kiemelkedő képviselője az Arcanum Adatbázis Kft., melynek nevéhez és munkájához fűződik az elmúlt öt évben megjelent igen fontos – s előbb-utóbb a történeti kutatásokat is komoly mértékben befolyásoló – CD ROM és DVD ROM kiadványok sokasága. Ezek egy része referencia kiadványokból áll (a teljesség igénye nélkül: Pallas lexikon, Szinyei József írólexikona, Régi Magyar Könyvtár, a Petrik Géza- és Apponyi Sándor-féle bibliográfiák, az OSZK Kézirattár, valamint a Magyar Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptioes” gyűjteményének katalógusa, stb.), másik része régi, de máig fontos feldolgozásokat és forráskiadványokat (Csánki Dezső történeti földrajza, Vályi András és Fényes Elek (1851) országleírásai, az „Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen” sorozata, a Borovszky Samu szerkesztette megyemonográfiák, kiegészítve a partiumi és Szolnok megyei kötetekkel, Domanovszky Sándor művelődéstörténete, Hóman Bálint és Szekfű Gyula magyar története) illetve nívós folyóiratokat (Turul, Századok, Soproni Szemle, Hadtörténelmi Közlemények) tesz elektronikus formában széles körben hozzáférhetővé. E kiadványok fő erénye a közhiedelemmel ellentétben nem elsősorban abban rejlik, hogy viszonylag egyszerű módon szövegeket másolhatunk ki belőlük, hanem a lemezen található keresőrendszer segítségével tömeges méretekben, nagy sebességgel juthatunk olyan információkhoz, melyek megszerzésére korábban fáradságos munkával is csak igen kis esélyünk volt. A rögzítésre került felsorolt munkák többségéhez ugyanis már eredetileg sem készült mutatórendszer, vagy ha igen, akkor sem biztos, hogy az mindenben megfelel mai érdeklődésünknek, jelenlegi kutatási szempontjainknak, a kiadványok minden szavára pedig korábban egyáltalán nem állt módunkban rákérdezni anélkül, hogy az egészet végig ne olvassuk.

A 2004. év a mi szemszögünkből nézve fordulópontot jelent, ugyanis a korábban megjelentetett összefoglaló és referencia munkák elektronikus „reprint-jén,” illetve katalógusokon túlmenően két igen fontos eredeti forrás, az 1782-1785. évi első katonai felmérés és országleírás, valamint az 1715. évi regnicolaris (országos) adóösszeírás teljes körű kiadására került sor a Hadtörténeti Intézet és Múzeum térképtára, valamint a Magyar Országos Levéltár közreműködésével. (Egyébként az Arcanum és az utóbbi intézmény együttműködésében már évek óta folyik több más levéltári állag, illetve gyűjtemény – Mohács előtti oklevelek, Királyi Könyvek sorozata – elektronikus formában

történi megjelentetése.) Miután a fentebb említett kiadványok közül a történeti demográfiai kutatást főképp az 1715. évi országos összeírás kiadása érdekelheti, az alábbiakban e DVD ROM kiadványra összpontosítjuk figyelmünket.

A DVD a forrás eredeti sorrendjében közli az összeírás forrásanyagát. Az összeállítók H. Németh István szerkesztő vezetésével a közlésnek két módját választották. Átírásban közlik a helységek forrásban található eredeti nevét (kiegészítve azt a Lipszky-féle repertóriumban, az 1913. évi helységnévtárban található névvel, valamint a mai hivatalos elnevezéssel), ezt követi az adózó személyek nevének felsorolása ugyancsak az eredeti sorrendben, de az egykorú, többnyire táblázatos forma helyett folyóírással. A névsorok végén az eredeti kötet oldalszámára kattintva megnézhetjük a forrás, illetve a vonatkozó megyei összesítő digitalizált képét.

A kiadvány értékeléséhez a DVD három részét kell vizsgálat alá vennünk: az eredeti digitalizált képkidatást, az átírt szövegeket, valamint a közölt, a forrás értelmezését segítő kiegészítő információkat.

Ami az eredeti összeírás képi megjelenítését illeti, az véleményünk szerint minden igényt kielégít. A színes és tetszés szerint nagyítható, kicsinyíthető, forgatható digitalizált képek az eredetivel közel azonos lehetőséget nyújtanak a forrás részletes tanulmányozására, illetve a kiválasztott oldalak vagy oldalrészletek kinyomtatására. Össze sem hasonlítható mindez az említett forrás eddig használt szegényes és gyakran igen nehezen olvasható mikrofilm-másolatai által biztosított lehetőségekkel. Már egyedül ez a digitalizált változat megéri a DVD ROM megszerzését azok számára, akik az összeírást részletesebben, nyugodt körülmények között szeretnék megismerni és használni.

Hibát vétenénk azonban, ha kizárólag a vizuális élmény, illetve a szűk professzionalitás szempontjából néznénk a kiadványt – a használók többsége ugyanis vélhetőleg más célok érdekében fogja azt kézbe venni. A gazdaság- és társadalomtörténet iránt érdeklődők feltehetőleg törpe kisebbséget fognak képezni, a használók többsége minden valószínűség szerint a helytörténészek, családfa-kutatók, esetleg dolgozatokat író egyetemi hallgatók köréből kerül majd ki. A munkával, idővel és terjedelemmel való szükséges takarékoskodás mellett alighanem a fenti, nem minden alap nélküli feltételezés vezethette az összeállítókat arra a döntésre, hogy csak a forrásban szereplő személyneveket írják át. Ezt korrekt módon tették meg, ahol ellenőriztük, ott olvasási hibát nem találtunk. Bár nyilván nem örülünk ennek a szűkített megoldásnak, mely egyrészt csökkenti az elektronikus keresés lehetőségét, másrészt a paleográfiailag kevésbé gyakorlott használók számára nehezíti az eredeti forrás felhasználását, végül is el kell azt fogadnunk. Lehetőséget kell ugyanis teremteni arra, hogy az együttműködő két cég valamelyes üzleti sikerre számíthasson, ami talán a hasonló jellegű feltáró munka további folytatásának ígéretét is magában rejtheti. Két megoldást azonban ennek ellenére vitathatónak érzünk. Egyrészt nem biztos, hogy szerencsés volt a személynevek közlése alkalmával az eredeti tábláza-

tos formát folyó írásra felcserélni, ugyanis így aligha fogja valaki is használni, nyilván a nevekhez további információkat szeretne párosítani, ami jelen esetben közvetlenül nem lehetséges. Némi bűvészkedéssel ugyan vissza lehet a szöveget ismét táblázatos formára alakítani és a neveket egymás alá sorolni, de tartunk tőle, hogy ez nem mindenkinek fog egykönnyen sikerülni. Hiányoljuk másrészt azt, hogy a nevek mellé viselőik eredeti forrásban szereplő jogi/társadalmi státusát nem illesztették oda. Természetesen a nevek pusztadataiból is leszűrhetők bizonyos információk (gondolunk itt a foglalkozásból, földrajzi helyekből képzett nevek, avagy a keresztnév állomány összetételének elemzésére), de ha viselőiket társadalmi értelemben is tudjuk kategorizálni, akkor a nyerhető információk mennyisége sokkal nagyobb, a kiegészítő kutatások, akár a család-, akár a helytörténet irányába történő továbblépés sokkal könnyebb lenne. E kiegészítés nem járt volna akkora többletmunkával, mint amennyi hálás helytörténetést eredményezne. Ráadásul így elkerülhető lett volna néhány, a névsor összeállításakor elkövetett tévedés, mint például a másutt számba vetteknek, elköltözötteknek, a pusztá telkek (deserták) korábbi birtoklóinak jelenlevő személyként történő felvétele (l. például Közép-Szolnok és Máramaros megyék anyagát).

Sajnos a kiegészítő információkkal kapcsolatos véleményalkotás tűnik a legkönnyebbnek, mivel ilyet a DVD lemezen gyakorlatilag nem találtunk. A sűgóban elrejtve ugyan ráakadtunk egy kb. két oldalnyi terjedelmű rövid, az összeírás történetéről szóló összefoglalóra, ez azonban sem értékelését (vagy legalább ennek hiányában a forrást értékelő fontosabb tanulmányok adatait) nem tartalmazta, s azt sem említette meg, hogy 1896-ban az Acsády Ignác vezette munkaközösség a szóban forgó forrást rövidített formában már közreadta (melyről a szakma azóta is vitatkozik). Ha összevetjük lemezünket az első katonai felmérés fent említett DVD-jével, szembetűnő a különbség utóbbi javára nemcsak a nagyobb mennyiségű szövegátírás, hanem a használót orientáló bevezető írások tekintetében is. Reméljük, hogy a korábbiakhoz hasonlóan az 1715. évi országos összeírás elektronikus változatának is lesz új kiadása, ahol e hiányosságot véleményünk szerint mindenképpen érdemes pótolni.

Bár nem igazán fontos kérdés, azért egy megjegyzést a lemez tokján található fülszöveg kapcsán is meg kell tennünk, az ugyanis kiemeli a közölt forrás nagy mennyiségű adatát és viszonylagos pontosságát szemben a „töredékes ... II. József által elrendelt összeírás”-sal – vagyis az 1784–1787 közötti első magyarországi népszámlálással. Érthető, ha az összeállítók szeretik forrásukat, ez esetben azonban ez a különbségtétel finoman szólva nem állja meg a helyét. A népszámlálás ugyanis nemcsak gazdagabb adatbázissal rendelkezik – erre a fülszöveg szerzője korrekten utal – hanem területileg is jóval teljesebb az 1715. évi országos adóösszeírásnál. Előbbiből ugyanis az újabb kutatásoknak köszönhetően mindössze két magyarországi megye anyaga hiányzik és háromé hiányos, míg az itt közölt forrásban öt megye nem található (Trencsén, Vas,

valamint a később Temes, Torontál és Krassó megyét alkotó Temesi bánság). S akkor még Erdély és Horvátország ott nagyrészt szereplő, itt hiányzó adatait nem is említettük.

Ha mérleget kívánunk készíteni a kiadványról, akkor az alábbiakat mondhatjuk. Egyértelműen pozitív és fontos lépés volt a forrás elektronikus kiadása. Elfogadható az a megoldás is, hogy az eredeti adatokat csak részlegesen írták át, bár itt ajánlatos lenne némi tartalmi bővítés. Ami a forráskiadást kísérő apparátus majdnem teljes hiányát illeti, az viszont elgondolkoztató. Úgy tűnik számunkra, mintha az elektronikus forráskiadás elvei még nem kristályosodtak volna ki. Véleményünk szerint nem teljesen indokolt olyan mértékű szakmai engedményeket tenni, mint amelyek itt történtek. Természetesnek vehető, hogy az elektronikus megoldás különbözik a hagyományos forráskiadástól (az eredeti forrás képi digitalizálása sok mindent feleslegessé tehet), de nem menthet fel minden egyéb kísérő munka alól. Biztos, hogy jelen esetben nem jelentett volna számottevő munkatöbbletet egy 20 oldalas bevezető elkészítése (vagy elkészítetése) ahhoz a hatalmas és igen eredményes munkához képest, amelyet a levéltár H. Németh István vezetett munkaközössége elvégzett a nevek átírásával és a forráslapok digitalizálásával kapcsolatban, viszont az elektronikus formáktól idegenkedő konzervatív szemlélet esetleges megjegyzéseinek is elejét vehette volna. Sőt, ami ennél talán sokkal fontosabb: a DVD-t kézbe vevő „nem hivatásos” használók informálódását, a forrás kezelését és értelmezését lényegesen megkönnyítette volna.

Vagyis úgy gondoljuk, hogy a gyermekbetegségek leküzdése után egyértelműen az a jövő forráskiadásának útja, amelyet a Magyar Országos Levéltár az Arcanum Adatbázis Kft.-vel választott. Több szempontból is jelentős előrelépésként értékeljük jelen DVD megjelentetését: egyrészt új használói rétegeket nyerhet meg (gondolunk itt elsősorban a papírkiadványok helyett az elektronikus formákat jobban kedvelő fiatalabb generációkra, valamint a hosszabb fővárosi kutatások költségeit finanszírozni nem tudó helytörténészekre), másrészt lendületet adhat az újkori forráskiadásnak, melyet az 1526 előtti, illetve a 19–20. századi időszakhoz képest jelenleg eléggé mostoha állapotok jellemeznek. Az 1715. évi összeírás DVD formájú kiadása – reméljük, nem alaptalanul – azt a reményt is ébreszti bennünk, hogy talán belátható időn belül más, nagyobb érdeklődésre számot tartó források, illetve nehezen kezelhető állagok is elektronikus kiadásra, digitalizálásra kerülnek. Hadd említsünk meg ezek közül néhányat: cigányok és zsidók összeírásai, a „Neo-Registrata Acta” iratai, a Mária Terézia rendeletére készített úrbérrendezés tabellái, illetve annak 1786. évi községsoros országos összesítője, és természetesen az 1720., illetve 1828. évi országos adóösszeírások. De érdemes lenne a magyarországinál sokkal mostohábban kezelt erdélyi forrásokra is gondolni (1720–21. és 1750. évi erdélyi országos adóösszeírások, 1785–86. és 1819–20. évi úrbéri összeírások). Nagy érdeklődéssel várjuk tehát a két intézmény kiadói együttműködésének

újabb eredményeit, és reméljük, hogy a NKÖM és az IHM támogatása is folyamatosan tovább segíti a történetkutatás és a történeti forráskiadás elektronikus korszakba lépését.

Faragó Tamás

Turai Tünde: *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár 2004. 196 oldal.

A tradicionális népi kultúra felbomlásának korszakában – amit régiókban a szocialista korszak „felemás modernizációja” tett különösen drasztikussá és ellentmondásossá – közhelynek számít arról beszélni, hogy a hagyományos értelemben vett néprajztudomány válságban van, és/vagy mind tárgyát, mind pedig módszerét tekintve megújításra szorul. Nyilvánvaló, hogy a néprajztudomány jövőjének szempontjából csakis azok a vélemények lehetnek gyümölcsözőek, amelyek nem annyira a válságra, sokkal inkább a megújítás/megújulás szükségességére és lehetőségére helyezik a hangsúlyt. Paládi-Kovács Attila például már 1990-ben is a következőképp látta a helyzetet: *„Többen tagadták, hogy a néprajz letűnőben lévő társadalmi és kulturális jelenségeket vizsgál. »A népi kultúra él, nem szabad temetni!«. Tény, hogy a diszkontinuitás mellett észre kell venni a kontinuitás és az újraéledés jelenségeit s a napjainkban születő folklórt, magatartásformákat is, amelyeket a jövő antropológusa egyszer még tradícióként fog kezelni.”*¹A feladat tehát adott, és éppen ezért különösen örvendetes kézbe venni azokat a munkákat, amelyek a maguk módján hozzájárulnak a néprajztudomány hasonló szellemű megújulásához/megújításához. A recenzió témájául szolgáló könyv legfőbb erőssége éppen ebben áll, tárgyát és módszerét tekintve egyaránt. A szerző által vizsgált probléma, vagyis a falusi környezetben élő öregek társadalmi helyzetének vizsgálata már önmagában is roppant időszerű témaválasztásnak tekinthető. Az utóbbi évtizedekben ugyanis – köszönhetően a szocialista korszak „felemás modernizációjának” – határon innen és túl egyre inkább felgyorsult a kis- és aprófalvak elnéptelenedésének és ezzel párhuzamos elöregedésének folyamata, ami pedig szinte megkerülhetlenné teszi az ezekben a falvakban rekedt, több szempontból is hátrányos helyzetű öregek több szempontú vizsgálatának igényét. A könyv másik erőssége módszertani jellegű. Annak ellenére, hogy szerző végzettsége szerint néprajzos és a könyv a Kriza János Néprajzi Társaság kiadásában jelent meg, a kutatás – a szerző olvasottságának, problémaérzékenységének, az alkalmazott módszerek sokféleségének köszönhetően – lépten-nyomon túllép a szűkebb értelemben

¹ Paládi-Kovács Attila: A néprajzi kutatás helyzete és perspektívái. Eredmények és feladatok, elméleti megközelítések és néhány vélemény a magyar néprajz helyzetéről. *Ethnographia* 1990. 111–131. 115. o.

vett néprajztudomány diskurzusának határain, és interdiszciplináris jelleget ölt: a szociológia, a demográfia, a történettudomány, vagy akár a pszichológia bizonyos eredményei szervesen beépülnek a mű koncepciójába. Maga a kutatás azonban anélkül válik interdiszciplinárisá, hogy a megújítandó-megújuló néprajztudomány számára is releváns problémákat, így a hagyományos magatartásformák szerepét egyes kortárs folyamatok értelmezésében szem elöl tévesztené. Mindezek alapján alábbi recenzióban kettős célt tűzök ki magam elé: amellett, hogy különös figyelemmel kísérem a kutatás folyamatát, nem fogok eltekinteni a kutatás során felhasznált és azt az interdiszciplinaritás irányába közelítő elemzési-értelmezési technikák kritikai ismertetésétől sem.

A szerző a bevezetésben könyvét, a mellékleteket és a fényképeket tartalmazó függelékét nem számítva, hat jól elkülöníthető részre osztja fel, úgymint:

1. a Szilágyság általános jellegű bemutatása,
2. egy időben és térben tágabb politikai, gazdasági és társadalmi elemzés,
3. a család intézményét a közelmúltban ért változások bemutatása,
4. annak tisztázása, hogy kik számítanak idősnek egy adott közösségben, így Szilágyborzáson,
5. az idősek társadalmi helyzetének bemutatása,
6. az idősgondozással kapcsolatban kialakított stratégiák.

Az első, mindössze hat oldalas szakaszban a Szilágyságról kellene a maga általánosságában megtudnunk valamit, azonban ez a bemutatás a recenzens szerint a könyv kevésbé sikerült részei közé sorolható. Legelőször is: vitatható, hogy az egyedi falu (Szilágyborzás) sajnos napjainkban nagyon is általánosnak tekinthető problémájából (előregedés) kiinduló könyvnek miért kell a tájegység bemutatásával kezdődnie. Erre kettős válasz adható. Egyrésztől a szerzőnek a Szilágyság érezhetően szívügye és komoly hiányérzete van amiatt, hogy „*a teljes tájegységet lefedő könyvekben nem bővelkedünk, igen csekély azoknak az írásoknak a száma is, amelyek valamelyik kistrégiót vagy települést mutatják be.*” (17. o.) Ezért – mintegy előljáróban – igyekszik valamelyest törleszteni a néprajztudomány fennálló adósságát. Az adósság tényleges törlesztése azonban alighanem a szerző későbbi munkáira marad. Nem csupán azért, mert egyetlen szó sem esik arról, hogy mi alapján kellene elhatárolni a „*néprajzi értelemben vett Szilágyságot*”, sokkal inkább, mert a tájegység statisztikai jellemzőit taglaló következő alfejezetben csupán Szilágy megye és nem az ettől már a szerző szerint is eltérő, néprajzi értelemben vett Szilágyság adataival találkozhatunk, noha egyes községsoros népszámlálási adatok részben lehetőséget adtak volna az utóbbi bemutatására is. A tájegység bemutatásának szükségességét firtató kérdésre azonban adható egy másik, az első fejezetben explicite ki nem fejtett, de a nyitó fejezetet részben legitimáló válasz is. Arról van szó, hogy a hagyományos magatartásformák – amelyek kontinuitásának és diszkontinuitásának problémája a könyv egyik fontos tárgyát képezi – nem feltétlenül egy falu (jelen esetben Szilágyborzás), de a tágabb értelemben vett néprajzi tájegység (je-

len esetben a Szilágyság) hagyományos magatartásformái is. A későbbiekben – így a harmadik fejezetben – például igencsak tanulságos megjegyzést olvashatunk azokról a hasonlóságokról és különbségekről, amelyek a Szilágyság és a részét képező Szilágyborzás között állnak fenn a családszerkezet terén: „*Bár a Szilágyság nagy részén ... a múlt század közepéig még általánosan elterjedt volt a nagycsalád, Borzásról ez már korántsem mondható el. Az első világháború után még létezett ugyan, de már elveszítette domináns szerepét, s helyét átvette a törzscsalád, illetve a nagycsalád és a törzscsalád közötti átmeneti formációk.*” (46. o.) Ennek ellenére a néprajzi értelemben vett Szilágyság bemutatása – ha már a szerző bevezető fejezetet szentel neki – mindenképpen lehetett volna részletesebb, szisztematikusabb és főleg konzekvensebb. A „tér-ség” kifejezésének többértelmű (néprajzi és közigazgatási-statisztikai) használata pedig könnyen elbizonytalaníthatja az olvasót.

A második fejezetet tekintve – ami a vizsgálat politikai, gazdasági és társadalmi hátterét igyekszik megvilágítani – már sokkal pozitívabb az összkép: az olvasót tulajdonképpen tömören és lényegre törően vezeti be nemcsak azokba a folyamatokba, amelyek a román államszocializmus „felemás modernizációját” jellemezték, de a „*Szilágyborzás esete*” című alfejezetben a makroszintű folyamatok helyi szintű hatásait is érzékeltetni tudja. Kritikai megjegyzések itt legfeljebb az első, „*A politika meglepetései*” címet viselő fejezettel kapcsolatban vethetők fel. Leginkább azért, mert a „szocializmus eszmerendszeréről” három és fél oldalon elég nehéz úgy beszélni, hogy megmeneküljünk a közhelyektől és a leegyszerűsítésektől. Ezt a csapdát a szerző sem kerülhette el, különösen azért, mert – kissé érthetetlen módon – Bayer József: *A politikai gondolkodás története* (Osiris Kiadó, Budapest 1998) című könyvének Marxra vonatkozó fejezete alapján próbálta rekonstruálni a „szocializmust”, ráadásul abból a szakaszból kiindulva, amelyben Bayer a marxizmus felelősségének, illetve a marxizmus és a sztálinizmus azonosíthatóságának meglehetősen nehéz kérdésével birkózik. Ennek következtében Turai Tünde szocializmuson nemes egyszerűséggel a sztálini típusú berendezkedést érti, ami egy „fogalomtisztázó” bevezetőben akkor is komoly hiba, ha Romániában nagyjából-egészében tényleg azonosítható volt a két fogalom. Azonban a második fejezetet nem elsősorban ez alapján kell megítélnünk, hiszen a szocialista korszak „felemás modernizációjának” bemutatását egyáltalán nem zavarta meg ez a kisebb tévedés. „*A gazdaság át- és megszervezése*” címet viselő alfejezet például már egyáltalán nem ragad le a közhelyek szintjén. Amellett, hogy a magyar történelemből is jól ismert fogalmak segítségével írja le a hagyományos agrárstruktúra felbomlását/felbomlasztását (a kollektivizálás, a mezőgazdasági életformát elhagyók nehéziparba áramlása, a „kulákság” ellen viselt háború stb.), konkrétumokat is jócskán találhatunk itt. A kollektivizálást elrendelő 1949-es párthatározat, a névleg a városiasodást szolgáló, de valójában a falvak elsorvasztását is célul kitűző – s ennyiben a magyar OTK-ra emlékeztető – 1974-es rendszerezési

törvény, valamint ezek statisztikailag is mérhető hatásai (így a falusi lakosság arányának drasztikus csökkenése a vizsgált korszakban) egyaránt megjelennek az alfejezet lapjain. A „gazdaság át- és megszervezése” természetesen a társadalom szerkezetében is komoly nyomokat hagyott. A szerző – ez látásmódjának összetettségét dicséri – nem kívánja túlhangsúlyozni a változások kényszerű jellegét, „*a modernizációs igények és életmodellek, a nagyobb jövedelem, a fogyasztói habitus vonzalma, a több szabadidő, a könnyebb munkavégzés és a társadalmi emelkedés új lehetőségei*” (31. o.) számára éppúgy meghatározóak e tekintetben, mint az állam által gyakorolt represszív technikák. Az eredmény pedig kettős: a foglalkoztatási átrétegződés (a szerző szavaival: a „társadalmi mobilitás”), amely Szilágyborzás esetében maga után vont a igen nagy mértékű elvándorlást is. Noha az elvándorlás – ezt a szerző által közölt statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják – nem új jelenség Szilágyborzáson, a folyamat különösen szembetűnővé vált a kilencvenes évek folyamán, amikor is mind a környező, napi ingázással is elérhető munkahelyek számában, mind pedig a közlekedésben (buszjáratok megszűnése) kedvezőtlen változások következtek be. A munkaképes generáció elvándorlása pedig törvényszerűen maga után vont a falu lassú előregedését. Mielőtt azonban a szerző rátérne a falvakban maradt idősök helyzetének elemzésére, még egy rövid kitérőt tesz: mégpedig a család intézményének közelmúltbeli változásait vizsgálja meg, hiszen – mint látni fogjuk – az idősök hagyományos és megváltozott szerepe egyaránt a család intézményén belül nyerte/nyeri el a maga teljes értelmét.

A megújuló-megújítandó néprajztudomány szempontjából is releváns vizsgálatok voltaképpen ezután, a harmadik fejezetben kezdődnek meg. „*A család intézményeinek változásai*” címet viselő fejezetben ugyanis a szerző a néprajztudományi diskurzus bevett vizsgálati tárgyának, a családstruktúrájának változásait veszi szemügyre a szocialista „felemás modernizáció” függvényében. Rövid bevezető után – ahol is elsősorban arról kaphatunk rövid áttekintést, miképpen értelmezi a vonatkozó szakirodalom a nagycsalád, a törzs- és a kiscsalád fogalmát – valamikor a két világháború közötti időszakban kezdődik el Szilágyborzás helyzetének leírása. Ekkor már a törzscsalád, vagyis „*az egyenes ági leszármazás alapján két vagy három, egymást követő generációhoz tartozó családmagból álló ... a legidősebb férfi vezetése alatt álló ... vagyon- és életközösséget alkotó*” (45. o.) családmodell volt uralkodó helyzetben itt. Ezt a hagyományos modellt azután a szocialista korban két megrendítő csapás érte. Elsőként magáról a kollektivizálásra kell szólnunk, hiszen a törzscsalád legfontosabb gazdasági alapjának, a földnek az elvétele nyilvánvaló módon alapjaiban rendítette meg magát a struktúrát is. A törvényt azonban jó néhányan megpróbálták kijátszani. Konkrétan arról van szó, hogy egyesek – elkerülendő, hogy egy kézben túl sok föld összpontosuljon – átírták földjük jelentős hányadát a törzscsalád egyéb férfitagjainak nevére. Bár az ehhez hasonló manőverek eredetileg minden bizonnyal csupán a hatóság kijátszását szolgálták volna,

valójában azonban a „vagyon- és életközösség”, vagyis a törzscsalád felbomlását, illetve a kiscsalád megjelenését készítették elő.

Talán még ennél is fontosabb volt a kollektivizálás közvetett hatásainak – és az általában véve vett modernizációnak – a szerepe a hagyományos családstruktúra felbomlásában. A fiatalabb generáció nagy része elszakadt a földtől és ipari dolgozóvá vált: ingázásra kényszerült vagy a városba költözött, ami pedig már nem csupán gazdaságilag, hanem sok esetben fizikai értelemben is szétszakította a törzscsaládot. Ahol azonban fizikai értelemben mégis együtt maradtak a törzscsalád tagjai, ott olyan átmeneti formációk keletkeztek, amelyek leírása a könyv különösen értékes és érdekes részei közé tartozik. Leginkább a szülők és házas gyermekeik, másrészt a családos testvérek együttélését jelentő család típusokról van szó, amelyek legfontosabb elkülönítő jegye a törzscsaládhoz képest az önállóság (független háztartásvezetés és gazdálkodás). Az átmenetiségnek sok esetben megfigyelhető térbelisége is van: az önállósuló családmagok még közös udvart használnak, de sok esetben már nem ugyanabban a házban laknak – valamelyik kiscsalád igen gyakran *kisházat* épít, és oda költözik át. Sok esetben pedig még ezek az átmeneti formák is eltűnnek: a fiatal házasok jelentős része például – ha megteremtette anyagi függetlenségének minimumát – inkább az albérletet, mintsem a szülőkkel lakást részesíti előnyben.

Az uralkodó családmodell fragmentációja, az egyedül élők arányának közelmúltbeli ugrásszerű növekedése törvényszerűen irányítja rá a figyelmet a változások legfőbb elszenvedőire, az idősebb generációra. A szerző azonban ezen a ponton nem tart haszontalannak némi elméletibb kitérőt, vagyis annak az egzakt meghatározását, kiket is kell „időseknek” tartanunk. Ezt a meghatározást két úton próbálja elérni, amelyek közül az elsőt kevésbé szerencsésnek, a másikat azonban kifejezetten termékenynek kell minősítenünk. Az első utat talán *a priori* útnak nevezhetjük: a szerző ezen az úton egyelőre zárójelbe teszi a te-repmunka során nyert empirikus tapasztalatait és néhány reprezentáns filozófiai, pszichológiai és elméleti szociológiai munka ismeretével felvértezve próbálja meghatározni az „életút időszerkezetét és tagolását” és kimunkálni az „időskor”, az „időslét” jelentését. A vállalkozás dicséretes, de a recenzens számára úgy tűnik, hogy egy efféle *a priori* jelentés kidolgozása jelenleg még némileg túllép a szerző lehetőségein. Pataki Ferenc munkája² alapján például kétségkívül meg lehet szerezni a témát illető alapküveltséget, de kizárólag erre alapozva és mindenféle önálló argumentáció nélkül állást foglalni bizonyos fundamentális jellegű – például a dekonstruktív én-pszichológia jogosságára vonatkozó – kérdésekben már aligha. A szerző *a priori* útja legfőképp az ehhez hasonló szakaszok miatt tűnik egyenetlennek. S mivel – úgy tűnik – egyelőre még nem uralja teljes mértékben a terjedelme és fajsúlya miatt egyébként is nehezen uralható különféle szakirodalmi diskurzusokat, néha kénytelen-kelletlen elsza-

² Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában.) *Pszichológia* 15–16. 405–434, ill. 3–47. o.

kad a szoros argumentációtól, és bevallottan szubjektívvé válik. Ki lehet például jelenteni, hogy „*úgy érezzük, minél többet dolgozunk, annál gyorsabban telik az idő, nem pedig úgy, hogy annál jobban kiszélesítjük az idő korlátait, annál többet veszünk birtokba belőle*” (62. o.), de – eltekintve attól, hogy igaza van-e vagy sem a szerzőnek – ez a kijelentés így, megfelelő mennyiségű pszichológiai és/vagy filozófiai alapvetés nélkül nem rendelkezik kellő bizonyító erővel. Elég csak azt válaszolni rá, hogy mindezek ellenére *én* nem így érzem, s a kijelentés egész ereje romba dől. Szerencsére azonban az a priori utat kiegészíti egy jóval szerencsésebb *a posteriori* út is, amelynek lényege, hogy az „időskor” és az „időslét” kérdését az adott közösségben érvényes jelentésen keresztül próbálja megválaszolni a szerző. Az *életút mint események sorozata*, illetve az *életút mint élethossz* közötti különbségről például mindennél többet mond az az interjúrészlet, ami a korán elhunyt – vagyis az ideálisan konstruált élethosszt életeseményeivel betölteni nem képes – halála feletti megrendülést érzékelteti (61. o.). Másképpen: a szerző fundamentális jellegű megállapítása, miszerint „*az, hogy az egyén hol helyezi el magát saját időstruktúrájában ... több időskoron is oszcillál egyszerre. Aktivizálódik egyrészt a ... spontán belső időészlelés, másrészt az interiorizált belső, spontán időészlelés, másrészt az interiorizált külső, tehát a közösség által konstruált időkonceptió*”, a posteriori módon is kidolgozható. „*Az öregkor kezdete és differenciáltsága*” című alfejezetben pedig már egyértelműen ez az út a hangsúlyos: azt, hogy ki számít Szilágyborzáción öregnek, elsősorban a különféle interjúk alapján konstruálja meg a szerző. A fiziológiai határvonal, a nagyszülői állapot, a családi állapot (a megözvegyülés), a kontextuális életkor, a lakóhely megváltoztatása (a kisházba való átköltözés), a ruházkodási szokások, a nyugdíj, a munkatevékenységek körének megváltoztatása, az erkölcsi szereposztás, a gyermekek segítségének szerepköre vagy a konfliktusoldó magatartás elvárása mind-mind ilyen, Szilágyborzáción érvényesülő vagy éppen nem érvényesülő (például a nyugdíj Szilágyborzáción nem igazán számít az öregkor fokmérőjének) határvonal lehet. Mindezen határvonalak alapján a körülbelül hatvan és hetven év közötti még többé-kevésbé aktív *öreg*ek, illetve a hetven év feletti, egyre fokozottabb gondoskodásra szoruló *nagyon öregek* csoportja különíthető el. A következő kérdés mindezek alapján az lehet, hogy az így meghatározott öregek hogyan alkalmazkodtak a „felemás modernizáció” számukra egyáltalán nem pozitív jellegű változásaihoz, másképpen: hogyan tudják mobilizálni csökkenő értékű gazdasági, szociális, szellemi és morális erőforrásaikat.

Az erőforrások imént bevezetett taxonómiáját Pierre Bourdieu-tól veszi át a szerző, és az ötödik fejezetben erre a négy erőforráscsoportra koncentrálnak mutatja be az idősek megváltozott szerepét Szilágyborzáción jelenlegi társadalmában. A szociológiai terminológia kölcsönvétele azonban egyáltalán nem jelenti a történetiség dimenziójának elhanyagolását: rámutat többek között arra, hogy „*a régi világban ... a gazda megmaradt családfőnek élete végéig*” (81. o.), ami

egyét jelentett azzal, hogy rendelkezett a gazdasági erőforrások felett, és ennek következtében a többi, részben a gazdasági erőforrásokon alapuló egyéb erőforrásokat tekintve is irányító szerepben volt. A kollektivizálással azonban mindez alapjaiban változott meg. A gazdasági irányítás elvesztése sok esetben együtt járt a család fragmentációjával, a gyerekek városba költözésével, a gazdasági tőkét az öregek ettől kezdve tehát rendkívül korlátozott mértékben (azzal a gazdasági tőkével, ami a kollektivizálás után is megmaradt) és leginkább a helyben maradt gyerekekkel szemben érvényesíthették. A rendszerváltás eseményei – pontosabban az, hogy számos idős gazdálkodó kapta vissza földjét – csak kevéssé változtatott ezen a helyzeten. Egyrészt a jelenlegi körülmények között csak igen keveseknek sikerült gazdaságukat jövedelmezővé tenni, másrészt a földművelő gazdálkodás, a föld presztízse – így az ebből származó gazdasági tőke ereje – sem elegendően erős a fiatal generáció szemében ahhoz, hogy ezt a tőkét az idősek saját érdekükben felhasználhassák. Az idősek szociális tőkéje a törzscsalád szétesése után szintén nem működtethető már a maga hagyományos formájában, ezért a gazdasági tőkéjüket veszített, gyakran segítségre szoruló öregek mindent elkövetnek annak érdekében, hogy megmaradt szociális tőkéjüket legalább gyermekeikkel szemben érvényesíteni tudják. Erre két út kínálkozik: a szülő-gyermek viszony érzelmi aspektusainak hangsúlyozása vagy a megmaradt – és mint az előzőekben láttuk, erőteljesen erodált – gazdasági tőke transzformálása szociális tőkévé. Az idősek szellemi tőkéje szintén elértéktelenedett: hagyományos szaktudásuk presztízse már nem a régi, és egyre inkább megfigyelhető, hogy inkább a fiatalok adnak segítséget nekik a modern világ ügyes-bajos dolgaiban történő eligazodáshoz (pl. hivatalos ügyek intézése). A történetiség talán egyedül a morális tőkééről szóló alfejezetben hiányzik: bár a szerző részletesen taglalja az idősek morális tőkéjének különféle aspektusait, azonban a morális tőke erejében és jellegében végbemenő közelmúltbeli változások valami miatt kimaradtak az elemzésből. Összességében: az idősek irányító- és kontrollszerepe a legutóbbi időkben jelentősen csorbult, ez pedig számukra különösen hetven év felett jár komoly nehézségekkel: az idősek társadalmi helyzetének marginálissá válásával az idősekről való gondoskodás kérdése is problematikussá válik. Ezért is foglalkozik a könyv utolsó, hatodik fejezete az idősgondozás sajátosságaival.

Az utolsó fejezet tulajdonképpen a gyermekkel rendelkező és a gyermektelen öregek gondozásának bizonyos sajátosságait hasonlítja össze. Az előbbi csoportot természetes módon elsősorban gyermekeik segítik. Az öregek azonban, amíg csak lehet, igyekeznek megőrizni legalább látszólagos függetlenségüket, ezért a gyermekek csak az utolsó, már a magatehetetlenséggel azonosítható szakaszban költöznek vissza idős szüleikhez, egyéb esetekben a segítség alkalmi – és az idő haladtával mind gyakoribbá váló – látogatásokra korlátozódik. Ezt a gyakorlatot egyébként a borzási szokásjog azon eleme is lehetővé teszi, amely szerint a szomszédok néha ránéznek, segítséget nyújtanak az öre-

geknek a gyermekek távollétének idejében. A gyermektelen idősök gondozása többnyire a közeli rokonokra – leggyakrabban a testvérekre – marad, de ha ilyen nem él már, akkor alkalmazott gyakorlat az eltartási szerződés is (nagyfokú bizalom esetén ennek rögzítésétől eltekinthetnek).

Végül még néhány kritikai megjegyzés engedtessek meg a függelékkel kapcsolatban is. Habár a függelék rendkívül sokoldalú – tartalmaz demográfiai grafikonokat, térképet, a szerző által felvett mikrocenzus adatait, de még fotókat is – némi hiányérzete azért támadhat az olvasónak. Noha a főszövegben található néhány interjúrészlet, a magam részéről itt szívesen olvastam volna egy-két hosszabb lélegzetű interjút már csak azért is, mert a vizsgálat bizonyos fontos következtetéseit a szerző vagy nem támogatja meg a forrás idézésével, vagy pedig csupán egy-két kiragadott mondat segítségével támasztja alá azokat. Bizonyos interjúk – vagy hosszabb lélegzetű interjúrészletek – közlése számomra már csak azért sem tűnt volna lehetetlennek, mert a szilágyborzási kulákkokkal, illetve a beszolgáltatással kapcsolatos – és véleményem szerint nem kifejezetten a könyv fő mondanivalóját érintő – szövegeket találhatunk a mellékletben. És végül említsünk meg egy komoly hibát. A 8. mellékletben (134–135. o.) a szerző a szilágyborzási református anyakönyvek alapján próbálja összehasonlítani a falu huszadi századi endogám és exogám házasságainak arányát. Erre azonban – ezt jól tudjuk – csupán a szilágyborzási anyakönyvek nem elegendők. Az endogám házasságok megbecslésére ugyan tökéletesen elegendő a szilágyborzási anyakönyv, de az exogám házasságokéra már korántsem. Ha egy szilágyborzási lakos és egy nem Szilágyborzáson élő egy másik településen, pontosabban más anyakönyvi körzetben köt házasságot, akkor ez a házasság a borzási anyakönyvekben egyszerűen nem jelenik meg, ami pedig teljesen eltorzítja eredményeinket. Vagyis egy efféle vizsgálat során végig kell nézni azon anyakönyvi körzetek házassági adatait is, amelyek a szilágyborzási anyakönyvekben gyakrabban előfordulnak, vagy pedig – ha erre nincs elég ideje a kutatónak – akkor legalább a Szilágyborzáson kötött exogám házasságok számát kell kettővel szorozni (ez utóbbi módszer természetesen nem tökéletes, hiszen semmi garancia sincs arra, hogy éppen annyi borzási kötött exogám házasságot más településen, mint ahányan helyben). Ezekről a kisebb hibáktól eltekintve azonban a könyv végkicsengése számomra egyértelműen pozitív: a könyv bevezetője alapján (ahol a szerző maga árulja el még hölgyek esetében is elárulható életkorát) csak remélhetjük, hogy egy fiatal szerző későbbi jelentős életművének első, de már önmagában is jelentősnek minősíthető munkáját veheti kezébe az olvasó.

Buskó Tibor László

Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (szerk.): *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*. (Házasságkötések a 18. és 19. századi Európában. Minták és stratégiák.) Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 2003. 410 oldal.

Az utóbbi években a házasságkötések történetének kutatásában nyugodtan beszélhetünk egyfajta perspektívaváltásról. Manapság ugyanis alapvető kritika tárgyát képezi az évtizedeken keresztül támadhatatlanul érvényes tézis, amely szerint az iparosodás előtti Európát, vagy inkább annak észak-nyugati részét, a népesség és a gazdasági erőforrások közötti egyensúly fenntartásán alapuló speciális házassági szokás jellemezte (Hajnal-tézis). A mostani kritika képviselői elsősorban az empirikus kutatások által nyert eredményeikből kiindulva kérdőjelezik meg e modell meghatározó aspektusait. A házasságkötések és a háztartások történetét a cselekvő ember szemszögéből próbálják figyelembe venni, az iparosodás előtti társadalmakat pedig – kerülve az aggregált adatok (átlagos első házassági életkor és a nőtlenek/hajadonok aránya) leegyszerűsítő használatát – elsősorban nem rendszerként írják le, hanem az egyéni életutak szintjén kutatják, mint például a családi és a társadalmi kapcsolatok hálózatát. A mikrotörténelem segítségével ugyanakkor az egyéni és családi stratégiák kérdését helyezik a középpontba.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő kötet tanulmányaira is ez a fajta megközelítés jellemző. A kötet a „*Die sozialen und kulturellen Bedeutungen der Eheschließung. Das europäische Heiratsmuster aus der Mikroperspektive*” címmel 2001. szeptember 20–22. között Göttingában, a Max Plack-Institut für Geschichte, a Mission Historique Française en Allemagne és a British Centre for Historical Research in Germany közös szervezésében megrendezésre került konferencia anyagait tartalmazza. Jürgen Schlumbohm, Christophe Duhamelle és Pat Hudson a konferencia egykori szervezőiként később vállalták a kötet szerkesztői munkáit is, s mintegy kilenc országot képviselő történész tanulmányait válogatták a kötetbe.

A kötet 15 német, angol és francia nyelvű tanulmányt tartalmaz, s Jürgen Schlumbohm és Christophe Duhamelle bevezető tanulmányát kivéve, mindegyik három nagyobb témakör valamelyikébe illeszkedik. Schlumbohm, Duhamelle és Hudson a kötet szerkesztésében is követték a konferencián kialakított gyakorlatot, és a „*Házasságkötés, gazdasági erőforrások és örökösödési gyakorlat; Házasságkötés az intézményekkel való interakciókban*”; valamint a „*Házasságkötési stratégiák kulturális kontextusokban*” című nagyobb tömböket különítették el egymástól.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a kötet eme felépítését követve, részletesen ismertessem a különböző tematikus blokkokban szereplő tanulmányokat.

Házasságkötés, gazdasági erőforrások és örökösödési gyakorlat

A tanulmánykötet nagyon fontos érdeme, hogy különböző nyelvterületekről származó, némileg eltérő tudományos nyelvezetet használó, és kérdésfeltevéseiket is másként megfogalmazó kutatók tanulmányai kerültek egymás mellé. Az olvasó számára is viszonylag könnyű beazonosítani az angol, francia, német, skandináv vagy akár japán megközelítéseket, felismerheti azokat a tudományos problémákat, amelyek a házasságkötés kapcsán jelenleg ezeknek az országoknak a történetírásában jelentkeznek. Ebből a szempontból is érdemes felhívni a figyelmet az első tematikus blokkra, ahol elsősorban a német kutatók dominálnak. Őket az örökösödés, birtokátruházás, házasságkötés és reprodukció kérdésköre érdekli. Az „európai házassági modell” azon elemét kérdőjelezi meg, amely szerint az iparosodás előtti kontinentális Európában a házasságkötés a „gazdasági hajlék, rész” („niche économique” „ökonomische Nische”) mechanizmussal volt kapcsolatban. Eszerint a házasságkötés létrejötté és a reprodukció egy „gazdasági hajlék” (önálló háztartás, gazdálkodási egység – a szerk.) birtoklásának volt alárendelve, férfiak és nők csak akkor tudtak házasodni, amikor „gazdasági hajlék”-ra tettek szert, általában örökösödés útján.

Hermann Zeitlhofer is az örökösödés és a házasságkötés közötti kapcsolat érdekli. Tanulmányában, „*A házasság »vasláncá« . A »gazdasági hajlék« modell vitája a dél-csehországi Kaplički egyházközség példáján, 1640–1840*” („*Die »eisernen Ketten« der Heirat: Eine Diskussion des Modells der »ökonomischen Nischen« am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kaplički, 1640–1840*”, 35–63.), ennek a modellnek az érvényességét vizsgálja az uradalmi telkek vagyonátadási szerződéseire és a családrekonstitúció eredményeire támaszkodva. A vizsgált területen a házasságkötés és a reprodukció nem volt egyetlen egy társadalmi csoport kiváltsága sem, de a gazdasági erőforrások igen egyenetlen módon oszlottak meg a családok között, így egyesek sem földdel, sem házzal nem rendelkeztek. Ezeknek a családoknak a száma végig növekedett az újkor folyamán. Zeitlhofer elemzésében a „hajlék-modell” néhány eleme nem volt bizonyítható: egy család és egy konstans nagyságú tulajdon közötti hosszas kapcsolat, a tartós és egységes kereseti lehetőség, vagy az üres „gazdasági hajlékok” rövid időn belüli betöltése. A földterület mezőgazdasági magántulajdonba vétele és a helység területének növekedése nem járt feltétlenül a házasságkötések számának növekedésével. Nem volt éles határ a „hajlékok” és a mellékállások között, mert ezek a mellékállások gyakran magukba foglalták a saját földön, birtokon végzett munkát, éppen úgy, mint a bérmunkát. Ezért nehéz meghatározni azt a határvonalat, amely a modell keretében az ifjú szolgálatot vállalókat elválasztotta a felnőtt házas „hajlék”-kal rendelkezőktől.

Christine Fertig, „*A gazdaság átadása Westfáliában a 19. században. A földbirtokos család fordulópontja?*” („*Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bäuerlichen Familienzyklus?*”, 65–92.) című tanulmányában birtokátruházási szerződések (48 db), földkönyvi és

családrekonstitúciós adatok segítségével vizsgálja egy kelet-vesztfáliai egyházközség (Löhne) esetében a vagyonátadás kérdéskörét. A korábbi történeti szakirodalommal ellentétben, ahol a birtokátadás a paraszti életciklus jelentős fázisaként jelentkezett (az idősebb generáció visszavonulása – az örökség átvétele – családalapítás), Löhne-ben, ezen a jellegzetes protoindusztriális, osztatlan örökösödésű területen, a házasságkötés inkább kiváltója, mintsem következménye volt az örökösödésnek. A házasság nem volt alárendelve egy birtok tulajdonlásának, sokkal inkább arról volt szó, hogy a szülők addig nem adták át vagyonukat, amíg nem volt kilátásban egy házasság. Christine Fertig szerint a birtokátadás – házasságkötés – háztartásalapítás közötti szoros kapcsolatot relativizálhatja az, hogy a birtokátadási szerződések közel egyharmadában az örökös nem tett szert önálló egzisztenciára, hiszen a szülők továbbra is rendelkeztek a birtok hasznélvezeti jogával. Az örökösnek a tulajdonosi jogok mellett számos kötelezettsége is volt a családdal szemben: a szülők visszavonulása esetén ráhárult az életük végéig való eltartás kötelezettsége és a többi testvér kifizetése is. A birtok átruházása a családon belül tehát hosszas folyamatként jelentkezett: az egyik gyerek támogatásával kezdődött, aki már jóval a birtokátadás előtt megházasodott, és a legutolsó kielégítések kifizetésével fejeződött be. A birtok átadása egy ilyen rendszerben kevésbé volt fordulópont, inkább egy jogi forma, amellyel az emberek jogait és kötelezettségeiket biztosították. A házasság, a birtokátruházás és az önálló háztartás különösen a fiatal birtokátvevő utódok számára estek nagyon messze egymástól.

Georg Fertig tanulmányában – „*Amikor két ember hajlékra tesz szert*« *Házasságkötés, birtokátadás és életút a vesztfáliai falvakban a 19. században*” (*»Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen« Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*”, 93–124.) – ugyancsak a merev, osztatlan örökösödési rendszeréről híres Vesztfália területéről választja egyházközségeit, a gyapjúszövéstre specializálódott proto-indusztriális helységet, Löhne-t, a vándorkereskedelemről élő Oberkirche-t és a jómódú, földműves népességű Borgelnt. A különböző demográfiai és gazdasági mutatók mikroelemzése (Event History Analysis) során mindhárom esetben megdőlt az örökösödés és családalapítás közötti összefüggés, és tévesnek bizonyult az a nézet is, amely szerint a „hajlék” átadása a reprodukció társadalmi kontrolljaként működött volna.

A Jürgen Schlumbohm és David Sabeen által kitaposott ösvényen halad Takashi Iida is, amikor az osztatlan örökösödésű brandenburgi alt-ruppini kerületben azt vizsgálja, hogy milyen szerepet játszott a stabil „hajlék” megszerzésében egyfelől a házasság, másfelől pedig a vérségi, rokonságon alapuló kapcsolat. „*Újraházasodás és rokonsági kapcsolathálók az osztatlan örökösödésű birtokon. Birtokos parasztok, zsellérek és napszámosok a brandenburgi alt-ruppini kerületben a 18. században*” („*Wiederheiraten und Verwandtschaftsnetze auf dem unteilbaren Hof. Bauern, Büdner und Einlieger*

des brandenburgischen Amtes Alt-Ruppin im 18. Jahrhundert”, 125–155.) című tanulmányának középpontjában a nagyszámú újraházasodásnak a rokoni kapcsolathálókra tett hatása áll. Iida a Hajnal-tézis azon elemét kérdőjelezi meg, amely szerint Északnyugat-Európában a családi struktúra alapja a házaspár volt, és a rokoni kapcsolatok csupán másodlagos szerepet játszottak. A brandenburgi tartományi levéltár birtokperes anyagát elemezve mutatja be a birtokos parasztok azon törekvéseit, hogy rokonaiknak biztosítsanak megélhetési lehetőséget az osztatlan örökösödésű birtokon. Nagyon gyakran, főként a második és harmadik házasodás esetén a házaspárt a rokoni körből választották (sógorházasság) annak érdekében, hogy a birtokot egy leszármazási ágon belül tartsák. A birtok nélküli leszármazottak sokszor a családi birtokon épített zselérlékházat kapták, vagy bérlőként találtak ugyanott menedéket. Azonban ez a lehetőség nagyon gyakran veszélybe került a birtoktulajdonoshoz fűződő rokonsági kapcsolat megszűntével, a gyakori újraházasodás következtében. Ebben a megközelítésben a gazdaság birtoklása már nem jelentett Le Play-i értelemben vett maradandó védelmet, hiszen a birtoktulajdonosok gyakori újraházasodása a rokonsági védőháló állandó újraszövegetésével járt együtt. Minden egyes újraházasodás a védelemben érdekelték körét növelte.

Az örökösödés és reprodukció közötti kapcsolat feloldásáról szóló tézist kritizálja angliai példán Pat Hudson és Steven King, a „*Házasságkötés két angliai textilipari kisvárosban a 18. században*” („*Marriage in two English textile manufacturing townships in the eighteenth century*”, 157–188.) című tanulmányukban. Sowerby és Calverley, a textilipar különböző formáira specializálódott települések vizsgálatával a szerzők rámutatnak arra, hogy a házasságkötés és örökösödés közötti összefüggések valóságosak voltak ugyan, de a véletlen és az intézményi faktorok sokszor felborították ezeket. A szerzők megkérdőjelezzik a gazdasági jellegű magyarázatok elsődlegességét, és felhívják a figyelmet a házassági szokások sokszínűségére, egyik protoindusztriális helységtől a másikig, vagy akár egy közösségen belül is. Mindkét településen léteztek ugyanis olyan családok, amelyek egymástól függetlenül is saját tradíciókat alakíthattak ki a házasságkötés idejére vagy a párválasztás módjára vonatkozóan. Az adatok jelentős része továbbra is a „megfelelő időpont” hagyományos felfogásának az állandóan változó gazdasági viszonyok közötti hosszas továbbélését bizonyítja.

Házasságkötés az intézményekkel való interakciókban

A második tematikus blokkban szereplő tanulmányok az állami és vallási intézményeknek a házasságkötésre gyakorolt hatását vizsgálják. Itt elsősorban az intézményi ajánlatok és kényszerek hasznának, elsajátításának és elfogadásának kérdése tűnik számunkra érdekesnek. Anne-Lise Head-König, „*Kényszerítő állami politikák és hatásaik a házasságkötés alakulására a 18. századi Svájcban*” („*Les politiques étatiques coercitives et leur influence sur la*

formation du mariage en Suisse au XVIIIe siècle”, 189–214.) című tanulmányában a házassági törvényeket, és azokat a gazdasági, társadalmi és politikai tartalmú intézményi tényezőket vizsgálja, amelyek fontos szerepet játszottak a házasságkötések alakulásában és a családok társadalmi reprodukciójában. Közvetett intézményi tényezőként vizsgálja a közösségi javakhoz való hozzáférés szabályozását városi és rurális térségben egyaránt. Véleménye szerint a 18. századi Svájcban a házasságkötés egyértelműen az a jelenség volt, ahol az állami hatalom megnyilvánulhatott, és érdekeinek elsőbbségét eltérő módon érvényesíthette a katolikus és a protestáns felekezeti érdekekkel szemben. Head-König sokféle lokális házassági modell létrehozására hívja fel a figyelmet, amelyeknek háttérében a kantonális kormányzás és a községek közötti kapcsolat, illetve a községek autonómiájának eltérő voltát azonosítja.

A házasságkötési stratégiák sokfélesége azokon a területeken nyilvánvaló, ahol a normális házasságkötésnek templomi bürokratikus formai előírásait még nem definiálták egyértelműen. Sølvi Sogner figyelme, „*A házasságon kívüli együttélés mint a házassági alapelvek mértéke: egy norvégiai egyházközség a 18–19. században*” („*Looking for the principles of marriage by looking at non-marital cohabitation: A Norwegian parish in the eighteenth and nineteenth centuries*”, 215–239.) című tanulmányában a vadházasságban élő párok felé irányul. Elemzéséből kiderül, hogy Rendalen norvégiai egyházközségben a 18–19. század folyamán egymás mellett léteztek a házasságkötés konkurens formái, bizonyos csoportok ragaszkodtak olyan házasságkötési formákhoz, amelyek eltértek a világi és egyházi felettesek előírásaitól. Ők voltak azok a párok, akik működő háztartást tudtak anélkül évekig fenntartani, hogy engedelmességek volna a külső kényszerítő normáknak.

Az egyház és a vallásos gondolkodás befolyásának elhamarkodott általánosítására hívja fel a figyelmet Marion Trévisi „*A rokonok közötti házasságkötések La Roche-Guyon-ban (francia Vexin) a 18. században: kísérlet a rokonság helyének megértésére a diszpenzációs házasságkötések esetében*” („*Le mariage entre parents à La Roche-Guyon (Vexin français) au XVIIIe siècle: une étude de la perception du lien de parenté dans le cas des mariages avec dispense*”, 241–263.) című tanulmányában. Rámutat arra, hogy a katolikus egyház által kiadott házassági tilalmak nem minden esetben akadályozták meg a rokonok közötti házasságkötést. 19 diszpenzációs dossziét vizsgál, bemutatja a kérelmezők családi és társadalmi portréját, az általuk alkalmazott érvelési sémákat, majd diskurzus-elemzéssel próbálja megvilágítani a kérelmezők rokonságfelfogását. Véleménye szerint a házasulandók és családjaik pontosan tudták, hogy milyen „becsületbeli okok” vezetnek automatikusan a házasságkötés tilalma alóli felmentéshez. Trévisi ennek ellenére mégis úgy véli, hogy néhány spontán vallomásból a valós indokokra (gazdasági nehézségek, társadalmi és gazdasági homogámiára való törekvés) is lehet következtetni. Az elemzésből kiderül, hogy a 18. századi francia faluból származó házaspárok jól ismerték rokoni

helyzetüket, képesek voltak leírni azt, vagy felrajzolni saját genealógiájukat. A házasságkötési tilalmak több generációra kiterjedő komplexebb házassági szövetségekhez vezettek, kibővítették, és rugalmasabbá tették a házasságok által létrehozott hálózatot.

Házasságkötési stratégiák kulturális kontextusban

A kötet harmadik nagyobb tematikus egységében található tanulmányok a házasságkötéseknek különböző társadalmi és kulturális kontextusokban való vizsgálatával foglalkoznak. A vizsgálati egységek mindenik tanulmányban különbözőek. Pamela Sharpe és Claudia Ulbrich vizsgálataikat egyetlen család elemzésére korlátozzák, Jean-Pierre Bardet és Scarlet-Beauvalet vizsgálati terepe a 18. századi Párizs, ahol az újraházasodásokat elemzik, Gérard Delille hosszú időtartam alatt vizsgálja az európai nemesség házasságkötéseit, Osamu Saito pedig a házasságkötést európai és ázsiai összehasonlító perspektívában elemzi.

Pamela Sharpe „*»Egyedül házasodni«: az angol polgári családok és az európai házasodási modell, 1680–1740*” („*»Marrying themselves«: the English middling sort and the European marriage pattern 1680–1740*”, 295–313.) című tanulmányában egy vidéki angol, nagyrészt kereskedelemmel foglalkozó és különböző egyházi hivatalokat betöltő család, a Pinney-ek gazdag levéltár-árát dolgozta fel. A fennmaradt személyes naplók, levelezések és egyéb családi iratok elemzéséből kibontakozó kép azt mutatja, hogy a gazdasági tényezők mellett a társadalmi és kulturális környezet, például a hasonló vallási gyülekezethez való tartozás nagyon fontos szerepet játszott az angol vidéki középosztály házasságkötéseiben. A párválasztás az egyéni és családi érdekek közötti összeütközés terepe volt, amelyet nagyfokú izgatottság és aggodalom kísért. A Pinney család tagjai általában hosszas gondolkodás után házasodtak, s az egybekelést titokban, a rokonság többi tagjának beleegyezése ellenére kötötték meg.

Ugyancsak egyetlen család, a Lipman-ok elemzésével foglalkozik Claudia Ulbrich is, a „*Házasságkötés és kapcsolatháló: egy zsidó közösség példája a francia-német határterületről (18. század)*” („*Eheschließung und Netzworbildung am Beispiel der jüdischen Gesellschaft im deutsch-französischen Grenzgebiet (18. Jahrhundert)*”, 315–340.) című tanulmányában. A házassági szerződések és végrendeletek elemzése során rámutat arra, hogy egyetlen zsidó család esetében is több házasodási minta létezett. A szűk családi körben való párválasztás mellett a régiók feletti házasságkötésre is találunk példát. Mindezek a házasságkötéseknek olyan repertóriumát képezték, amelyekből választani lehetett a szükségletektől függően. A rokonságon belüli házasságkötések nemcsak gazdasági megfontolásból történtek, hanem egyfajta krízis-menedzsmentként is szolgálhattak. Claudia Ulbrich úgy véli, hogy a

részleges szabályok mögötti tényleges viselkedésre, a házasságkötés társadalmi és kulturális jelentéseinek megértésére csak az élettörténetek mikrotörténeti rekonstrukciója által nyílik lehetőség.

Jean Pierre Bardet és Scarlett Beauvalet közös tanulmányának – „*A forrásaik által tesztelt történészek: az újraházasodás Párizsban a 18. században*” („*L'historien à l'épreuve de ses sources: les remariages à Paris au XVIIIe siècle*”, 341–361.) – érdeme, hogy figyelmeztet a klasszikus demográfiai elemzésre (az özvegyek házasságkötési életkora, a megözvegyülés és újraházasodás közötti időtartam, az árvaságra jutott gyerekek száma, az özvegyek társadalmi helyzete) szűkített vizsgálatok korlátaira. Néhány megállapításuk, amelyek az újraházasodásnak az életút „ritmusában” elfoglalt helyére vonatkoznak, így is figyelemre méltó. Véleményük szerint az újraházasodás esélye többek között attól is függött, hogy mikor halt meg a korábbi házastárs, vagy hány gyerek született az előző házasságból. Bardet és Beauvalet az újraházasodás megértéséhez újfajta források, például gyámügyi iratok feldolgozását javasolják.

Nemesi genealógiákat elemez Gérard Delille, „*Újraházasodás, társadalmi mobilitás és kapcsolathálóok keletkezése Nyugat-Európában (X–XVIII. század)*” („*Remariages, mobilité sociale et construction de réseaux d'alliances en Europe Occidentale (Xe-XVIIIe siècle)*”, 363–388.) című tanulmányában. Delille vitába száll Giovanni Levivel és az olasz mikrotörténészekkel, akik a történelmi elemzésben egy adott gazdasági és társadalmi kontextusnak juttatnak kizárólagos szerepet. Úgy véli, hogy egy adott kontextus és a cselekvők stratégiai döntései közötti összefüggés sohasem közvetlen és kizárólagos. Olyan kulturális elemeket, ún. „történeti örökségeket” is figyelembe kell vennünk, amelyek gyakran hosszú időtartam alatt lehetnek meghatározók, és „a helyi és esetleges realitások szűk kereteiként játszhatnak szerepet” („*se jouent des cadres étroits des réalités locales et contingentes*”). Véleménye szerint a helyi kontextusok mellett a „civilizációs”, „globális kontextusok”-ra is érdemes figyelmet fordítani. A determinált kulturális összességek jellemzőjeként nagy jelentőséget tulajdonít azoknak a megoldásoknak, amelyeket a különböző emberi társadalmak az özvegység és az újraházasodás kapcsán kialakítottak. Delille a 9. századtól a 18. század elejéig egész Nyugat-Európára érvényesnek tartja az újraházasodás kapcsán a „házasodási »összecsatolás«” („*bouclage matrimonial*”) különböző formáit. A 18. századtól azonban, véleménye szerint, eltérő történelmi, kulturális, vallási és gazdasági feltételek között a kapcsolathálóok létrehozásának ezek a formái majdnem azonos módon tűntek el. A 19. században és a 20. század elején a házasodási „összecsatolások” csupán a férfi családjától a nő oldalági leszármazottjai felé irányultak, s az újraházasodás ily módon olyan „egyirányú” közlekedési rendszerré vált, amely már képtelen a korábban létezett cserére és kölcsönösségre.

A kötet utolsó tanulmányát összegzésként és kitekintésként is felfoghatjuk. Osamu Saito, „*A rokonság, házasságkötés és individualizmus a hagyományos*

Európában összehasonlító nézőpontból („*A comparative view of kinship, marriage and individualism in traditional Europe*”, 389–405.) című tanulmányában, néhány olyan angol és német mikrotörténeti monográfiára hívja fel a figyelmet, amelyekben a szerzők „újra felfedezik” a rokonság szerepét a háztartások alapításában. Ezek az elemzések és a kelet-ázsiai társadalmakkal való összehasonlítás is azt mutatják, hogy tévesnek bizonyult a házasságkötésnek a családi struktúrák egyszerűségével és a rokoni struktúrák gyengeségével magyarázott felfogása. Saito elemzéséből kiderül, hogy: 1. adott gazdasági és technológiai körülmények között a rokoni kapcsolatok által rajzolt társadalmi terek kultúránként eltérőek; 2. a rokonsági tereknek saját struktúrájuk van; 3. a rokoni és háztartási struktúrák lefedhetik egymást. A továbbiakban Saito a David Sabeen, Jürgen Schlumbohm, Takashi Iida, Pat Hudson, Steven King, Michael Anderson munkáihoz hasonló, az egyének rokoni terének strukturálódási módjait feltáró vizsgálatokat tart fontosnak.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a kötetben szereplő tanulmányok új kutatási irányokat kezdeményeznek, módszertanilag jelentős újításokat tartalmaznak, és eddig elhanyagolt forrásokra hívják fel a figyelmet. A szerzők az elbeszélés különböző módozatait használják, egyesek nagyon erős statisztikai eszköztárat vonultatnak fel, mások az elbeszélő leírást részesítik előnyben. Ismeretük, éppen a fent említett szempontok miatt, gyümölcsöző lehet az itthoni kutatásokra is.

Pakot Levente

Deborah Oxley: 'The seat of death and terror': urbanization, stunting, and smallpox („A halál és rettegés székhelye.” Urbanizáció, növekedési hátrány, himlő.). *Economic History Review*, LVI, 4 (2003), 623–656.

A társadalom- és gazdaságtörténeten belül egyre fontosabb helyet vív ki magának a humán- és természettudományok határmezsgyéjén mozgó antropometria vagy biometria. A tudományág az ember testi növekedésének, fejlődésének mérhető jegyeit, illetve ezek gazdasági, társadalmi, életmódbeli okait és körülményeit vizsgálja többnyire tömeges, statisztikai elemzésre alkalmas források alapján. A tudományterület tárgyában és forráshasználatában igen közel áll a történeti demográfiához. Számos esetben, miképp az ismertett tanulmány példája is mutatja, tőle élesen el sem választható.

A közelmúltban az *Economic History Review* hasábjain élénk vitát váltott ki egy antropometriai probléma. A vita központi kérdése: befolyásolja-e a himlő a növekedést, ezáltal a testmagasságot.

E vitához kapcsolódik Deborah Oxley kutatási témája, amely reflektál a korábban fölvetett kérdésekre, és újabb források felvonultatásával meggyőzően bizonyítja, hogy a himlő és a testmagasság közti összefüggés látszólagos, a

szignifikancia mögött egy közös hatóóok rejtőzik, az urbanizáció, illetve az ennek mellékhatásaként létrejövő magas városi népsűrűség.

A szerző, a sidney-i *University of New South Wales* munkatársa, a posztgraduális *School of Social Science and Policy* Kiriminológia Programjának koordinátora. Főbb kutatási területe az Ausztráliába deportált fegyencek, különösen a nők és munkások életmódja, gazdasági szerepe. Ausztrál, angliai és írországi témákon keresztül foglalkozik a munkaerőpiac, háztartás, életszínvonal és demográfia kérdéseivel, jórészt a 19. században zajló első ipari forradalom keretei között. Oxley-nak egy könyve jelent meg eddig, amely elsőként vizsgálja az adatok tömeges elemzésén keresztül az Ausztráliába deportált nők életét.³ A szerző a nemzetközi folyóiratok – az *Economic History Review*, *European Review of Economic History*, *International Review of Social History*, *Social Science History* – mellett számos ausztrál és új-zélandi szakmai lapban publikált.⁴

Az ismertetett tanulmány bevezetője az említett vitát és a kutatás körülményeit körvonalazza. A tanulmány első szekciója a himlő rövid angliai történetét tárgyalja. A második szekció leír két, a himlő túlélőiről tudósító 19. századi forrást és hasznosításukat a kutatásban. A harmadik szekcióban egy korábban hasznosított forrás, a *London Bill of Mortality* adatait veti össze a szerző a maga által föltárt forrásokkal. A negyedik szekció a londoni növekedési mintákat veti egybe a himlő adataival, megerősítve a negatív összefüggést. Az ötödik fejezet kitér a Londonon kívüli területek vizsgálatára, beleértve az urbánus és rurális Angliát és Írországot. A szerző bemutatja, hogy a növekedés hogyan függ össze az urbanizációval, melynek során rávilágít arra, hogy a magasság és a himlő közti kapcsolat nem orvosi, hanem környezeti jellegű. A himlő, akár csak az alacsonyabb testmagasság, a városi túlszűfolttság és komforttalanság következménye. Az alábbiakban a fejezetek sorrendjét követve mutatjuk be a tanulmányt.

A gazdaságtörténészek régóta foglalkoznak az életszínvonal szintjeivel, hullámszásával és a gazdasági változásokkal való kapcsolatával. Hagyományosan a jövedelem- és az árak mozgásának tanulmányozása képezte ezen vizsgálatok gerincét. Amikor a fiziológusok megerősítették az életszínvonal és az emberi növekedés közti kapcsolatot, új lendületet vettek a történeti kutatások. Az antropometriának vagy biometriának nevezett módszer olyan csoportok életszínvonalába is betekintést enged, akiknek jövedelemadatai nem állnak rendelkezésünkre, vagy egyáltalán nem is rendelkeztek jövedelemmel. Bepillantást enged olyan rejtelmekbe, mint a családok belső munka- és forrásmegosztása. Az életszínvonal olyan aspektusait képes megragadni, amelyek kitér-

³ Oxley, Deborah: *Convict Maids: The forced migration of women to Australia*. Cambridge 1996.

⁴ A szerző bibliográfiája megtekinthető a http://slsp.arts.unsw.edu.au/staff/deborah_oxley.html web-oldalon.

nek a kvantifikáció más formái elől, például a táplálkozás szintjét és minőségét, a piacok és önellátás ellentétes hatásait, a munka és a hideg elleni védekezés kalóriaigényét, a betegségekkel szembeni ellenállást vagy a közinfrastruktúra fejlettségét. Mindezen elemek együttes eredője a testmagasság, amely a táplálkozási input és egy sor, a növekedéshez hasonlóan energiaigényes output közötti egyensúlyt jelez. Ha a testmagasság-növekedés éveit a munka, hideg, betegség stb. felemésztik a növekedés által is igényelt kalóriákat, az eredmény a növekedés lassulása, végső soron a testnövekedés visszamaradása lesz. A testmagasság olyan tényezőktől függ, mint a táplálkozás, fűtés, ruházat, lakás-körülmények, amelyek minőségét végső soron a piac befolyásolja. A rendelkezésre álló, illetve megtermelt források a családon belül kerülnek elosztásra és fordíthatnak munkára, betegségek elleni küzdelemre, hideg ellen való védekezésre, oktatásra, érzelmek kifejezésére, házimunkára és növekedésre.

Az antropometriával foglalkozók körében általános tendencia volt magasságban kifejezni a változásokat, mint a valamennyi elemet összegző reáljövedelem (input) változásainak indikátorát.

A közelmúltban fordulat érzékelhető a gazdaságtörténelemszerek megközelítésmódjában. A fordulatot jelző vitát egy újszerű kutatás ösztönözte. Voth és Leuning a himlő testmagasságra gyakorolt negatív hatását vizsgálta, mely élénk tudományos vitát eredményezett.⁵ A vizsgálatot az teszi lehetővé, hogy a himlő maradandó tüneteket hagy a túlélőkön, ez lehetőséget nyújt a testmagasság és a betegség közötti kapcsolat tanulmányozására. A szerzők szerint a himlőben szenvedők 1 inch-el alacsonyabbra nőttek, mint egészséges kortársaik. Állításuk azon a feltevésen alapul, hogy egy akut betegség hosszú távon hatással lehet a fejlődésre. Mindazonáltal a folyamatot nem írták le pontosan, ezért némileg intuitívnek tűnik az elmélet. A jogosan felmerülő kérdés: miért okozna egy hetek alatt lezajló betegség hosszú távú növekedési hátrányt. A betegség alatt a fogyás – ezáltal a növekedés intenzitása – ugyan csökkenhet, de ennek végső soron a testmagasságot befolyásoló hatása csak a növekedési évek jelentős részében fennálló krónikus betegségeknél lenne feltételezhető.

1. A himlő – variola major – ókori eredetű fertőző betegség. Kr. u. 400-ból, Kínából állnak rendelkezésre minden kétséget kizáró bizonyítékok létezéséről, de gyaníthatóan a Kr. e. II. évezredben is himlő típusú betegségeket találtak egyiptomi múmiákon. Angliát a Kr. u. X. századra érte el a betegség. A himlő erősen fertőző és halálos kor. Pusztítása korábban érintetlen populációkban

⁵ Voth, H-J. – Leunig, T.: Smallpox did reduce height? Stature and the standard of living in London, 1770–1873. *Economic History Review*, XLIX (1996), pp. 541–60., Razzel, P.: Smallpox did reduce height? *Economic History Review*, LI (1998), pp. 351–9., Leunig, T.–Voth, H-J.: Smallpox did reduce height: a reply to our critics. *Economic History Review*, LI (1998), pp. 372–81, Leunig, T. – Voth, H-J.: Smallpox did reduce height: a reply to Razzel. *Economic History Review* LIV (2001), pp. 110–14., Razzel, P.: Smallpox did reduce height? A final comment. *Economic History Review*, LIV (2001), pp. 351–9.

elérhette a 90%-os halálozási rátát is. Becslések szerint Európában a 18. században a himlő okozta a halálozások 8–20%-át. A himlő ugyancsak magas morbiditási rátákkal rendelkezett, az emberi szervezet szinte általánosnak mondhatóan érzékeny volt erre a patogénre, de a terhes nők, a nagyon fiatalok és az idősek voltak különösen nagy kockázatnak kitéve. Az évszázados genetikai szelekció kifejlesztette az ellenállást, ennek ellenére kevesen voltak biztonságban még a jómódú társadalmi rétegekhez tartozók között is. A magas fokú fertőződés és az alacsony rezisztencia miatt különösen a sűrűn lakott területek voltak veszélyeztetve. A himlőt gyakran gyermekkori betegségként tartották számon. Aki a gyermekkori himlőt átvészelte, már nagyobb rezisztenciával bírt, de ez nem jelentett feltétlenül garanciát egy újabb fertőzéssel szemben. A himlő olyannyira fertőző volt, hogy a fertőzés időnként, rövid távolságból közvetetten, levegő útján is áterjedt. Az otthonok, munkahelyek, piacok, utcák egyaránt veszélyesek voltak. Amikor egy 1766-os járvány Bury St Edmunds lakosságának egy hatodát elpusztította, a város piacait lezárták és városszerte figyelmeztető feliratokat helyeztek el ezzel a szöveggel: „a halál és rettegés székhelye”. A betegség lefolyása 32 napig, közel öt hétig tartott. A betegség után himlőhelyek maradtak a túlélők nagy részén, de a vakság és a végtag-deformáció sem volt ritka szövődmény. Jelenkori tapasztalatok szerint ezek gyakorisága, pl. a vakságé, összefüggött az alultápláltsággal, illetve azzal, hogy a himlő túlélői hajlamosak elkapni olyan krónikus betegségeket, mint a tüdővész vagy a tuberkulózis.

A túlélőkben immunitás alakult ki a betegséggel szemben. Ez szolgált a védőoltás alapjául. A himlő elleni harc története viták keresztjében áll, mivel a késői 16. századtól a 19. század végéig terjedő időszakban a betegség virulensebbé vált, és a világkereskedelem kibontakozása révén ismét fellendült Angliában. A himlő elleni küzdelem két kulcsszereplője az inokuláció és a vakcináció volt. Az inokuláció eljárását – egy enyhe adag himlő bőr alá fecskendezését – az 1740-es évektől Angliában, a Skót Felföldön és Írországban egyaránt széles körben alkalmazták. E módszer potenciális veszélye a betegség terjesztése volt. Vitatott, hogy valóban ez történt-e, mindenesetre a módszer népszerűsége, és a beoltottak körében tapasztalt kisszámú haláleset ez ellen szól. 1840-re az eljárást betiltották. Ekkor már megjelent a rivális kezelési mód, a vakcináció. Az eljárás más alapon nyugodott. Az immunitást nem a betegség kórokozójának gyengített adagjától nyerték, hanem egy hasonló betegség előidézőjétől, esetünkben a marhahimlőtől. 1796-tól a tapasztalat tudományos megerősítést nyert, ezáltal új fejezet kezdődött a himlő elleni harcban. Ezt a széles körben elfogadott nézetet Razzel kérdőjelezte meg,⁶ aki szerint a századfordulót követő negyven évben továbbra is a gyengített himlővírus, nem pedig a marhahimlő kórokozója alkotta az alapját a kezeléseknak. 1837 és

⁶ Razzel, P.: *Edward Jenner's smallpox vaccine: the history of a medical myth*. Sussex 1977.

1840 között Angliában és Wales-ben egy 42 000 ember életét követelő járvány kényszerítette ki az első vakcina törvényt (Vaccination Act) 1840-ben. Ennek következményeképp a vakcinához ingyen lehetett hozzájutni, bár még nem kötelezően, az inokulációt viszont börtönbüntetéssel sújtották. 1853-ban a második törvény kötelezővé tette a gyermekvakcinációt. 1861-ben, 1867-ben, 1871-ben további törvények fejlesztették tovább a himlő elleni intézkedéseket és a megszögők ellen foganatosítható büntetési tételeket. Minden egyes törvénykezést egy-egy járvány kényszerített ki. A stratégia végső soron sikeres volt, így a vakcináció bevezetése a 19. század elejétől a század végére fokozatosan visszaszorította a himlőt.

2. A himlő túlélőinél háromféle szövődmény léphetett fel. A legkritikáiban előforduló károsodás a végtagok deformálódása volt. Gyakoribb volt a betegség következtében beálló vakság. Az arcon megmaradó himlőhelyek jelentették a leggyakoribb szövődményt – az esetek 65–80%-ában. A vakcinált betegek körében ez az arány lényegesen alacsonyabb volt. Ugyancsak alacsonyabb volt a himlőhelyesek előfordulása a 18. században, mint a 19. században, amikor a betegség virulensebbé vált.

Mostanáig a himlő és a testmagasság kapcsolatát elemző vita a *Marine Society of London* felvételein alapult, ahol 1770-től kezdték feljegyezni a testmagasságot. Ez az adatsor az új belépőktől felvett kérdőívek adatain alapul. A kérdőív adatai számos problémától terhesek. Egyrészt a belépést korlátozó minimum magasság miatt, másrészt ennek időről időre való változása okán. Továbbá a himlőre vonatkozó adatokat számos feljegyző elmulasztotta rögzíteni. Sok esetben nem tettek különbséget a túlélők és a beoltottak között. A társaság szempontjainak mindkét csoport egyaránt megfelelt, a továbbiakban immunitást élveztek a betegséggel szemben. További nehézség, hogy az adatsor még növekedésben lévő ifjakra vonatkozik, ami problémássá teszi a testmagasság és himlő összefüggéseinek vizsgálatát.

Szerencsére léteznek más, a tárgyra vonatkozó források is. Himlő-túlélők éltek az Ausztráliába szállított fegyencek között és néhány más börtönpopulációban is. Az itt vezetett feljegyzések igen pontosak a megkülönböztető jegyek, köztük a himlőre utaló jellemzők feljegyzésében. A fent ismertetett forrással szemben megkülönböztetés nélkül felvették a testmagasságra vonatkozó adatokat is. Ezen források új utat kínálnak a himlő és a testmagasság vizsgálatára.

A forrásokban szereplő egyének két csoportra oszthatóak. Egyikbe tartoznak azok, akik nem vagy csak enyhe himlőben szenvedtek, a másikba pedig azok, akik súlyos himlőfertőzést éltek túl. Nehézséget jelent a források értelmezésével kapcsolatban, hogy az utóbbi kategória egyaránt tartalmazza azokat, akik gyerek-, és azokat, akik felnőtt korban, tehát a növekedés utáni életkorban estek át a betegségen. Ha a himlő negatívan befolyásolja a növekedést, akkor a felnőttek mintája emiatt felfelé torzítaná az általunk vizsgálandó testmagasság átlagát. Enyhíti ezt a problémát az, hogy mind a himlőben átesettek, mind a

többi rab esetében elkülönítették a felnőtteket és a fiatalokat. 17 469 fogoly adatait vizsgálták, köztük 2020 (12%-nyi) volt, akin himlőhelyet találtak. Az adatok két forrásból származnak, az Ausztráliába deportáltak azonosítóiból és a londoni börtönregiszterekből.

A deportáltak mindegyike az Egyesült Királyságból érkezett az ausztráliai Új-Dél-Wales-be, 1831 eleje és 1835 között. Összesen 12 742 deportált férfi elítélt adatai állnak rendelkezésre. Az ismertetett tanulmány közülük az angliai és írországi születésűekre koncentrál, mivel a más területről származók adatai túlságosan kis számban voltak jelen az érdemi vizsgálatához. Összesen 11 470 angliai és írországi elítélt adatai állnak rendelkezésre. Mivel a himlő-testmagasság-vita Londonra fókuszál, különös relevanciája van a 2240 angliai születésű és Londonban megvizsgált fogolynak. A londoni rabok adatai öt regiszterből származnak, valamennyi a Wandsworth Börtönben élőket dokumentálja az 1866-os évre vonatkozóan. Az innen származó adatokat egy korábbi életszínvonal-vizsgálat során válogatták, az első olyan évből, amikor a két nem adatai összehasonlíthatóak. Az adatok egy 4727 foglyot tartalmazó adatbázist alkotnak, melynek háromnegyede része férfiakra vonatkozik (3508), akiknek döntő többsége angol születésű (3167). Közülük a himlő és a testmagasság szempontjából 2763 személynek voltak teljesek az adatai.

A két forrás adatainak összehasonlíthatósága két nehézségbe ütközik. Egyrészt a deportáltak adatait cipő nélkül vették fel, míg a londoni börtönökben többnyire cipőben folyt a mérés. Másrészt, míg a deportáltak körében a megynkénti részletezés miatt megállapítható a londoni származás, addig a Wandsworth-foglyok körében nem jelölték a származási megyét. Mivel országosan a londoniak voltak a legalacsonyabb termetűek, az utóbbi forrásban a fővárosba vándorlók adatai felfelé torzítják a testmagasság-adatokat. A két forrás ezen két ok miatt nem közvetlenül összehasonlítható, bár a növekedés íve igen. Összességében megállapítható, hogy a bemutatott új források alkalmasak a himlő és a testmagasság összefüggésének vizsgálatára.

3. Adódik néhány lehetőség a himlőhelyes egyének előfordulási gyakoriságának a himlő okozta halálozási rátákkal való összehasonlítására. A *London Bills of Mortality* forráscsoportja alkalmas az 1670 és 1820 közötti himlő okozta halálozások föltérképezésére. Egy másik forrás (a *First Report of the Royal Commission appointed to inquire into the subject of Vaccination*) tudósít a 0–5 év közötti gyerekek és a felnőttek 1843 és 1888 közötti himlő-halálozási rátáiról. A két forrás adatai összevethetők a negyven évnél nem idősebb himlőhelyes (a himlőhelyek az életkor előrehaladtával eltűnnek) és angliai születésű, Londonban megvizsgált Wandsworth-foglyok és a deportáltak születési kohorszontként szervezett adataival. Az általános londoni himlőhalálozási ráták mozgása egybeesik a himlőhelyes foglyok arányának változásaival. A 0–5 év közötti gyermekhalandósági ráták alakulása szintén összevethető az elítéltek születési kohorszokban kifejezett adataival. Mindezek a görbék erős ingadozást

és a nagyobb járványokkal összefüggésbe-hozható csúcsokat produkálnak, másrészt hosszú távú csökkenést mutatnak, harmadrészt a gyermekhalandósági ráták emelkedései és csökkenései párhuzamosak és hasonló nagyságúak az elítéltek körében felmért himlőhelyes foglyok arányának váltakozásával. Az összevetésből megállapítható továbbá, hogy minden himlőben meghalt gyermekre átlagosan 32 túlélő, de himlőhelyet viselő személy jut. A fentebb már említett adat alapján, miszerint a túlélők mintegy 65–80%-án jelentkezett a himlőhely, kiszámítható az egy csecsemőhalálra jutó túlélők száma, amely ezek alapján 40–49. London teljes populációjára vetítve megállapítható, hogy a lakosság 8–9,5%-a volt himlő-túlélő, jelezve, hogy a 19. század közepén jóval nagyobb volt a betegséget túlélők, mint az abban meghalók száma. A betegségben szenvedők közötti halálozási ráta 2,1–2,6% közé tehető. Ez az alacsony ráta jelzi egyben a korábban tárgyalt himlő elleni védekezés előre haladott stádiumát.

4. Az a tény, hogy a himlőhelyes túlélők és a himlőhalálozási ráták hasonló mintát rajzolnak, arra enged következtetni, hogy a himlő maradandó nyomai direkt módon a betegséggel vannak kapcsolatban, és nem az inokulációnak köszönhetőek, amely talán szintén okozott néhány százaléknyi elváltozást.

Megfigyelhető egy, az Új-Dél-Wales-be deportáltak (13%) és a Wandsworth-foglyok (7%) közti jelentős eltérés a himlőhelyes személyek részarányában. A jelenség oka, hogy az előbbi csoportba tartozókat mintegy 30–35 évvel korábban vizsgálták meg. Ezen időszak alatt a himlő hosszú távú visszaszorulása jelentősen előrehaladt.

Szükséges sorra venni azokat a faktorokat, amelyeket a himlő előfordulása esetleg elfedhetett. Ezek közé tartozik a humántőke, amely összefüggött a család jövedelmével, ezáltal a növekedésre is kiható egyéb tényezőkkel. A humántőke két mérhető komponensre osztható: a foglalkozási státusra és az írni-olvasni tudásra. Egy másik tényező a felekezet, amely etnikai háttérrel vagy kulturális viselkedést is jelenthet (pl. speciális diéta). Voth és Leunig vizsgálta a növekedés gyorsasága és a humán tőke közötti összefüggést egy, a foglalkozási státus és az írni-olvasni tudás fokából kombinált hatszintű skála segítségével. Ezzel az eljárással az Új-Dél-Wales-be deportáltak összesítve 4, míg a Wandsworth-foglyok 3,6 pontot értek el. A képzettség az életkorral növekedést mutatott mindkét mintában.

A regresszióanalízis segít kibogozni a növekedésre ható különböző hatásokat, és megvilágítani a köztük lévő összefüggéseket. Londonban a himlőhelyek és az alacsonyabb testmagasság szignifikáns kapcsolatot mutatott, viselői mintegy 0,5 inch-el bizonyultak alacsonyabbnak a többi rabnál. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az Új-Dél-Wales-be deportáltak összességében háromnegyed inch-el voltak alacsonyabbak, mint a Wandsworth-foglyok. Ennek oka kettős. Mint fentebb már volt róla szó, az utóbbi csoportot cipőben, míg a deportáltakat cipő nélkül mérték. Szintén megfigyelhető, hogy a deportáltak növekedése

megkésett a másik csoportéhoz képest, és a növekedési periódusuk kismértékbe elhúzódott. Itt ismét vissza kell térni a két csoport vizsgálati dátumának eltéréseire. A már említett, elsőként John Komlos által kimutatott világ-méretű változás mintánkban is megjelenő tükröződéséről van szó.⁷ A felekezet és a testmagasság kapcsolata egyik mintában sem volt szignifikáns. A humántőke a deportáltak esetében kis mértékben mutatott szignifikáns kapcsolatot a testmagassággal, míg a Wandsworth-foglyoknál a kapcsolat nem volt szignifikáns.

Visszatérve a testmagasság és a himlőhelyek közti kapcsolat szignifikanciájára, megállapítható, hogy a Voth és Leunig által mért egy inch-el szemben itt csupán fél inch különbség mutatható ki a himlővel összefüggésben. Két tényezőre azonban itt fel kell hívni a figyelmet. Egyrészt, mint fentebb már említésre került, a himlőhely a túlélők mintegy 20–35%-ánál nem jelentkezik, ami a nem himlőhelyesek csoportja magasságának átlagára hat negatívan. Továbbá a felnőtt korban himlőn átesők, akiknek testmagasságára nem hathatott negatívan a betegség, szintén a kívánt végeredményt torzítják. Szükséges ezért a 21 év alatti és feletti személyek elkülönítése. A két csoporton belül megvizsgálva a himlőhely és a testmagasság összefüggését, viszont a várttal ellentétes összefüggés mutatkozik. Mind a 21 év alatti deportáltak, mind a 21 év alatti Wandsworth-foglyok esetében az összefüggés inszignifikánssá válik, míg a felnőtteknél ezzel ellentétben rendkívül erős szignifikancia mutatkozik. Ez a különös összefüggés megkérdőjelezi a testmagasság és a himlő közvetlen kapcsolatát, és rámutat, hogy a himlő nem hatott károsan a növekedésre, ellenben szükséges egy, a testnövekedést negatívan befolyásoló, a növekedési időben fokozatosan felhalmozódó hatást feltételezni, amely a himlő kockázatának is alapjául szolgál.

5. A válasz a himlő terjedési módjában keresendő. Mint fentebb már volt róla szó, a himlő nem függ össze a gazdasági jóléttel, és a humántőkével való kapcsolat is csak gyengén mutatható ki. A jelenkori afrikai és indiai tapasztalatok is azt erősítik, hogy a foglakozás és a himlő között (leszámítva a betegséggel közvetlen kapcsolatba kerülőket, pl. egészségügyi dolgozókat) nincs összefüggés.⁸ Bár a szegénység és a himlő közti összefüggés nincs alaposan feltárva, az eddigi tapasztalatok itt sem mutatnak kapcsolatot.

Az ok az angol ipari forradalom mellékhatásaiban keresendő. Ezek közül a legfontosabb a gyors urbanizáció és következtében az ipari városok túlnépese-
dése volt. A megnövekedett népsűrűség kiváló terepet jelentett a himlő terjedésének, amelynek sebessége ezáltal rendkívüli módon megnövekedett. További kedvezőtlen tényező volt a városokat jellemző nagyobb mérvű vándorlás. A falusi életmóddal szintén együtt járhatott a közösségek szoros fizikai közelsége,

⁷ Komlos, J.: Shrinking in a growing economy? The mystery of physical stature during the industrial revolution. *Journal of Economic History*, 58 (1998), 779–802.

⁸ Fenner, F. – Henderson, D. A. – Arita, I. – Jezek, Z. – Ladanyi, I. D.: *Smallpox and its eradication*. (Geneva, 1988)

a háztartást szintén jellemezhetette túlszűfoltosság, de a munka a tágas termőföldeken folyt, míg a városi élet valamennyi közege, a zsúfolt bérházakon és munkahelyeken át az utcáig, mind a betegség gyors terjedését ösztönözték. Mindez egyforma kockázatot jelentett az ezen területeken élők képzett vagy képzetlen, alacsonyabb vagy magasabb jövedelmű csoportjaira. Ugyanakkor valószínű, hogy ugyanezek a rossz nagyvárosi életkörülmények számos területen a testmagasság növekedésére is károsan hathattak. A fertőző akut és krónikus betegségek, a rossz lakás és világítási lehetőségek, a fizikai zsúfoltosság, a rossz közegészségügyi feltételek, az élelmiszerellátás minősége, a szennyezettség negatív hatásai óráról órára, évről évre fokozatosan fölhalmozódtak. Ezen hatások közül a himlő volt a legveszedelmesebb. Mindezt megerősítik a *Parliamentary Papers* adatai, amelyek arról számoltak be, hogy 1838 és 1842 között a nagyvárosokban egymillió lakosra 755 himlőhalál esett, míg vidéken csupán 547. 1847 és 1849 között ez a szám 460, illetve 274. Az Új-Dél-Walesbe deportáltak között a londoniak 14%-a, míg a más városban születetteknek csupán 9%-a volt himlőhelyes. A feltevés tesztelhető, ha szemügyre vesszük, hogy a himlő és a túlnépesedés, illetve a himlő túlnépesedés nélkül milyen összefüggést mutat a testmagassággal. Az ez alapján bontott minta londoni, rurális angliai, urbánus angliai és (nagyreszt szintén rurálisnak tekinthető) írországi almintákra osztható.

A már fent említett legerősebb kapcsolat a testmagasság életkorral mutatott erős összefüggése. A házasok egyötöd inch-el voltak magasabbak, mint az egyedülállók. A költözők egytizeddel, mint a helyben maradók. A magas humántőke egytized inch-el magasabb termetet eredményezett.

A följajzi megoszlás a következőket mutatatta. A londoni születésűek alacsonyabbak voltak, mint más városi születésűek, míg a rurális születésű angol férfiak náluk magasabbak voltak. Legmagasabbnak az írországi születésűek bizonyultak. A londoni születésű himlőhelyesek 0,44 inch-el még alacsonyabbak voltak, mint tiszta bőrű társaik, szignifikáns összefüggést mutatva. A himlőhelyes városi születésű angol férfiak szintén alacsonyabbak voltak tisztabőrű társaiknál, 0,2 inch-el, míg a vidékiek esetében ez a különbség mindössze az egy inch huszadrésze. Londonon kívül tehát a testmagasság és a himlő összefüggése mindenütt alacsonynak és statisztikailag inszignifikánsnak mutatkozott. Meg kell vizsgálni, az eredmény vajon nem annak következménye-e, hogy vidéken többen kapták meg felnőtt korban a himlőt, mint gyermekkorban, ezáltal a testmagasságukra nem lehetett befolyással a betegség. A kétség a kérdés korcsoportonkénti vizsgálata által oszlik el, mivel az így kapott eredmény a fentiekhez hasonló. A kérdés tehát az, miért ilyen erős Londonban az összefüggés a testmagasság és a himlő között, és ez miért válik egyre intenzívebbé az életkorral előrehaladva. A válasz a már fentebb tárgyalt nagyvárosi hátrányos életkörülményekben keresendő, amelyek mind a növekedésre, mind a himlő terjedésére egyaránt intenzíven hatottak.

6. A himlő tehát nem befolyásolta a növekedést, ha bizonyos százalékban eredményezett is maradandó károsodásokat, mint pl. vakságot vagy végtag-deformitást, amelyek közvetetten esetleg hathattak hátrányosan az életesélyekre, így a növekedésre is. Idővel, ahogy a főként gyermekeket és terhes anyákat veszélyeztető himlő lépésről lépésre történő visszaszorítása hozzájárult a demográfiai növekedéshez, úgy ez paradox módon a városi túlszűfoeltség kialakulásában is közrejátszott, amely így a betegség további melegágya lehetett. Fontos vizsgálati kérdés, hogy vajon volt-e összefüggés a himlő és a krónikus betegségek között. Razzel felvetése, hogy a himlő gyengítőleg hathatott az immunrendszerre, ami más, krónikus betegségeknek kiszolgáltathatta az embereket. Láttuk, hogy a himlő mint akut betegség nem befolyásolta a növekedést, de vajon a tuberkulózisról ugyanez mondható-e el? Vizsgálandó tehát, hogy a himlő hatással lehetett-e a tuberkulózis kialakulására, és talán még fontosabb, hogy a tuberkulózis hatott-e károsan a növekedésre. Ma még megválaszolatlan, fontos kutatási kérdés, hogy vajon az életminőség különböző komponensei – táplálkozás, munkaintenzitás, fűtés stb. – külön-külön milyen mértékben befolyásolták a testnövekedést.

Paradox módon – jegyzi meg tanulmánya végén a szerző – talán éppen a betegségek vizsgálata enged majd betekintést azokba a gazdasági és környezeti tényezőkbé, amelyek az emberi termet növekedésének trendjeit magyarázzák meg.

A szerző a tanulmány gondolatmenetét számos diagrammal és ábrával teszi követhetővé az olvasó számára. Irodalomjegyzékében elsősorban a himlő demográfiai és orvostörténeti vonatkozásait tárgyaló, illetve a testmagasság és életszínvonal összefüggéseire koncentráló angol nyelvű irodalom található. A tanulmány által érintett sokrétű témákat ugyanakkor a bibliográfia nem egyenlő mélységben mutatja be.

A recenzens a tanulmány erényei közül elsősorban a különböző forrásokban rejlő lehetőségek szellemes kiaknázását, a felvonultatott forráskritikai szempontokat és a komplex megközelítésmódot emelné ki. Ezek fényében is bátran ajánlja a halandóság, járványok, biológiai növekedés, életszínvonal és urbanizáció témái iránt érdeklődők figyelmébe.

Elter András

SZERZŐK JEGYZÉKE

Anna Loutfi – történész, doktorandus, Közép-Európai Egyetem, Budapest

Buskó Tibor László – történész, Budapest

Elter András – történész, néprajzkutató, Budapest

Faragó Tamás – történelmi demográfus, tanszékvezető egyetemi tanár, Corvinus Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszék, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Pakot Levente – történész, magiszteri hallgató, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Történelmi Szociálintropológia Szak, Kolozsvár, PhD-hallgató, ELTE BTK Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Műhely és Doktoriskola

Pozsgai Péter – történész, Corvinus Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszék

Sohajda Ferenc – történész, MTA – NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport

Őri Péter – történész, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Veres Valér – szociológus, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI FÜZETEK

Sorozatszerkesztő: DÁNYI Dezső (1–15.), FARAGÓ Tamás (16.)

1985

1.

KÁRMÁN Tamásné: A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I.
A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai
szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–
1894)

2.

FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyomá-
nyos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) 7–45.

ANDORKA Rudolf: Az európai nagy pestisjárványok. 47–70.

DÁNYI Dezső: Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordulójá-
ra. 71–97.

1987

3.

NYÁRÁDI R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a
magyar államalapítástól a dualizmus koráig. 7–55.

ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és
Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alap-
ján. 57–96.

KOMLOS, John: A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-
Közép-Európában a 18. században. 97–117.

KOHUTOVA, Maria: Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában.
119–125.

1988

4.

ANDORKA Rudolf: A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei.

1989**5.**

HORVÁTH Róbert: Fáy András népességtudományi és népességstatistikai munkássága.

6.

BOGDÁN István: Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.

HUNYADI István: XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.

7.

KÁPOLNAI Iván: Barsy Gyula biográfia.

1990**8.**

MÁDAI Lajos (szerk.): Schneller Károly népességtudományi életműve.

1991**9.**

DÁNYI Dezső (szerk.): Demográfiai átmenet Magyarországon.

SZENTGÁLI Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 21–34.

ANDORKA Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 35–41.

HABLICSEK László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 43–97.

DÁNYI Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 99–156.

KAMARÁS Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 157–187.

DÁNYI Dezső: Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 187–231.

1992**10.**

FÜGEDI Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 7–60.

ÁJUS Ferenc – HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910.) 61–113.

11.

MÁDAI Lajos: Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztási eredmények demográfiai összefüggései.

1993**12.**

DÁVID Zoltán: A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén. 7–31.

KOLLEGA TARSOLY István: Német bevándorlók II. József korában. 33–55.

VÉCSEI Károly: A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. 57–106.

DÁNYI Dezső: A hazai népesség- és népesedéssziszatika kezdetei. 107–290.

1994**13.**

KÁPOLNAI Iván: In memoriam Horváth Róbert (Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) 9–11.

GYURGYIK László: Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. 13–42.

ŐRI Péter: Pest megyei járások lélekösszeírásai. 43–80.

VÉCSEI Károly: Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben. 81–108.

DÁNYI Dezső: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–30. Néhány területi, foglalkozási jellemző. 109–200.

1995**14.**

DARÓCZI Etelka: A halandóság törvényhatóságok közti eltérései és társadalmi-demográfiai összefüggései a magyar korona országaiiban 1900–1901. 7–62.

MELEGH Attila: Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. 65–105.

KOVÁCS Béla: A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. 109–142.

DÁVID Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. 143–180.

1996**15.**

DÁNYI Dezső (szerk.): II. József népszámlálásának községi adatai.

1997**16.**

DÁVID Zoltán: A székelyek száma 1567–1992. 7–73.

BENDA Gyula: Keszthely népessége, 1696–1851. 75–143.

A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYVE

Szerkesztők: FARAGÓ Tamás, ŐRI Péter

2000

GRANASZTÓI György: Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. 9–20.

DÁNYI Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. 21–121.

BENDA Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. 122–165.

POZSGAI Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. 166–224.

HEILIG Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. 225–265.

MELEGH Attila: Házasságtörés Halason a 17–18. században. 266–291.

2001

FARAGÓ Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. 19–63.

KEMÉNYFI Róbert: A mérés lehetőségei az etnikai, vallási és a nemzetiségi kisebbség fogalmában. 65–77.

VÉKONY Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. 81–103.

KUBINYI András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. 105–119.

KOVÁTS Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870). 121–127.

- H. NÉMETH István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). 129–141.
- DÁNYI Dezső: Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében. 143–192.
- ŐRI Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. 193–222.
- BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. 223–249.
- DÖVÉNYI Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. 251–264.
- POZSGAI Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. 265–281.
- HABLICSEK László: Népességreprodukció: múlt és jövő. 285–303.
- DARÓCZI Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. 305–326.
- TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben. 327–341.
- SZARKA László: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után. 343–351.
- GYURGYÍK László: A (cseh)szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918–2000). 353–370.
- SEBŐK László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására. 371–388.
- STARK Tamás: Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948). 389–411.
- KARASSZON Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténelmi megvilágításban. 415–422.
- KAPRONCZAY Károly: Népesség – járványok. 423–431.
- MOHOS Márta: A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. 433–443.
- STRAUB Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig. 445–457.
- GÁRDOS Éva – JOUBERT Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. 459–479.
- EIBEN Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. században. 481–502.
- JOUBERT Kálmán – GYENIS Gyula: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében. 503–526.

2002

- FARAGÓ Tamás: II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). 7–38.

- ŐRI Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. 39–73.
- VERES Valér: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez. 75–108.
- BENDA Gyula: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen 1757–1851. 109–141.
- ELTER András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. 143–199.
- SEBESTÉNY István: Tiszabó történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). 201–248.
- FARAGÓ Tamás: Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). 249–297.
- ŐRI Péter: A történeti demográfia Franciaországban. 299–318.

2003

- O. G. Eiben – C. G. N. Mascie-Taylor: The age at menarche and the social status of the family. 5–31.
- FARAGÓ Tamás: Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. 33–87.
- ŐRI Péter: Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. 89–127.
- FARAGÓ Tamás: Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.) 129–177.
- KOLTAI Gábor: Óriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. 179–235.
- PAKOT Levente: Szentegyhászfalu népessége, 1728–1914. 237–270.
- BUSKÓ Tibor László: A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. 271–295.
- SOHAJDA Ferenc: A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje. 297–315.
- BUSKÓ Tibor László: A magyarországi városmonográfiák történeti demográfijáról. 317–342.

SZERZŐINKNEK

A kéziratokat Microsoft Word programban kettes sorközzel gépelve, szerkesztetlenül kérjük, nyomtatva és lemezen, az ábrákat és táblákat az eredeti programban (lehetőleg Word vagy Excel), szerkeszthető változatban is. Kérjük ne alkalmazzanak gépi szóelválasztást.

A kéziratokat a szerkesztőség címére küldjék: Óri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 1149 Budapest, Angol utca 77. tel.: 251 0288/117, fax: 383 3111, e-mail: oripeter@mailop.ksh.hu

A kéziratához kérünk egy-két oldal terjedelmű, magyar nyelvű összefoglalót. Ebben röviden ismertessék kérdésfeltevésüket, főbb eredményeiket és hivatkozzanak fontosabb táblázataik, térképeik, mellékleteik számára is.

Formai ajánlások

1. A szöveget lehetőleg harmadik személyben írják. Kivéve, ha valakinek köszönetet mondanak átengedett információért vagy egyéb segítségért.
2. Helykímélés céljából ajánlott a szövegközi jegyzetek használata, mely a szerző(k) vezetéknevét, a kiadás évét, esetenként a hivatkozott oldalszámot tartalmazhatja. Azonos szerző ugyanazon évben megjelent hivatkozását kurrens betűkkel különböztethetik meg.

Pl. (Dányi 1991a)

(Andorka 1992, 25–27)

3. Háromnál több szerző, illetőleg magyarázó szöveg esetén használjanak lábjegyzetet. Hivatkozásnál azonban itt is tartsák magukat a szerző vezetékneve, a kiadás évszáma, az oldalszám feltüntetésének elvéhez.
4. A szövegközi rövid hivatkozások feloldását az irodalomjegyzékben végézzék el. Ennek főbb formai megoldását az alábbiakban adjuk meg.

Könyvek: Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest

Tanulmányok konferencia vagy gyűjteményes kötetben: Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 87–114.

Folyóiratok: Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. 1. sz. 56–87.

Kéziratok: Husz Ildikó: Háztartás- és családszerkezet Zsámbékon a 18–19. században. *Kézirat*

5. A jegyzetekben hivatkozott levéltári források rövidítéseinek feloldását – esetleg az átnézett/felhasznált levéltári fondok felsorolásával együtt – az irodalomjegyzék előtt sorolják fel.
6. Táblázatokat, ábrákat, térképeket szöveg közben is elhelyezhetnek, de terjedelmesebb adathalmaz esetén tegyék azt függelékbe. Mindegyiket lásd el címmel, számmal, forrásmegjelöléssel. Indexek, százalékos adatok esetén jelezzék az alapul szolgáló esetszámot.